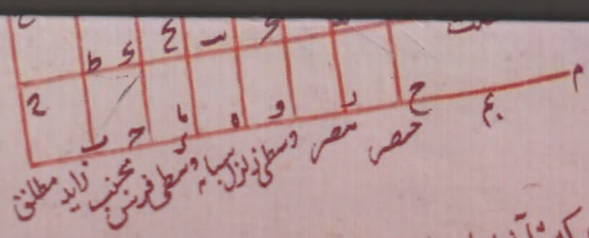

م است که ثلثه ارباع اوست و به
که مطلق شنی است مساوی بیدم مث
اوست و کب م مطلق و تر زیر است
که ثلثه ارباع شنی است و کط که مطلق
در بیان دوام شهرت و مقام

ط م است که ثلثه ارباع زیر است **فصل**
ت و ابعاد و مخارج آنها از دست این عهد نام دارد

АСЛИДДИН НИЗОМӢ

АБДУРРАҲМОНИ ҚОМӢ ВА ИЛМИ МУСИҚӢ

Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон
Шӯъбаи санъатшиносӣ

АСЛИДДИН НИЗОМӢ

АБДУРРАҲМОНИ ҚОМӢ ВА ИЛМИ МУСИҚӢ

Зери назари **Фарҳод Раҳимӣ**,
Президенти Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон

Мухаррири илмӣ: **Абдунабӣ Сагторзода**,
доктори илми филология, профессор

«М.Н. Дониш» Душанбе - 2019

УДК 891.550+78 (575.3)

ББК 83. 3185. 31 (2-точ)

Н-58

Муҳаррири илмӣ: Абдунабӣ Сатторзода,
доктори илми филология, профессор

Муқарризон:

Номзади илми филология – *Алӣ Муҳаммади Хуросонӣ*
Номзади илми санъатшиносӣ – *Кароматулло Раҳимов*

**Аслиддин Низомӣ. Абдурраҳмони Ҷомӣ ва илми мусиқӣ. Душанбе: -
«М.Н. Дониш», 2019. - 200 сах.**

Китоби мазкур ба таҳқиқи ҷойгоҳи ҷанбаҳои илмӣ ва амалии хунари мусиқӣ дар осори Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ бахшида шудааст. Дар он аввалин маротиба матни илмӣ-интиқодии рисолаи маъруфи ба илми мусиқӣ бахшида шудаи Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ дар асоси муқоиса ва таҳқиқи се нусхаи дастхати он пешниҳоди аҳли адаб ва хунар мегардад.

Муаллифи китоб доктори илмҳои санъатшиносӣ, мудирӣ шуъбаи санъатшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон Аслиддин Низомӣ ҳамчунин муаммои ирфонии истифодаи рамзҳои вобаста ба Дувоздаҳмақом, оҳангҳои маъруфи замон ва номи созҳои мусикиро дар ғазалиёт ва маснавиҳои «Лайлӣ ва Мачнун», «Хирадномаи Искандарӣ», «Юсуф ва Зулайхо»-и Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ аз нигоҳи илми мусиқӣ ва ирфон мавриди таҳқиқ қарор додааст.

Китоб ба доираи васеи мутахассисони соҳаи адабиётшиносӣ, мусиқишиносӣ, фарҳангшиносӣ ва ҳамчунин мухлисони мусиқии классикии тоҷик пешниҳод карда мешавад.

ISBN 978-99975-76-10-1

© Аслиддин Низомӣ, 2019

ШОИР ВА ОРИФИ БУЗУРГ ДАР БОРАИ МУСИҚӢ

(чанд суҳан доир ба наشري рисолаи мусиқии

Абдурраҳмони Ҷомӣ)

Мероси бузург ва хеле арзишманди Мавлоно Нуриддин Абдурраҳмони Ҷомӣ (1414-1492) дар баробари намунаҳои олии шеър: газал, маснавӣ ва ғайра, ҳамчунин иддаи зиёди рисолаҳои илмиро дар бар мегирад. "Рисолаи мусиқӣ" дар байни онҳо ҷойи махсус дорад. Тавре ки маълум аст, ки илми мусиқӣ хеле барвақт дар осори шоирону олимони асрҳои миёна ба таври амиқ мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Абӯнасли Форобӣ (ваф. 950) ва Абӯалӣ ибни Сино (980-1037) дар Шарқ аввалин шуда доир ба хусусиятҳои илмӣ ва амалии хунари мусиқӣ асарҳои арзишманде офариданд. Ин китобҳои нодир кайҳост, ки ба забонҳои фаронсавӣ ва англисӣ тарҷума ва нашр гардидаанд ва муаллифони онҳо дар Аврупо дар баробари дахҳо донишмандони бузурги минтақаи Шарқи Наздик ва Миёна ҳамчун намоёндагони тамаддуни исломӣ эътироф гардида буданд. Бо таассуф бояд зикр кард, ки то ҳанӯз ақидаҳои кӯҳнашуда доир ба мазмуну муҳтавои мероси илмии намоёндагони Осиёи Миёна вучуд доранд, ки гӯё анъанаҳои илмӣ ва фалсафии Форобию Сино ва дигар бузургони мо танҳо аз пайравӣ ва интиқоли осори ҷониби қадим иборат бошанд. Таҳқиқоти зиёди мусиқишиносони тоҷик дар солҳои охир исбот намудааст, ки шоирону олимони Осиёи Миёна дар кашфи муаммоҳои назария ва амалии мусиқӣ дар баробари дақиқан азхуд намудани навиштаҳои Арасту ва пайравони ӯ доир ба мусиқӣ, ҳамчунин нозуктарин ҷанбаҳои бадеӣ-эстетикӣ мусиқии мардумони минтақаро бо тавачҷуҳи хоса дар мадди назар қарор додаанд. Масалан, Абӯнасли Форобӣ дар боби ба созҳои маъруфи мусиқӣ бахшидашудаи "Китоби бузург оид ба мусиқӣ" ду намуди танбӯр - яке "бағдодӣ" ва дигаре "хуросонӣ"-ро мисол овардааст, яъне олими

бузург аз сози мусиқии дар ватанаш маъмул (танбӯри хуросонӣ) низ бо эҳтиром ёдовар гардидааст.

Ибни Сино дар асари машҳури худ "Қавомеъу илм-ал-мусиқӣ" дар баёни қаторовозҳои мусиқӣ номи мақоми "Мустақим"-ро зикр намудааст, ки бешубҳа тарҷимаи арабии мақоми "Рост" мебошад. Яъне, дақиқан метавон исбот намуд, ки илми мусиқии қадимии мо бевосита бо таҷрибаи рӯзгори фарҳангии мардумони Осиёи Миёна алоқамандии зич дорад.

Боиси ифтихор аст, ки орифи бузург ва шоири тавоно Мавлоно Абдурраҳмони Қомӣ ин анъанаи хоси илми мусиқиишиносиро дар давраи нав - дар шароити рӯзгори ҳукмронии Хусайн Бойқаро дар Ҳирот (а.ХV) гӯё эҳё намуд ва бо навиштани рисолаи махсус дар бораи мусиқӣ ҷойгоҳи ин ҳунари бузургро дар тамаддуни даврон ва дар ҳаёти инсон бори дигар таъкид сохт. Бо навиштани чунин асар Мавлоно Қомӣ анъанаи чандинасраи навиштани рисолаҳои мусиқиро ҷамъбаст намуд ва бо шарҳи хеле муфассали назарияи Дувоздаҳмақом роҳи шинохти нозуқиҳои мусиқии классикии моро боз ҳам фарохтар намуд.

Гарчанде осори Мавлоно Қомӣ хеле барвақт дар нимаи дувуми асри ХХ ду бор нашр гардида буд, аммо таҳқиқи ҷанбаҳои мухталифи илмӣ, таърихӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии дostonҳову рисолаҳои гуногуни ӯ ҳанӯз ҳам ба таври мукамал иҷро нагардидааст. Масалан, рисолаи мусиқии ӯ як маротиба бидуни шарҳу тавзеҳот бо ташаббуси устод А.Афсаҳзод (мураттиб А.Зухуриддинов) ба чоп расида буду ҳалос. Қабл аз он, соли 1960 тарҷимаи русии ин рисола бо шарҳи мусиқиишиноси маъруфи шӯравӣ В.Беляев ба чоп расида буд.

Яке аз вазифаҳои илм дар давраи соҳибистиқлолии Тоҷикистон таҷдиди назар ва амиқтар кашф намудани моҳияти бузурги мероси фарҳангии аҷдодони бузургамон ба шумор меравад.

Академияи имҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон тасмим гирифтааст, ки таҳия ва наشري як қатор рисолаҳои мусиқии олимони пешинро ба роҳ монад, зеро таърихи ташаккул ва рушди чунин намунаҳои олии ҳунари, ба мисоли Дувоздаҳмақом, Шашмақом, Фалаксарой ва дигар навъҳои маъруфи мусиқии суннатӣ дар саҳифаҳои ҳамин рисолаҳо шарҳ дода шудаанд. Дастраси аҳли илму адаб гардонидани онҳо,

бешубха, омили тавонои устувор гардонидани ҳисси хештаншиносӣ ва баҳрабардорӣ аз мероси бузурги аҷдодонамон ба ҳисоб меравад.

Таҳқиқи осори Мавлоно Ҷомӣ нишон медиҳад, ки нақши мусиқӣ, навъҳои мухталифи он, таъсири ин ҳунар ба олами ботинии инсон ва умуман, тарғиби эҳсоси зебопарастӣ дар ҳамаи намунаҳои эҷодии ӯ, чӣ дар ғазалу дostonҳо ва чӣ дар рисолаҳои илмӣ моҳияти хеле бузургро соҳиб аст. Ҷомӣ на танҳо дар мазмуни рисолаҳои таҳассусӣ (оид ба қофия, арӯз ва мусиқӣ), балки дар аснои эҷоди навъҳои ғазал ва дostonҳо низ аз қулли имкониятҳои фарохи олами пурасрори мусиқӣ васеъ ва хеле эҷодкорона истифода намудааст. Аз ин лиҳоз, таҳқиқи ҷанбаҳои мусиқишиносии ин мутафаккири бузурги тоҷик барои боз ҳам ганитар гардонидани донишу маърифати омма, махсусан ҷавонон хизмати бузургро анҷом хоҳад дод.

Аснои ба чоп омода сохтани нашри мазкур мо ба Академияи илмҳои Ҷумҳурии Ёзбекистон бо даъвати ҳамкорӣ муроҷиат намудем ва боиси хушнудӣ ва ифтихор аст, ки бо ризоияти шахсии Ноиби Президенти Академияи илмҳои Ҷумҳурии Ёзбекистон, академик Баҳром Абдуҳалимов ба мо нусхаи хеле хушсифати матни рисолаи мусиқии Мавлоно Ҷомӣ аз хазинаи Институти шарқшиносии ба номи Абӯрайҳон Берунӣ пешниҳод гардид, ки суратнусаҳои он дар нашри мазкур қой дода шудааст.

Имрӯзҳо рушди фарҳанг ва тамаддуни миллати тоҷик зери ғамхорӣи беназир ва дастгирии ҳамаҷонибаи Пешвои миллат, Президенти муҳтарами Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон қарор дорад. Маҳз натиҷаи чунин иқдоми бузург аст, ки имрӯз дар Тоҷикистон санъати волои Шашмақом ва Фалаксарой мавриди эҳё ва баҳрабардорӣи умум қарор дорад ва шубҳае нест, ки навиштаҳои шоир ва орифи бузург Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ доир ба назария ва амалияи мақомҳои қадимӣ барои дарки амиқи асрори мусиқии аҷдодонамон мадад хоҳанд намуд.

Душанбе, апрели соли 2019.

*Баҳром Абдуҳалимов
Директори Институти шарқшиносии
Академияи фанҳои Ўзбекистон
ба номи Абӯрайҳон Берунӣ,
доктори илмҳои таърих, профессор*

АБДУРРАҲМОНИ ҚОМӢ: НАШРИ НУСХАИ ДАСТХАТИ ТОШКАНД ДАР ДУШАНБЕ

Саҳми бузурги аҷдодони барӯманди халқҳои бародари ўзбеку тоҷик, ки аз қадимулайём дар ҳамкориҳои дучониба осори беназири илмӣ, адабӣ ва фарҳангиро вориди ҳазинаи тамаддуни башар намуданд, қайҳост, ки аз ҷониби аҳли илму адаби дунё мавриди эътироф қарор гирифтааст. Аз ҷониби ташкилоти бонуфузи ЮНЕСКО ҳамчун мероси ҷаҳонии ғайримоддӣ фарҳангӣ эътироф карда шудани силсилаи "Шашмақом" яке аз намунаҳои олиии ҷунин кадршиносӣ ба шумор меравад.

Дар бунёди мероси абадзинда, яъне мусиқии мақомҳои нодир Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ (858-941), Абӯалӣ Ибни Сино (980-1037), Сафиуддин Урмавӣ (1215-1294), Абдулқодир Мароғай (1354-1235) барин алломаҳои қомуснигор саҳмгузор гардида буданд ва ба таълимоти мусиқшиносии онҳо мутафаккир ва шоири бузурги тоҷику форс Мавлоно Абдурраҳмони Қомӣ (1414-1492) хеле баланду боло ҷилои тоза бахшидааст, ки ин хизмати беназири ўро бояд ба алоҳидагӣ пазируфт.

Мавлоно Абдурраҳмони Қомӣ, ки дар давраи ҳукмронии Темуриён дар Мовароуннаҳру Хуросон зиндагӣ ва эҷод мекард, дар мадрасаи машҳури Улуғбек дар Самарқанд аз улуми динӣ ва дунявӣ таҳсилоти мукамал бардошта, ҳамчунин аз ҷанбаҳои назарӣ ва амалии мусиқӣ дар сатҳи олии баҳраманд гардидааст. Ў дар айни замон ҳамчун намояндаи бузурги тариқати нақшбандия дар шаҳри Ҳирот фаъолияти босамар анҷом додааст.

Дар қатори иддаи зиёди пайравони ин шахсияти бузург, ифтихори халқи ўзбек, султони мулки ғазал, мутафаккир ва арбоби давлатӣ Мир Алишер Навоӣ (1441-1501) низ соҳиби камолот гардидааст. Муносибатҳои миёни Абдурраҳмон Қомӣ ва Алишер Навоӣ, ки дар марҳилаи аввал ба тарзи устоду шогирд сурат мегирифт, минбаъд тибқи суннатҳои санҷидашудаи он замон ба

решапайванди мустаҳками дӯстӣ табдил ёфт ва ин ҳолат тимсоли бузурги дӯстии азалии халқҳои ўзбеку тоҷик гардид.

Ин шахсиятҳои муътабар маҳз дар натиҷаи дастгирии маънавии якдигар ба эҷоди осори бебаҳо дар соҳаҳои адабиёт, назм, илму фан ва санъат ноил гардиданд. Ин ду ҳунарвари бузург речаҳои эҷодиашонро бо маслиҳати якдигар мураттаб месохтанд ва ҳар як асари навашонро аз назари якдигар мегузарониданд. Ҳамкориҳои эҷодии онҳо айнан дучониба сурат мегирифт, яъне на фақат Навоӣ ба сифати шогирд маслиҳатҳо мепурсиду Ҷомӣ раҳнамоӣ менамуд, балки дар навбати ҳеш ҳамчунин Навоӣ ба устодаш маслиҳатҳои пурарзиш меод, ки аз қониби Мавлоно Ҷомӣ мавриди эътибор қарор мегирифт.

Масалан, чуноне ки устод Айни фармудааст, "Ҷомӣ тибқи хоҳиши Навоӣ бисту ҳафт номгӯй китоб ва рисолаҳоро ба забони тоҷикӣ навиштааст ва муаллиф дар ин хусус дар муқаддимаҳои ин осораш ёдовар шудааст".¹

Аз ҷумла, маҳз бо хоҳиш ва пешниҳоди Алишер Навоӣ Мавлоно Ҷомӣ дар нимаи дувуми асри XV "Рисолаи мусиқӣ"-и ҳешро дар шаҳри Ҳирот эҷод намудааст, ки он замон Султон Ҳусайни Бойқаро (1468-1506) дар ин шаҳр ҳукмронӣ менамуд.

Нусхаи нодири ин рисолаи хеле ҳам арзишманди доир ба илми мусиқии имрӯз дар ҳазинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии ба номи Абӯрайҳон Берунии Академияи фанҳои Ҷумҳурии Ўзбекистон дар ҷилди ягонаи иборат аз 28 асарҳои назмӣ ва насрӣ таҳти унвони "Куллии Ҷомӣ" маҳфуз аст.²

Рисолаи мазкур аз ҳамон давра то имрӯз барои аҳли илм ва санъат ҳамчун сарчашмаи қиматбаҳо ва омили бузург дар талқин ва тарғиби илмию амалии силсилаи "Дувоздаҳмақом" эътироф қарда шудааст.

Дар давоми асри XX низ таваҷҷуҳ нисбат ба ин асари нодири илмӣ идомаи ҳешро пайдо намуд. Ин ҷо бояд ёдовар гардид, ки матни ин рисоларо А.Н.Болдирев ба забони русӣ тарҷума намудааст ва он бо иловаи шарҳу тафсилоти мусиқии профессор В.М.Беляев, ҳамчунин бо суратнусаҳои дастхати дар боло зикргардида нашр қарда шуд.³

¹ Айни С. Танланган илмӣ асарлар. – Тошкент, 1978. 104-бет.

² Ж о м и й. Куллийет. Инв. № 1331. А.Ўринбоев, Л.Епифанова. Жомий асарлари қўлёзмаларининг каталоги. – Тошкент, 1965.

³ Абдурахман Джами. Трактат о музыке. – Ташкент: изд. АН УзССР, 1960.

Қатъи назар аз як қатор норасоиҳои ҷузъии тарҷумаи мазкур, наشري рисолаи мусиқии Ҷомӣ дар роҳи таҳқиқи илмии намунаҳои нодирӣ мусиқии шифоҳӣ - мақомҳои ўзбекӣ, тоҷикӣ, муғомҳои озарӣ, муқомҳои уйғурӣ дар асоси сарчашмаҳои назариявӣ ва таърихӣ ҳамчун заминаи муҳим хизмат намудааст.

Дар давраи солҳои 90-ум зимни чараёни рушди бемайлоии эҳсоси ҳештаншиносӣ, дар баробари дигар падидаҳои мероси илмӣ-маънавии аҷдодони бузургамон, тавачҷуҳи маънавий ва эҳтиёҷи илмӣ нисбати "Рисолаи мусиқӣ"-и Мавлоно Ҷомӣ на фақат дар доираи аҳли илми мусиқӣ, балки дар байни намояндагони илми филология, манбаъшиносӣ, мардумшиносӣ низ аз нав авҷ гирифт. Маҳз ҷавобан ба ҳамин гуна эҳтиёҷот, рисолаи мазкур дар соли 1997 ба забони ўзбекӣ нашр гардида буд. Худи ҳамин сол олими забоншинос Н.Н.Шодмонов дар мавзӯи "Истилоҳоти мусиқии Абдурраҳмони Ҷомӣ" рисолаи илмӣ номзадиашро бомуваффақият дифоъ намуд.

Имрӯз дар кишварҳои мустақили Ўзбекистон ва Тоҷикистон ба анъанаҳои мумтози санъати мақомҳои иззату эътибори хосса зоҳир карда мешавад. Бо ташаббуси Президенти Ҷумҳурии Ўзбекистон, муҳтарам Шавкат Мирзиёев "Маркази санъати миллии мақом" таъсис дода шуд ва дар шаҳри Шаҳрисабз "Анҷумани байналмилалӣ санъати мақом" баргузор гардид. Шоистваи таҳсин аст, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳамасола рӯзи 12 май ҳамчун "Ҷашни миллии Шашмақом" таҷлил мегардад.

Табиист, ки эҳтиром ва эҳтиёҷи иҷтимоӣ-маънавий нисбат ба мероси пуршарафи мусиқии аҷдодонамон, хусусан ба "Рисолаи мусиқӣ"-и Абдурраҳмони Ҷомӣ кунун боз ҳам зиёдтар гардидааст. Ба ҳамин муносибат дар доираи ташаббуси наҷиби Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки наشري нави рисолаи мусиқии Ҷомиро ба нақша гирифтааст ва ҷавобан ба муроҷиати онҳо, нусхаи ноёби ин рисоларо аз хазинаи Институти шарқшиносии ба номи Абӯрайҳон Берунӣ бо камали мамнуният тақдим менамоем.

Мо умедворем, ки ин амали хайр, ки бо ниятҳои неқ оғоз гардид, таҷассуми барҷастаи саъйи кӯшишҳои одилонаи раҳбарони Ўзбекистон ва Тоҷикистон, ки ба мақсади боз ҳам мустаҳкам гардонидани риштаҳои дӯстӣ миёни халқҳои мон равон карда шудааст, дар оянда низ барои рушди пурсамари ҳамкориҳои илмӣ хизмат хоҳад кард.

ЧАНД СУХАН ДОИР БА МОҲИЯТИ
ТАЪРИХӢ ВА ИЛМИИ РИСОЛАИ МУСИҚИИ ҶОМӢ

Хушо ба нагмаи танбӯр гӯямат рамзе,
Ки аз шунидани он мотами ту гардад сур.
Тани ту ҳаст чу танбӯру тори он раги ҷон,
Ба зуддият шавад ин тор пора з-он танбӯр⁴

(Мавлоно Ҷомӣ)

Қабл аз он ки доир ба ҷанбаҳои пурарзиши бузурги таърихӣ ва бадеии рисолаи мусиқии Мавлоно Ҷомӣ иброи андеша намоем, зарур шуморидем, ки хонандаи азизро бо маънии он "рамзе" ки шоир дар яке аз қасидаҳои ворисони хешро ҳушдор додааст, андаке ошно намоем. Сухан дар он аз боби сози маъруфи мусиқии халқи тоҷик - танбӯр меравад. Хотиррасон менамоям, ки қаблан дар аксари кулли рисолаҳои хеле сершумори мусиқӣ (аз ҷумла, дар осори Абӯнасири Форобӣ, Ибни Сино), ки дар сарзамини Мовароуннаҳр ва Хуросон офарида шудаанд, назарияи мусиқӣ ва хусусан илми таълифро (яъне тариқи сохтани оҳангҳоро) танҳо тавассути сози маъруфи уд шарҳ додаанд.

Дар замони зиндагии Ҷомӣ дар Ҳирот силсилаи Дувоздаҳмақом хеле машҳур гардида буд ва гуфтан мумкин аст, марҳилаи ниҳоии ташаккули ин шоҳасари қадимии мусиқӣ ва оғози ба шоҳаҳои минбаъда (Шашмақом, Ҳафтдастгоҳ, Нӯбаҳои мағрибӣ, муғомҳои озарӣ ва ғ.) тақсим шудани он маҳз ба ҳамин давра мансуб аст.

Имрӯз ба мо маълум аст, ки мутрибони замони баъд аз маданияти Ҳирот Шашмақомро асосан бо ҳамовозии сози маъруфи танбӯр иҷро мекарданд ва ин расми нодир кунун дар Тоҷикистону Ўзбекистон эҳё шудааст. Саволе ба миён меояд, ки чаро Мавлоно Ҷомӣ маҳз "рамзи танбӯрро" ба сифати офаридаи сур ва дуркунандаи мотам аз дили инсон ба риштаи назм кашидааст? Дар думисраи охири дар боло иқтибосшуда Ҷомӣ ҳатто ба маъниҳои

⁴ Абдурахмони Ҷомӣ (Аз Қасоид). ҷ.7, с.10

ниҳонии номи ин соз низ ишора намудааст ва тори онро ба "ҷони инсон" ва қолабашро ба "тани ӯ" ташбеҳ додааст. Ин сатрҳои орифонаи Мавлоно Ҷомӣ барои муғанниёни давраҳои ояндаи таърих гӯё раҳнамое шуданд ва минбаъд дар Бухорову Самарқанд, Дарвозу Ҳисор ва Фарғонаву Зарафшон маҳз сози танбӯр дар маркази маданияти мусиқии ҳирфай қарор гирифт. Хулоса, сози танбӯр ҳамрози хунари Шашмақом шуд ва сози маъруфи уд бештар дар мамолики араб маъмул гардид.

Ин рамз ва ин ишора ба мо аз Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ мерос мондааст ва чуноне ки поинтар, дар ҷараёни таҳлили моҳияти осори мусиқииносии ӯ маълум хоҳад шуд, хунари мусиқӣ, асрори садо ва лаҳнҳои дилнишин, овозхониҳои пуравҷ ва таронаҳои гӯшнавоз дар фазои афқору андеша ва дунёиносии шоир нақши хеле бузург доштааст. Ҷомӣ ба маънои комилаш мусиқидон ва мусиқиинос будааст ва бо навиштани рисолаи нодир оид ба илми мусиқӣ, ҳамчунин бо ворид намудани рамзҳои гуногуни мусиқӣ дар ҷараёни офаридани образҳои бадеӣ (дар ғазалиёт, маснавиҳо, рубоиёт ва ғ.) моҳияти хеле ҳам пурасрори мусиқиро ҳамчун падидаи осмонӣ исбот кардааст.

Маълум аст, ки дар тамаддуни тоҷикон ҳамеша кӯшиш ва амалҳои тавассути илм, ҳунар, адабиёт ва шеър шинохтану тасвир кардани олами ҳастӣ ҷойи махсус дошт. Бузургтарин файласуфон ва донишмандони қадим ба мисоли Ал-Киндӣ, Закариёи Розӣ, Ибни Хурдодбех ва диг. дар баробари осори хеле мукаммали илмӣ ҳатман даст ба навиштани рисолаҳои мусиқӣ мезаданд. То замони Абдурраҳмони Ҷомӣ дар даҳҳо рисолаҳои мусиқӣ (Фаробӣ, Ибни Сино, Қутбиддини Шерозӣ, Закариёи Розӣ, Абӯҳомид Ғазалӣ, Сафиуддин Урмавӣ ва диг.) мақому манзалати санъати мусиқӣ дар ҳаёти инсон ба таври хеле мушаххас таҳлил шуда буд. Мавлоно Ҷомӣ ин анъанаро идома дода, дар шароити хеле душвори таърихӣ (масалан, кӯч бастанӣ пойтахти фарҳангӣ аз Самарқанд ба Ҳирот) пайравии хешро дар баробари илми мусиқӣ (махсусан ҷойгоҳи Дувоздаҳмақом) бо навиштани рисолаи мусиқӣ баён намудааст.

Ин хеле муҳим буд, зеро бино ба маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ, дар дарбори Ҳусайн Бойқаро маҷлисҳои пуршукӯҳ ва хеле сершумори айшу ишрат бо иштироки муғанниёни давр, шоирону

аҳли адаб ва илм баргузор мегардиданд. Яъне, маълум мегардад, ки ин замон хунари мусиқӣ боз лаҳзае ба омили лаззату айш мубаддал шудааст. Дар ҳамин замон хеле зарур буд, ки бори дигар аз сифатҳои маърифатангезии мусиқӣ ва, хусусан, силсилаи Дувоздаҳмақом, ки дар а.ХV комилан ташаққул ёфта буд, саҳифаи тозае навишта шавад. Шоир ва орифи бузург, барӯмандтарин шахсияти давр Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ ин вазифаи бузурги таърихи ба дӯши хеш бардоштааст.

Дар назари аввал чунин менамояд, ки Мавлоно Ҷомӣ суннати машҳури таълиф кардани рисолаи мусиқиро гӯё зоҳиран риоя намуда бошад, вале аз мазмуни осори мусиқии ӯ аён мегардад, ки ин шахсияти нотакрори тамаддуни ҷаҳонӣ нисбат ба хунари мусиқӣ ҳамчун падидаи хеле ҳам бузурги зебоӣ ва омили пурқудрати таъсирирасонӣ ба олами ботинии инсон мурочиат намудааст.

Таҳқиқи рисолаи мусиқии Абдурраҳмони Ҷомӣ хеле пештар, дар нимаи дувуми солҳои 50-ми қарни гузашта оғоз гардида буд. Бо ташаббус ва пешниҳоди мусиқииносии маъруфи шӯравӣ - В.Беляев ва Ф.Кароматов, шарқшиноси варзида Александр Николаевич Болдирев тарҷимаи матни онро ба забони русӣ ба анҷом расонид ва соли 1960 ин рисола бо шарҳи В.Беляев дар Тошканд нашр гардид. Дар соли 1990 матни аслии тоҷикӣ он бо эҳтимоми олимони тоҷик А.Афсаҳзод ва А.Зухриддинов дар ҷилди 8-ми осори Мавлоно Ҷомӣ бидуни шарҳу тавзеҳот ҷоп шуд. Ҳамчунин ёдовар мегардем, ки устод Афсаҳзод бори дувум дар Техрон матни рисолаи мусиқии Ҷомиро дар муқоиса бо нусхаи техронии китобхонаи салтанатӣ ба ҷоп расонидааст (дар соли 1379х.)

Дар маҷмӯи маълум мешавад, ки аксари кулли ин нашрияҳо дар асоси нусхаи тошкандии рисола, ки дар ҳазинаи Институти Шарқшиносии Ўзбекистон таҳти рақами 1331 маҳфуз аст анҷом дода шуда буданд. Чанде пас дар Техрон мусиқииносии эронӣ Ҳусейналии Маллоҳ дар якҷанд шумораҳои "Маҷаллаи мусиқии Эрон" таҳқиқоти муфассалеро зери унвони "Шарҳе ба рисолаи мусиқии Ҷомӣ" пешниҳод гардонд ва ӯ низ асосан ба нусхаи 1331 Тошканд такя намудааст. Танҳо дар солҳои 70-80-ми асри бистум дар натиҷаи пажӯҳишҳои хеле пурмаҳсули муҳаққиқи маъруф Муҳаммад Тақӣ Донишпажӯх муайян гардид, ки дар китобхонаҳои Стамбул, Париж

ва Техрон якчанд нусхаҳои дигари рисолаи мусиқии Ҷомӣ мавҷуданд, ки онҳоро то ҳанӯз касе мавриди истифода, таҳлил ва муқоиса қарор надодааст.

Бо дарназардошти моҳияти хеле бузурги таърихӣ ва илмии рисолаи мусиқии Мавлоно Ҷомӣ, ки дар худ беҳтарин ва мӯҷазтарин шарҳи Дувоздаҳмақомро фаро гирифтааст ва бо мақсади дар асоси ҳамаи нусхаҳои мавҷуда таҳия намудани матни илмӣ-интиқодии ин асари нодир, мо қарор додем, то рисолаи мусиқии Ҷомӣ бо шарҳу тавзеҳоти таҳассусӣ ва луғатномаи махсус аз нав ба ҷоп омода шавад. Дар шароити замони Истиқлолият, ки тавачҷуҳи аҳли ҷомеа дар баробари падидаҳои бузурги мероси мусиқӣ - Шашмақому фалаксароӣ рӯз аз рӯз афзунтар мегардад, таҳқиқи решаҳои асили онҳо ва пешниҳоди аҳли илму адаб гардонидани ақидаҳои нодирӣ донишмандони бузурги асрҳои миёна хеле зарур аст. Дар таҳқиқоти мазкур низ ҳамчунин нусхаи Тошканд ба сифати нусхаи асосӣ интиҳоб карда шудааст, вале мо то ҳадди имкон мо кӯшиш намудем, ки матни асосиро бо се нусхаи дигар, ки дар китобхонаҳои шаҳри Техрон маҳфузанд, муқоиса намоем. Сабаб он аст, ки нусхаи Тошканд ҳамагӣ баъд аз даҳ соли вафоти Мавлоно Ҷомӣ дар Ҳирот аз ҷониби хаттоти машҳур Муҳаммад Ибни Ҳасаншоҳи Ҳиравӣ китобат шудааст.

Бо вучуди дастрас буданаш ба чандин нусхаҳои дигари рисолаи мусиқии Ҷомӣ, мусиқииносии эронӣ Хусейналӣ Маллоҳ барои таҳлилу таҳқиқот маҳз нусхаи Тошкандро интиҳоб кардааст, зеро бинобар ақидаи А.Болдирев маҳз ҳамин нусха аслан камғалат мебошад ва бо хатти хеле зебо навишта шудааст. Файр аз ин, аз тарзи таҳияи доираҳои зарбӣ ва лаҳнии мақомҳо, ки дар ин нусха ба таври саҳеҳ ва барои соҳибхиттосони мусиқӣ фаҳмо оварда шудаанд маълум мегардад, ки хаттот (Муҳаммад Ибни Ҳасаншоҳи Ҳиротӣ) аз илми мусиқӣ ба дараҷаи зарурӣ огоҳӣ доштааст. Дар ин хусус муаллифи "Шарҳе ба рисолаи мусиқии Ҷомӣ" Хусейналӣ Маллоҳ чунин ёдовар шудааст: "Нусхаи аслии ин рисола ҷузви маҷмӯаест, ки дар китобхонаи Академияи халқи Ёзбекистони шӯравӣ ба шумораи 1331 маҳфуз аст ва аз барги 238-В то 442 А дар он маҷмӯа мавҷуд аст. Илова ба ин нусха, нусхаҳои ба шумораҳои 4206 то 4209 дар китобхонаи Истамбул мавҷуд аст. Ҳамчунин дар китобхонаи шахсии

домод Иброҳим Пошшо нусхаҳои ба шумораҳои 753 ва 754 мавҷуд аст. Шундаам як нусхаи хаттӣ ҳам аз ҳамин рисола дар китобхонаи салтанатии Техрон мавҷуд аст, ки ҳанӯз тавфиқи мутолиааш бароям даст наодоаст.

Нусхае ки мавриди истифодаи нигоранда қарор гирифтааст, китобест ба номи "Рисолаи мусиқии Абдурраҳмони Ҷомӣ", ки ба соли 1960-и милодӣ дар Тошканд ба чоп расидааст. Дар ин маҷмӯа шарҳе дар яксаду ёздаҳ сафҳа ба забони русӣ мебинем, ки аз чап ба рост чоп шудааст. Худи рисола, ки ба хатти насх ва унвонҳои он ба хатти сулс аст, аз рӯйи нусхаи мазбут дар китобхонаи Академияи халқи Ўзбекистон акс бардошта шуда ва дар чаҳордаҳ сафҳа айнан аз рост ба чап дар ин китоб чоп шудааст".⁵

Ҳусейналии Маллоҳ оид ба ақидаҳои Ҷомӣ доир ба масъалаҳои умумии илми мусиқӣ андешаҳои худро баён намуда, чунин меорад, ки гӯё Абдурраҳмони Ҷомӣ чанд матлаберо аз рисолаҳои гузаштагон дар пайравии маҳз ва ба тариқи такрор зикр намуд бошад. Масалан, Маллоҳ чунин фикри хешро ба тариқи эрод баён менамояд: "Сипас таҳти унвони "Тамҳид" аз чигунагии илтизози одамӣ аз нағамоти мулоим ва таълифоти муттафиқаи мавзун гуфтугӯ мекунад, ки такрори матолибест, ки дар "Адвор" омада аст".⁶

Ин ҷо маълум аст, ки сухан аз мазмуни рисолаи "Китоб-ул-адвор"-и Сафиуддин Урмавӣ (а.ХIII) меравад, яъне Маллоҳ танҳо ба ҳамин асар ишора мекунад, вале маълум аст, ки муаммои аз ҷониби инсон ҷӣ гуна қабул гардидани нағмаҳои мусиқӣ қариб дар ҳамаи рисолаҳои мусиқӣ (аз Форобию Сино то Шерозию Ҳусайнӣ) шарҳи ягона доранд. Яъне, дар рисолаи Ҷомӣ "такрор"-и мазмуни асари Сафиуддин Урмавӣ не, балки ба таври устувор бори дигар шарҳ додани қавоиди табиӣ мусиқӣ мебошад, ки он қабл аз Сафиуддин низ дар доираи таълимоти мусиқӣ (аз ҷумла дар осори Ибни Сино ва Абӯнастри Форобӣ) маъруф гардида буд.

Доир ба масъалаи муносибати эҷодкорунаи Мавлоно Ҷомӣ дар ҷараёни истифодаи осори олимони пешин, муҳаққиқи маъруфи тоҷик Абдунабӣ Сатторзода таъкид намудааст, ки "дар асл Ҷомӣ на

⁵ Ҳусейналии Маллоҳ. Шарҳе ба рисолаи мусиқии Ҷомӣ.// Маҷаллаи мусиқӣ, шумораи 101, давраи сеюм, Техрон - 1345, саҳ.55.

⁶ Ҳамон ҷо, саҳ. 57

муқаллиди сирф асту на мутарчими содик, балки адиби навоар мебошад".⁷

Барои исботи ин фикр мо ҳамчун муқоиса ба мазмуни рисолаи мусиқии Камолиддин Биноӣ (1453-1512) муроҷиат мекунем, зеро ин асар низ дар Ҳирот, андаке пештар аз рисолаи Ҷомӣ тасниф карда шудааст ва бешубҳа, Мавлоно Ҷомӣ имконияти бо он комилан ошноӣ пайдо карданро дошт.

Нахуст бояд ёдовар шавем, ки Ҷомӣ дар матни рисола ягон маротиба ба рисолаи мусиқии Биноӣ ва ҳатто ба матни рисолаи Абдулқодири Мароғай ишорае накардааст, ҳол он ки ҳар дуи ин муаллифон, ки муддати зиёд дар Ҳирот мезистанд, ба Мавлоно Ҷомӣ шинос буданд ва тахмин меравад, ки таълифоти онҳо оид ба илми мусиқӣ дар замони зиндагонии Ҷомӣ дар Ҳирот дастрас ва маъруф гардида буд. Яъне, бидуни шубҳа метавон гуфт, ки Мавлоно Ҷомӣ равияи хосеро барои таълифи рисолаи мусиқӣ пеша карда, масъалаҳои илмӣ ва амалии ҳунари мусиқиро хеле мӯҷаз ва мушаххас таҳлил намудааст. Дар баробари ин, аз мазмуни рисолаи Ҷомӣ аён мегардад, ки ӯ аз таълимоти Ибни Сино доир ба сабабҳои пайдоиши садо ва истифодаи овоз дар ҳаёти инсон ба хубӣ огоҳ будааст. Барои мисол ба тафсилоти сабабҳои пайдоиши овоз, ки дар оғози "Ҷавомеъу илм-ал-мусиқӣ"-и Ибни Сино оварда шудааст, муроҷиат мекунем.

Абӯалӣ ибни Сино қабл аз шарҳи комили назарияи мусиқӣ (мақомҳо, фосилаҳо, созҳои мусиқӣ, назарияи иқоъ, яъне ритм, тариқи сохтани оҳанг ва ғ.) ба хонанда сабабҳои табиӣ, иҷтимоӣ ва ҳаётии ба вучуд омадани садо ва истифодаи онро дар муошират миёни мавҷудоти зинда шарҳ додааст. Дар ин хусус ӯ зикр намудааст, ки овоз дар табиат чун воситаи бузурги муошират (даъвати якдигар, огоҳ намудани якдигар аз хатарҳо ва ғ.) пайдо шудааст: "Мавҷудоти зинда идомаи насли худро тавассути иҷтимоӣ таъмин менамоянд ва иҷтимоӣ танҳо тавассути бо садои махсус даъват намудани ҳамдигар сурат мегирад... Ҳамчунин тавассути садобарориҳои махсус

---

⁷ Аз мазмуни баҳси А.Сатторзода бо А.Семенов, Р.Ҳодизода, Ҳошим Разӣ, ки онҳо Ҷомиро муқаллид меҳисобиданд. Ниг.: Сатторзода А. Назарияи адабии Абдурраҳмони Ҷомӣ.- Д., "Дониш", 2014, с.142

хайвонот ҳамдигарро ба ёрӣ даъват мекунанд, аз хавфу хатар огоҳ мекунанд. Пайдост, ки маҳз ҳамин гуна овоз ва садобарориҳо воситаи ягонаи муошират ба шумор мерафтанд, зеро садо хислате дорад, ки кулли монетаҳоро убур мекунад ва қудрате дорад, ки ба масофаҳои дур низ рафта мерасад. Насли одам низ ба ин гуна воситаи муносиб эҳтиёҷ пайдо намуда, аз имкониятҳои фароҳи эҳсосоти он зина ба зина истифода кардааст»⁸.

Мавлоно Қомӣ ҳамчунин дар оғози рисолаи мусиқӣ аз ҳамин гуфтаҳои Ибни Сино ба таври муфассал истифода намуда, ҷойгоҳи садоро дар муоширати мавҷудоти зинда бори дигар ба таври зайл таъкид кардааст: "Бар арбоби зако ва фитнат⁹ пӯшида нахоҳад буд, ки аксари хайвонотро таъайюш¹⁰ ва ибқои¹¹ навъ ҷуз бо иҷтимоъ¹² бо абнои чинс мутасаввир нест. Ва он иҷтимоъ ба воситаи такасури ҳаракоти мутаҳолифат-ул-ҷихот, ки мунбаис мегардад аз танаввуъи ҳочоти доимо муяссар не, пас муҳтоҷ гаштанд ба амре, ки баъд аз ифтирок¹³ доъӣ ба иҷтимоъ тавонад буд.

Чун овоз, ки нисбати дурӣ ва наздикӣ ва равшанӣ ва торикӣ ба он яксон аст ва ийсоли¹⁴ он ба ҷихоти мутақобила ва ҳудуди мутағойира осон, ҳеч сотире монетаи он натавонад шуд ва ҳеч монетае рофеъ натавонад гашт.

Лочарам ҳазрати Ҳақ субҳонаҳу ва таоло ба инояти беиллати худ дар табиати онҳо қуввати исдори он бар атвори¹⁵ мухталиф ба ҳасби автори¹⁶ мутанаввеъ вадият ниҳод ва ҳар якро бар идроки он автор аз он атвор тавоноӣ дод ва чун инсонро баъд аз иштироки вай бо соири хайвонот дар ин навъи ҳоҷат ҳоҷатҳои дигар бувад, ки дар изҳори он ихтилофи табиъии асвот¹⁷ кофӣ набувад, [пас] мулҳам шуд

⁸ Абӯалӣ ибни Сино. Қавомеъу-илм-ал-мусиқӣ (аз «Китоб-уш-шифо»).- Қоҳира.- 1956.- С.7 (аз арабӣ тарҷимаи мо – А.Н.).

⁹ Арбоби зако ва фитнат - шахсони зираку доно.

¹⁰ Таъайюш - ҳамзистӣ.

¹¹ Ибқо (ар.) – бақо, ҳифз ва идомаи насл.

¹² Дар нусхаи «Т» - «ҷимоъ» омадааст.

¹³ Ифтирок (ар.) – дурӣ, ҷудой.

¹⁴ Йсол (ар.), васл гардидан, пайваст шудан.

¹⁵ Дар «Д» «автори» омадааст, тарзи дурусташ – атвор (ҷамъи «тавр»).

¹⁶ Автор (ар.) - ҷамъи «ватар» – торҳо, симҳои сози мусиқӣ.

¹⁷ Асвот (ар.) - ҷамъи савт, овозҳо, садоҳо.

ба тасарруфи саноъе дар он ба тақтеъи он ба хуруф ва таркиби хуруф ба калимот ва вазъи он ба изои¹⁸ маъонии мақсуд".¹⁹

Агар ба қисми охири ин иқтибос таваҷҷуҳ фармоем, яқинан, аён мегардад, ки Мавлоно Ҷомӣ нақши овозро дар ҳаёти инсон ба таври алоҳида ва нисбат ба Сино хеле васеътар шарҳ дода, таъкид менамояд, ки инсонро дар ин навъ "ҳочатҳои дигар бувад". Ин ҷо дар назар дошта шудааст, ки инсон дар ҳаёти хеш танҳо бо расми одии садобаровардан қонъ намегардад ва бо истифода аз садоҳои гуногун (хуруф ва калимот) ба ифодаи маънӣ ва мақсуд пардохтааст.

Аз мазмуни ин иқтибосҳо аён мегардад, ки асари ба мусиқӣ бахшидашудаи Ҷомӣ аз лиҳози таъба осори классикони қадим пояҳои хеле устувори илмӣ дорад. Доир ба мавқеи таърихии рисолаи мусиқии Ҷомӣ дар адабиёти муосир ақидаҳои гуногун мавҷуданд. Чунин расме ҳам шудааст, ки аксари муҳаққиқон, ки шахсан худашон бо мазмуни рисолаи мусиқии Ҷомӣ ошноии наздик надоранд, ҳатман дар пайравии ҳамдигар гаштаву баргашта таъкид месозанд, ки ғӯё Ҷомӣ ин рисоларо ҳамчун як нафар муҳлиси илми мусиқӣ рӯи қоғаз оварда бошад ва худ дар амали мусиқӣ коре надоштааст.

Ҳасан Машхун муаллифи китоби "Таърихи мусиқии Эрон" дар 814 саҳифаи китобаш (!) ҷое барои шарҳи рисолаи мусиқии Ҷомӣ пайдо накардааст. Ӯ навиштааст: "Донишмандоне, ки китобҳо ё рисолаҳои дар заминаи мусиқӣ навиштаанд, ду дастаанд: нахуст онон, ки худ дар илм ва амали мусиқӣ маҳорат доштаанд, касоне чун Форобӣ, Қутбиддин Шерозӣ, Сафиуддин Урмавӣ ва Абдулқодир Мароғай. Сипас ҳукамо ва донишмандоне, ки танҳо аз лиҳози назарӣ ва баҳс дар улуми риёзӣ мусиқиро дар таълифоти худ овардаанд, ё рисолае ҷудогона дар мусиқӣ навиштаанд, монанди Ҳоча Насируддини Тӯсӣ, ё бархе дигар аз ҳукамо, ки улуми замони худро дар таълифҳои доиратулмаориф монанди худ гирд овардаанд ва боберо ба мусиқӣ ихтисос додаанд. Монанди Муҳаммад бинни Муҳаммад Омулӣ соҳиби китоби "Нафоис-ул-фунун" ва ё зимни таълифоти худ рисолае ҳам дар мусиқӣ навиштаанд, монанди

¹⁸ Изоъ (ар.)- дар баробари, рӯ ба рӯи.

¹⁹ Дар «Д» «мақсура» омадааст, ки маънӣ надорад.

Абдуррахмони Ҷомӣ ва ғайри инҳо. Ин гурӯҳ бештар ба такрори назарияҳои дигарон дар мусиқӣ пардохтаанд."²⁰

Муаллифи дигари эронӣ Рӯҳангез Роҳгонӣ, ки ҳамчунин соҳиби китоби "Таърихи мусиқии Эрон" мебошад, доир ба Ҷомӣ маълумоти андаке муфассал меорад: "ӯ (яъне Ҷомӣ - А.Н.) аз шоирони мусиқии асосӣ аст, рисолаи мухтасаре дар бораи мусиқӣ навишта ва дар он ба таври хулоса матолиби осори гузаштагонро зикр кардааст. Вале ин ки дар мусиқии амалӣ ошноӣ дошта ва ё созе менавохтааст, мушаххас нест."²¹

Роҳгонӣ бо тақия бар китоби "Мудовимат дар усули мусиқии Эрон" хабар додааст, ки "Ҷомӣ рисолаи мусиқии худро дар 1-ми раҷаби 890 ҳичрӣ ба поён бурдааст".²² Доир ба санаи итмоми таҳияи рисолаи Мавлоно Ҷомӣ маълумоти дақиқро ҳамчунин Муҳаммад Тақӣ Донишпажӯҳ оварда, чунин зикр менамояд, ки Ҷомӣ онро "дар якуми моҳи раҷаби соли 890 ба поён бурдааст."²³

Аз ин маълумот бармеояд, ки Ҷомӣ рисолаи хешро ҳамагӣ ду сол баъд аз Биноӣ таълиф намудааст, яъне метавон дар ҷараёни муқоисаи онҳо баъзе хусусиятҳои мазмуну мундариҷаашонро мушаххас таҳлил намуд. Ин хеле муҳим аст, зеро маҳз дар натиҷаи чунин муқоиса маълум хоҳад гардид, ки рисолаи мусиқии Ҷомӣ дар ҳеч сурат дар пайравӣ ё худ дар тақлиди рисолаҳои пешина навишта нашудааст. Ба мисолҳо муроҷиат менамоем.

Болотар зикр намуда будем, ки дар рисолаи Биноӣ ишорае ба таълимоти табиатшиносии Ибни Сино дар мавриди пайдоиши овоз дида намешавад ва дар оғози рисола ҳатто шарҳи маънии калимаи "мусиқӣ" оварда нашудааст. Сараввал бояд ёдовар шуд, ки рисолаи Биноӣ аз ҷиҳати ҳаҷм ва фарогирии муфассали масъалаҳо нисбат ба асари Ҷомӣ хеле калонтар аст ва дар маҷмӯъ 128 саҳифаи дастхатро дар бар гирифтааст.

Аз тарзи баён ва ишораҳои хеле зиёд ба осори Сафиуддин Урмавӣ ва Абдулқодир Мароғайӣ, ки дар рисолаи Биноӣ дучор

²⁰ Ниг.: Машхун, Ҳасан. Таърихи мусиқии Ирон. Техрон-1380, С.137.

²¹ Ниг.: Роҳгонӣ Рӯҳангез. Таърихи мусиқии Ирон. Техрон, 1388.- С.297.

²² Ҳамон ҷо.

²³ Ниг.: Муҳаммад Тақӣ Донишпажӯҳ. Саду сӣ вонд асари форсӣ дар мусиқӣ.// Хунари мардум (2). Техрон, 1350.

мегарданд, хулоса баровардан мумкин аст, ки ӯ ин рисолаҳоро дақиқан омӯхта бештар ба равияи онҳо ҳамроҳ шудааст. Муаллиф дар баробари шарҳи мафҳуми "нағма", таъини фосилаҳои мусиқӣ, иқтибоси доираҳои қаторовозҳо (айнан аз рӯи осори Сафиуддин!) доир ба жанрҳои маъруфи замон - нуботи мусиқӣ, Гуриёна, Варашон, Шудуд (шаддаҳо) маълумоти муфассал меорад.

Ин намуд маълумот ё худ ишора ба мавҷудиёти ин навъҳо дар осори Ҷомӣ вучуд надоранд. Яқин аст, ки Биноӣ дар тафсилоти доираҳои зарбӣ ва лаҳнӣ кулли нақшаҳои онҳоро аз рисолаи "Мақосид-ул-алҳон"-и Мароғай иқтибос намудааст. Ин табиист, зеро ҳам Биноӣ ва ҳам Мароғай замоне дар Самарқанду Бухоро (Биноӣ ҳамчунин дар Ироқ) умр ба сар бурдаанд ва масалан, мавҷудияти навъи "нуба"-ҳоро Мароғай маҳз дар Самарқанд зикр намудааст.²⁴ Дар мусиқии Ҷирот анъанаи "нубасароӣ" дида намешавад. Ғайр аз ин, Биноӣ ба шарҳи муфассали фосилаҳои "кубро" (фосилаҳои калон) ва "суғро" (фосилаҳои кӯчак) диққати махсус зоҳир намудааст ва албатта онҳоро аз назари Сафиуддин Урмавӣ ва Абдулқодир Мароғай такрор намудааст. Ягон намуди ин масъалаҳоро мо дар рисолаи Мавлоно Ҷомӣ дучор намеоем ва ин ҷо яқин аст, ки гарчанде осори мусиқии Биноӣ ва Мароғай дар Ҷирот маъруф буданд, Ҷомӣ ба ҳеч якеи онҳо тақлид ва пайравӣ накардааст.

Дар матни рисолаи Ҷомӣ доир ба шарҳи Дувоздаҳмақом ягон маротиба ишорае ба Абдулқодир Мароғай ва Камолиддин Биноӣ нарафтааст, ҳол он ки чанд карат иқтибосҳоро аз "соҳиби адвор" (яъне Сафиуддин Урмавӣ) овардааст.

Тавре маълум аст, дар аввалҳои а. XV Абдулқодир Мароғай ба Ҷирот меояд ва албатта, февран ворида доираи хеле ҳам бонуфуз ва фаъоли адабиёту ҳунари Ҷирот мешавад. Метавон тахмин намуд, ки дар ҳуди ҳамин давра таълимоти ӯ доир ба мусиқӣ (рисолаҳои машҳури "Мақосид-ул-алҳон", "Шарҳи адвор" ва ғ.) барои аҳли илми мусиқии Ҷирот ва умуман ба аҳли ҳунар маълум гардида бошад. Пас, агар Ҷомӣ танҳо "рисоланависи муқаллид" мебуд, ӯ, пеш аз ҳама,

²⁴ Маълум аст, ки Мавлоно Ҷомӣ низ таъини тақрибан нӯҳ сол дар Самарқанд умр ба сар бурдааст. Аммо дар мазмуни рисолаи мусиқии хеш аз жанрҳои маъруфи мусиқии Самарқанд (масалан, аз мавҷудияти "нуботи мурағаб") харфиро наовардааст, яъне пайдост, ки Ҷомӣ дар таъини рисолаи мусиқӣ услуби хоси хешро истифода намудааст (А.Н.).

бояд ба Мароғай пайравӣ мекард (масалан, дар услуби нигориши матн, тарзи таҳлилӣ мақомҳо, навъҳои мусиқӣ ва ғ.). Вале аз мазмуни рисолаи Ҷомӣ маълум аст, ки ӯ ба ҳеч яке аз услубҳои Мароғай (масалан, дар шакли доир тасвир намудани Дувоздахмақом) пайравӣ накардааст, ҳатто ба назар мерасад, ки ӯ осори ӯро мутолиа накардааст.

Мавлоно Ҷомӣ аснои шарҳи пардаҳои Дувоздахмақом услуби хоси рӯйи хатти уфуқӣ нуктагузорӣ намуданро истифода кардааст, аммо айнан ҳамин гуна шарҳи қаторовозҳо дар рисолаҳои Биноӣ ва Мароғай баръакс дар шакли доира оварда шудаанд. Ин нишон медиҳад, ки, дарвоқеъ, Мавлоно Ҷомӣ бо таълифи рисолаи хеле ҳам мӯҷаз доир ба илми мусиқӣ давраи хеле бузурги таърихии суннати рисоланависиро як намуд чамъбаст кардааст.²⁵

Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи рисолаи мусиқии Ҷомӣ пайвандии он ба илми арӯз ва қофия ба шумор меравад, ки ин ҳолат асоси илмӣ ва методологии асари мазкурро ташкил кардааст. Пайдост, ки ин гуна дониши фароҳи Ҷомӣ дар илми арӯз ва мусиқӣ аснои эҷоди ғазалҳояш низ бетаъсир намондааст.

Доир ба ҳамин масъала адабиётшиноси маъруфии тоҷик Абдунабӣ Сатторзода чунин навиштааст: "Ҷомӣ ҳамчун шоир ва мусиқиишиноси камназир дар шеър ба ҳусни савт диққати зиёд намуда, шеърҳои гуфтааст, ки ҷонфизою нақӯғуфтор ва хуш мебошанд ва оҳангу нағмаҳои дилкашро ба хотир меоранд... Аз назари Ҷомӣ шеърҳои мусиқӣ ҳар ду ҳамрозанд, ба таъбири ӯ найи килки шоир розеро, ки муғанӣ дар пардае адо мекунад, ба алҳони сарир адо мекунад".²⁶

Ба шарҳи муфассали хусусиятҳои ҳирфаии ҳунари мусиқӣ ва услуби хоси "аҳли ин амал" машғул нагардидани Ҷомӣ сабабҳои дигар ҳам дорад. Масалан, Ҷомӣ дар интиҳои рисолаи мусиқӣ мавзӯи хеле ҳам муҳим - таъсири мақомҳо ва умуман оҳангҳои мусиқиро ба

²⁵ Муаллифи китоби "Таърихи мусиқии Ирон", Рухангез Роҳгонӣ доир ба ин масъала ишораи наҷибе дорад: "Вазъи Ҷомиро дар адабиёти Ирон ва Волтер дар адабиёти Фаронса ҳаммонанд кардаанд ва монандии ин дуру беш аз ҳар чиз дар тавоноии баёни онҳо ва дар давронии назм ва насри онҳо доништаанд" (Таърихи мусиқии Ирон.- Техрон, 1377, с.296)

²⁶ Ниг.: А.Сатторзода. Назариёти адабии Абдурраҳмони Ҷомӣ.- Д., "Дониш", 2014, с. 119-120.

инсон ба таври алоҳида зикр намудааст. Маълум аст, ки дар рисолаҳои Биноӣ ва Мароғай ин гуна ишораҳо мавҷуд нест, ҳол он ки ин масъаларо пештар Форобию Ибни Сино дар маркази илми мусиқӣ қарор дода буданд. Яъне, маълум мешавад, ки Ҷомӣ бештар ба таълимоти олимони классик - Форобию Сино ва баъдан, албатта, ба осори Урмавӣ низ така намудааст.

Масалан, дар рисолаи Ҷомӣ доир ба шарҳи сози маъруфи Уд чунин омадааст: "Ашрафи олоти зувот-ул-автор удро доништаанд ва пеши мутақаддимон автори вай чаҳор будааст: **Бам** ва **Маслас** ва **Масна** ва **Зер**. Ва Ҳаким Абӯнастри Форобӣ баъд аз **Зер** як ватари дигар бар он афзуда ва онро **Ҳодд** ном ниҳода. Ва истиҳоб, яъне соз қардани он бар анвоъ метавонад буд".²⁷

Ишора ба он ки Форобӣ ба сози Уд тори панҷум, яъне тори "ҳод"-ро илова намудааст, далели он шуда метавонад, ки Ҷомӣ аз осори мусиқии Форобӣ ва дигар муаллифони дар боло зикргардида огоҳии муфассал доштааст.

Дар хусуси то ҷӣ андоза донандаи саҳеҳи илм ва амали мусиқӣ будани Ҷомӣ ҳаминро бояд ёдовар гардид, ки худи муаллиф дар оғози рисола доир ба ин муаммо чунин арз намудааст: "Меғӯяд гӯяндаи ин роз ва созандаи ин нақши дилнавоз, ки дар унфувони шабоб, ки овони таҳсилу унвони саҳифаи қолу қил буд, ташҳизи хотирро ба тааллуми илми мусиқӣ оҳанг қарда будам ва қавоиди амалии онро ба чанг оварда, гоҳ дар қавонини таълифи он лабе мекушодам ва гоҳ дар мавозини иқоъии он дасте мезадам, аммо ба воситаи тақаллуби адвор ва тағаллуби ҳаводиси лайлу наҳор хотир аз он афсона фаромӯш қарда будам ва лаб аз он тарона хомӯш, то дар ин айём аз носияи аҳволи баъзе киром, ки он дастонро шунида буд ва ба он дoston орамида, чунон тафаррус қардам, ки макнуни замири мунираш он аст, ки аз он афсона ҳарфе ба рӯи кор орам ва аз он тарона садое дар гӯши рӯзгор бигузoram..."²⁸.

Дар мазмуни ин чанд ҷумлаи орифи бузург метавон як намуд ҳасрати хеле ҳам ширини ўро аз айёми ҷавониаш мушоҳида намуд, зеро азбаски рисолаи мусиқиро Ҷомӣ дар интиҳои умр, яъне дар соли

²⁷ Ниг.: Матни рисолаи мусиқии Ҷомӣ.

²⁸ Ниг.: Саҳифаи аввали матни рисола (аз нухси 1331).

1490 таълиф намудааст, пас тасаввур намудан душвор нест, ки дар эҷоди он чи қадар илҳом аз "он афсонаҳои рӯзгор ва таронаҳои дилнавози айёми шубоб" бедор шудааст. Ҷомӣ дар ин маврид иқрор шудааст, ки ӯ рисолаи мазкурро пас аз илтимоси "баъзе киром, ки он дастонро аз лаҳни ӯ шунида буданд" таълиф намудааст. Пас, метавон гуфт, ки Ҷомӣ дар айёми ҷавонӣ бо созҳои мусиқӣ ва ҳунари овозхонӣ ошноии хуб доштааст.

Доир ба ин масъала бояд зикр намуд, ки инчунин ишораҳо вобаста ба он ки ин ё он рисолаи муаллиф маҳз "бо хоҳишу дархости дӯстон" навишта шудаанд, хеле зиёд дучор мегардад. Масалан, дар бораи таърихи таснифи "Рисолаи қофия"-и Ҷомӣ адабиётшинос А.Зухуриддинов чунин зикр намудааст, ки ин рисола "бо хоҳишу дархости "асбобу аҳбоб", яъне ҳамсуҳбатону дӯстон, асосан дар пайравии "Қофия"-и Шамсуддини Қайси Розӣ... ба тарзи мухтасар тасниф шудааст ва масалан, Алишер Навоӣ аз аввалин сабақомӯзон ва баҳрагирони ҳамин "Рисолаи қофия" будааст".²⁹

Тибқи маълумоти А.Афсаҳзод "Рисолаи қофия" соли 1465 (яъне тақрибан бист сол қабл аз навиштани рисолаи мусиқӣ !) ба итмом расонида шуда буд ва ин ҷо низ ишораи бо "дархости дӯстон" таҳия шудани он дучор мегардад. Вале гарчанде рисолаи мусиқӣ дар охири ҳаёти Ҷомӣ тасниф шудааст, И. Рачабов, З.Орифов низ дар чунин ақидаанд, ки гӯё ин рисола ҳамчунин бо дархости Алишери Навоӣ навишта шуда бошад. Дар ҳар сурат, ба андешаи мо, ин гуна ишораҳо шояд нишонаи риояи як навъ одоби махсус (рамзи хоксорӣ, фурутанӣ ва ғ.) аз ҷониби нависанда бошад, ки тибқи он муаллиф дар оғози ҳар як асараш аз он ёдовар мегардад.

Бидуни шубҳа, метавон хулоса баровард, ки Мавлоно Ҷомӣ аз айёми ҷавонӣ ба илм ва амали мусиқӣ шуғл пайдо намуда, рукнҳои асосии онро (масалан, муаммои таърифи Дувоздаҳмақом, хусусиятҳои табиати таъсири садо ба инсон, шарҳи созҳои мусиқӣ ва ғ.) комилан азбар намудааст. Вале мутаассифона, Хусейналӣ Маллоҳ доир ба ин масъала чунин ақидаро баён намудааст: "Дар ҳеч як аз таъриҳҳои ва китобҳои таърих, ки аз аҳволи Ҷомӣ дар онҳо сухане ба

²⁹ Абдурраҳмони Ҷомӣ. Осор (ҷ.8), сах. 136.

миён омадааст, матлабе намебинем ки мубоширати вайро дар мусиқӣ таъйид ё тасриҳ карда бошад..."³⁰

Бояд зикр намуд, ки "мубоширати" Мавлоно Ҷомиро дар мусиқӣ баръало ва дар дараҷаи хеле ҳам муфассал метавон аз саҳифаҳои маснавиҳояш ва ғазалиёташ муқаррар намуд. Ба ҳамин хотир мо қарор додем, ки кулли ашъори Ҷомиро варақгардон намуда, кулли саҳифаҳои ба мусиқӣ, созҳои мусиқӣ, мақомҳои дувоздаҳгона, таъсири мусиқӣ ба инсон ва ғ. бахшидашудаи ӯро аз назари илми мусиқӣ шарҳу тавзеҳ бидиҳем.³¹ Дар ҳамин ҳолат хеле рӯшан мегардад, ки Мавлоно Ҷомӣ то чи андоза илм ва амалияи мусиқиро дар сатҳи олии медонистааст. Зиёда аз ин, худи шоир дар муқаддимаи "Рисолаи мусиқӣ" иқро мегардад, ки "гӯяндаи ин роз ва созандаи ин нақши дилнавоз, ки дар унфувони шубоб, ки овони таҳсил ва унвони саҳифаи қилу қол буд, ташҳизи хотирро ба таъаллуми илми мусиқӣ оҳанг карда будам ва қавоиди илмии онро ба чанг оварда, гоҳ дар қавонини таълифии он лабе мекушодам ва гоҳ дар мавозини иқоъии он дасте мезадам".

Далели ин ҳолатро метавон дар тамоми осори бадеии Ҷомӣ (маснавиҳо, ғазалиёт, муқаттаъот, рубоиёт ва ғ.) пайдо намуд. Ба ҳамин хотир мо қарор додем, ки нақши мусиқиро ҳамчун падидаи ирфонӣ дар ҳамаи асарҳои Мавлоно Ҷомӣ таҳлил намоем ва тайи чунин таҳқиқот ҷанбаҳои хеле ҳам пурмуаммои эҷодиёти Ҷомӣ равшантар хоҳад гардид. Дар бобҳои алоҳидаи таҳқиқоти мо нақши тасвирҳои мусиқиро (номи мақомҳо, созҳои мусиқӣ, навҳои қадимӣ, оҳангҳои мардумӣ ва ғ.) дар ҷараёни бунёди фазои начибӣ фалсафӣ, лирикӣ ва иҷтимоии дostonҳову ғазалиёти Ҷомӣ мавриди мушоҳидаи махсус қарор додем. Ёдовар мегардем, ки аснои шарҳу тавзеҳот ва муқоисаи нусхаҳои хаттӣ ишораҳои зеринро истифода намудем:

Д = наشري Душанбе (А.Афсаҳзод, А.Зухуриддинов);

Э-1 = нусхаи Донишгоҳи Техрон;

Э-2 = наشري Эрон (таҳияи А.Афсаҳзод, бо таъя ба нусхаи китобхонаи салтанатӣ);

М = нусхаи Малик (Эрон);

1331 = нусхаи Тошканд;

³⁰ Ниг.: Маллох, Хусейналий. Шарҳе... (с.53)

³¹ Дар бобҳои алоҳидаи ин китоб шарҳи истифодаи рамзҳои мусиқӣ дар осори Ҷомӣ оварда шудааст (А.Н.)

РИСОЛАИ МУСИҚИИ АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ

(матни илмӣ-интиқодӣ бо шарҳу тавзеҳот, луғатнома ва
иловаи тасвири нотавии адвори зарбӣ)

Бисмиллоҳи-р-раҳмони-р-раҳим

Фасли 1

Баъд аз тараннум ба нағамот, сипоси Худованде, ки шӯъбадонони мақомоти бандагиро гӯши уммед бар овозаи навиди латифинъом ва афзоли Ўст, ҷаллат азамату ҷалолиҳи ва камалат калимату камолиҳи.

Ва пас аз тағанӣ ба суруд, дуруд ба Пешраве, ки нақшбандони лавҳи қавл ва амалро саодати ҷовид дар пайравии савти сийти³² вазоифи аҳвол ва аъмоли Ўст, саллаллоҳу алайҳи ва ала саҳбиҳи ва олиҳи.

Мегӯяд гӯяндаи ин роз ва созандаи ин нақши дилнавоз, ки дар унфувони шабоб, ки овони таҳсилу унвони саҳифаи қолу қил буд, ташҳизи хотирро ба тааллуми илми мусиқӣ оҳанг карда будам ва қавоиди амалии онро ба ҷанг оварда, гоҳ дар қавонини таълифи он лабе мекушодам ва гоҳ дар мавозини иқоъии он дасте мезадам, аммо ба воситаи тақаллуби адвор ва тағаллуби ҳаводиси лайлу наҳор хотир аз он афсона фаромӯш карда будам ва лаб аз он тарона хомӯш, то дар ин айём аз носияи аҳволи баъзе киром, ки он дастонро шунида буд ва ба он дoston орамида, чунон тафаррус кардам, ки макнуни замири мунираш он аст, ки аз он афсона ҳарфе ба рӯи кор орам ва аз он тарона садое дар гӯши рӯзгор бигузoram, ҳарчанд ба мӯчиби ин қазия, ки:

[Маснавӣ]

*Нафас тан дону ҷон доди³³ Худованд,
Ки ҷонҳоро ба танҳо дода пайванд.
Ба гафлат гуфтани «тан-тан» дар алҳон,
Зи қавволон бувад «тан»-ҳои бечон.
Тани бечон ниҳон дар хок беҳтар,
Бисоти зиндагон з-он пок беҳтар.*

Иқдом бар он маром на муқтазои мақоми ин фақир буд ва иштиғол бад-он мақол на мувофиқи ҳоли ин ҳақир. Аммо аз ин

³² Сийт (ар.) – шаъну шӯҳрат, овоза.

³³ Дар нусхаҳои «М» ва «Э-1» «ёди» омадааст (Ин ҷо ва минбаъд, тарҷумаи истилоҳоти арабӣ ва шарҳу тавзеҳ аз мо - А.Н.)

маънӣ тачоҳул кардам ва рӯи тавачҷух ба ҷамъи рисола овардам аз кутуби ин қавм мултақит³⁴ ва аз усули ин тоифа мустанбит.³⁵

Мултамас аз мутолиакунандагон он, ки мизроби таассуб бар ватари тачаҳхул³⁶ ва тасфия³⁷ назананд ва истихроҷи нағма «ал-лазӣ ло яърифу-л-фикҳа қад санафа фиҳи» нақунанд ва мо тавфиқи илло биллоҳи-л –қариби-л-муҷиб, алайҳи таваккалту ва илайҳи униб.³⁸

Фасли 2

Тамҳид

Бар арбоби зако ва фитнат³⁹ пӯшида нахоҳад буд, ки аксари ҳайвонотро таъайюш⁴⁰ ва ибқои⁴¹ навъ ҷуз бо иҷтимоъ⁴² бо абнои чинс мутасаввир нест. Ва он иҷтимоъ ба воситаи такасури ҳаракоти мутаҳолифат-ул-ҷиҳот, ки мунбаис мегардад аз танаввуъи ҳоҷоти доимо муяссар не, пас муҳтоҷ гаштанд ба амре, ки баъд аз ифтирок⁴³ доъӣ ба иҷтимоъ тавонад буд.

Чун овоз, ки нисбати дурӣ ва наздикӣ ва равшанӣ ва торикӣ ба он яксон аст ва ийсоли⁴⁴ он ба ҷиҳоти мутақобила ва ҳудуди мутағойира осон, ҳеч сотире монези он натавонад шуд ва ҳеч монезе рофеъ натавонад гашт.

Лочарам ҳазрати Ҳақ субҳонаҳу ва таоло ба инояти беиллати худ дар табиати онҳо қуввати исдори он бар атвори⁴⁵ мухталиф ба ҳасби автори⁴⁶ мутанаввеъ вадиъат ниҳод ва ҳар якро бар идроки он автор аз он атвор тавоноӣ дод ва чун инсонро баъд аз иштироки вай бо соири ҳайвонот дар ин навъи ҳоҷат ҳоҷатҳои дигар бувад, ки дар

³⁴ Дар нашрҳои "Д" ва "Э" иштибоҳан "мутанакқит" оварда шудааст. Аз рӯи маънӣ "мултақит" дуруст аст (аз феъли арабии لقط - яъне "ҷамъ овардан"). Дар нусхаҳои хаттӣ 1331 ва "М" дақиқан "мултақит" омадааст.

³⁵ Дар нашри "Д" охири ин ҷумла иштибоҳан бо изофат чун "қавм-и мутанакқит ва ... тоифа-и мустанбит" хонда шудааст, ки маъниро коста намудааст.

³⁶ Ватари тачаҳхул (ар.) – торҳои ҷаҳл (дар нусхаи «Т». - «таҷҳил» омадааст).

³⁷ Тасфия (ар.) – беаклӣ, беҳирадӣ.

³⁸ Ба ӯ таваккал мекунам ва ҷониби ӯ руй мегардонам.

³⁹ Арбоби зако ва фитнат - шахсони зираку доно.

⁴⁰ Таъайюш - ҳамзистӣ

⁴¹ Ибқо (ар.) – бақо, ҳифз ва идомаи насл.

⁴² Дар нусхаи «Т» - «ҷимоъ» омадааст.

⁴³ Ифтирок (ар.) – дурӣ, ҷудой.

⁴⁴ Йсол (ар.), васл гардидан, пайваст шудан.

⁴⁵ Дар «Д» «автори» омадааст, тарзи дурусташ – атвор (ҷамъи «тавр»).

⁴⁶ Автор (ар.) - ҷамъи «ватар» –торҳо, симҳои сози мусиқӣ.

изҳори он ихтилофи табиъии асвот⁴⁷ кофӣ набувад, [пас] мулҳам шуд ба тасарруфи саноъе дар он ба тақтеъи он ба ҳуруф ва таркиби ҳуруф ба калимот ва вазъи он ба изои⁴⁸ маъонии мақсуд⁴⁹.

Пас, чиҳати эҳтиёҷ инсон⁵⁰ мутазоъиф⁵¹ шуд ва шак нест, ки ҳар муҳтоҷ илайҳи матлуб ва марғуби муҳтоҷ аст ва муҳтоҷро дар вусул⁵² ба он анвоъ лаззат ва ибтиҳоч⁵³.

Пас вайро дар истимоъи⁵⁴ асвот⁵⁵ лаззате ҳарчи тамомтар ҳосил тавонад буд. Ба таҳсис вақте ки он дар зимни нағамоти мулоима ва таълимоти муттафиқаи мавзуна вучуд гирад, чи таълифи нағамотро хусусиятест, ки [он] дар соири таълифот нест, зеро ки чун ногоҳ нағмаи мулоим бар нафс ворид шавад, он мултазз⁵⁶ гардад, чунончи ба вачди⁵⁷ он саросар ҷадиди мулоим ва чун аз идроки он лаззат гирад ва он филҳол рӯи видоъ дар ниқоби таворӣ орад. Аз ваҳшати видоъи он мунқабиз⁵⁸ гардад ва боз бе тарохии⁵⁹ ваҳшати видоъи вай ба ибтиҳочи вуруди нағмаи дигар, ки гӯё ҳамон нағмаи пешӣ аст, ручӯъ карда муназзам ба таносуби таълифе мубаддал гардад.

Пас дар ин ҳол чанд чиз ҳосил шавад: яке – вуруди амре ҷадиди мулоими ногоҳ, дигар – талофии ваҳшати видоъи он баҳчати ручӯъ⁶⁰. Дигар – инзимомии таълифе муттафиқи мавзун ба он. Ва ҳар як аз инҳо сабаби навъе аз лаззат, пас ба ҷамъият инҳо мултазз гардад ғоятулилтизоз.

Ва гоҳ бошад, ки аҳволи пӯшида дар нафс чун ҳузн ва фараҳ ва хавф ва ричо ва хузӯъ⁶¹ ва истеъло⁶² ба ҳамон овоз ҳайате ворид

⁴⁷ Асвот (ар.) - ҷамъи савт, овозҳо, садоҳо.

⁴⁸ Изоъ (ар.)- дар баробари, рӯ ба рӯи.

⁴⁹ Дар «Д» «мақсура» омадааст, ки маънӣ надорад.

⁵⁰ Дар «Э». сахван «эҳсон» омадааст.

⁵¹ Мутазоъиф (ар.) – дучанд гардидан, зиёд шудан.

⁵² Вусул (ар.) – расидан, васл шудан.

⁵³ Ибтиҳоч (ар.) – шодиву сурур.

⁵⁴ Истимоъ (ар.) – шунидан, гӯш кардан.

⁵⁵ Истимоъи асвот (ар.) – шунидани овозҳо.

⁵⁶ Мултазз (ар.) – лаззатбахш.

⁵⁷ Дар «Д» сахван «виҷдони» омадааст.

⁵⁸ Мунқабиз (ар.) – ғамгин гардад.

⁵⁹ Тарохӣ - кӯтоҳӣ, сустӣ

⁶⁰ Баҳчати ручӯъ (ар.) – хурсандӣ, роҳат аз такроран шунидани овозе, ки чанде қабл хомӯш гардида буд.

⁶¹ Хузӯъ (ар.) – итоат кардан, мутеъ шудан.

⁶² Истеъло (ар.) - боло рафтани, ин ҷо – рӯҳбаландӣ.

гардад ва онро мунсабег⁶³ ба сабғи худ гардонад ва ба воситаи он мустамаъ бар он аҳволи пӯшида иттилоъ ёбад ва дар ин низ навъи лаззате бошад.

Ва гоҳ бошад, ки асаре аз он ба нафси мустамаъ сироят кунад ва чун хусули он матлуби вай бувад, беҳтарин васила гардад дар таҳсили он ва ин низ мӯчиби лаззати дигар гардад.

Фасли 3

Қудамои ҳукамо бино бар он чи маълум шуд, аз таъсири таълифи нағамот ва иқоъи⁶⁴ он дар нафс ва иститбоъи⁶⁵ он ҳар лаззати комилро эҳтимом намуда, такмил ва итмоми онро илме тадвин карданд ва онро «мусиқӣ», ки маънии он ба ҳасби луғати юнон "алҳон" аст, ном ниҳод[анд].

Пас мусиқӣ дар истилоҳ илме бошад, ки бидонанд дар он аҳволи нағамотро аз ҳайсияти мулоимат ва мунофирати ишон ба якдигар. Ва аҳволи азминаи⁶⁶ мутахаллила дар миёни он нағамотро, то ба риояти давре⁶⁷ аз он азмина, ки нисбати он ба алҳон ҳамчу нисбати вазн бошад ба ашъор, зиннати дигар гирад ва равнақи ҳарчи тамомтар пазирад.

Лочарам мунқасим мегардад ин фан ба ду қисм. Як қисм он, ки дар вай аҳволи нағамотро бидонанд ва онро «илми таълиф» гӯянд. Ва қисми дигар он, ки дар вай аҳволи азминаро бишиносанд ва онро «илми иқоъ» хонанд. Ва ин рисола ба ҳамин мулоҳиза ба ду қисм инқисом меёбад.

Фасли 4

Қисми аввал

Дар илми таълиф

Нағма овозеро гӯянд, ки чандон диранг⁶⁸ кунад, ки ҳис замони онро дартавонад ёфт.⁶⁹ Ва ин қайди эҳтироз аз овозҳоест, ки аз

⁶³ Мунсабег (ар.) – орододашуда, зиннат дода шуда.

⁶⁴ Иқоъ – дар илми мусиқӣ: ритм, зарб, доираҳои зарбӣ.

⁶⁵ Иститбоъ (ар.) – эҳсосеро ворид кардан, таъсире пайдо кардан.

⁶⁶ Азмина (ар.) – замони (тӯли, муддати) садодиҳии ин ё он нағма (овоз, садо).

⁶⁷ Дар «Д» «дурӣ» омадааст.

⁶⁸ Диранг кардан – садо додан, овоз баровардан

⁶⁹ Дар «Д» чумла андаке нодуруст: яъне «ҳисси замон онро» (ба ҷойи «ҳис замони онро») хонда шудааст.

нақароти «ғайрилахния»⁷⁰ чун даф ва каф шунида мешавад, ки онро нағма намегӯянд. Ва мебояд, ки диранг кардани овоз дар он замон бар ҳадде воҳиди муайян бошад аз *ҳиддат*⁷¹ ва *сиқал*⁷². Яъне тезӣ ва гаронӣ, ки онро «зер» ва «бам» гӯянд.⁷³ Ва ин қайди эҳтироз аз мисли абъод⁷⁴ ва ачнос⁷⁵ ва ҷумуъ⁷⁶ аст, зеро ки ҳар як аз инҳо овозеанд дирангкунанда, лекин на бар ҳадди воҳид аз ҳиддат ва сиқал, балки бар ҳудуди мухталиф.

Ва мебояд, ки маҳнун илайҳи бошад табъан, яъне табиати овоз ё табиати мустамеъ тақозои он кунад, ки нафсро ба он майл афтад ва аз он лаззат ёбад ва исғои⁷⁷ он кунад. Ва ин қайди эҳтироз аз овозест, чун ҷӯбе ё сангеро масалан ба замин бикашанд, масмӯъ шавад,⁷⁸ зеро ки овозест, ки диранг мекунад замоне ки замони кашидан аст бар ҳадде муайян аз ҳиддат ва сиқал.

Чи шак нест, ки он овоз ба ҳасби салобат ва раҳовати ҷисми маҷрур⁷⁹ ва маҷрур алайҳи салоҳияти ҳиддат ва сиқал дорад. Аммо ба иттифоқ инро «нағма» намегӯянд, агар касе гӯяд, ки аз ин таърифи нағмаҳои номатбӯъ, ки аз гулӯи бадовозон ва ғайри он аз созҳои номулоим⁸⁰ шунида мешавад хориҷ аст, гӯем: Ло нусаллиму!⁸¹

⁷⁰ Нақароти ғайрилахния – зарбҳои бидуни алҳон, яъне садоҳе, ки дар натиҷаи ба ҳам задани кафи даст ё худ навохтани дафу дойра, нағора ва ғ. ҳосил мешаванд

⁷¹ Ҳиддат (ар.) – садоҳои баланд (дар матнҳои рисолаҳои мусиқӣ ин истилоҳ чун тез, тезӣ низ оварда шудааст)

⁷² Сиқал (ар.) - садои паст (бам, овози ғафс). Ҳиддат ва сиқал ҳамчун истилоҳоти маъмулии назарияи мусиқии шарқӣ пардаҳои баланд ва поинро ифода мекунанд.

⁷³ Зеру Бам – муродифи тоҷикии истилоҳоти арабии «ҳиддат ва сиқал» .

⁷⁴ Абъод (ар.) – ҷамъи «буъд», яъне фосилаҳои мусиқӣ (дар мусиқии аврупоӣ – интервал).

⁷⁵ Ачнос (ар.) – ҷамъи «чинс», яъне маҷмӯи якчанд фосила (маъмулан дар доираи як ҷаҳоруми дуруст - яъне кварта, дар мусиқии аврупоӣ онро «тетрахорд» меноманд).

⁷⁶ Ҷумуъ (ар.) – ҷамъҳо, яъне қаторовози иборат на камтар аз ду чинс, ки дар маҷмӯъ қаторовози комил, яъне – октаваро ташкил медиҳад (ин ҷо бояд тазаққур дод, ки «ҷамъ» ва «чинс» - истилоҳоти ҳоси мусиқӣ мебошанд ва шакли ҷамъи гирифтани истилоҳ, яъне «ҷумуъ» қобили қабул аст. Дар баъзе нашрияҳо, аз ҷумла дар «Т» ин калимаро сахван чун «маҷмуъ» хондаанд. Ин ҷо ва минбаъд номи фосилаҳо маҳз ба забони тоҷикӣ оварда хоҳад шуд: секунда - "дувум", тертсия - "саввум", кварта - "ҷаҳорум", квинта - "панҷум", секста - "шашум" ва септима - "ҳафтум".

⁷⁷ Исғо (ар.) – шунидан, ба чизе таваҷҷӯҳ зоҳир кардан.

⁷⁸ Масмӯъ шавад - яъне овоз мебарорад, шунида мешавад.

⁷⁹ Маҷрур (ар.) – кашола карда шуда (ҷисми маҷрур – яъне ҷисме, ки онро аз рӯи ҷисми дигар харошонида кашола мекунанд ва дар ин сурат овози гӯшхарош мебарояд, ки маҳз онро садои мусиқӣ намехонанд, зеро баландии муайян надорад).

⁸⁰ Созҳои номулоим – яъне созҳои мусиқӣ, ки ҷӯр карда нашудаанд, садои мутанофир (диссонанс) доранд.

Махнун илайҳи нест табъан, зеро ки он мулоими табъи лофиз ба он ё мустахричи он хоҳад буд. Ва агар мулоими ҳеч⁸² табъ набошад, лонусаллим, ки онро "нағма" гӯянд. Ва агар гӯянд, гӯем: ин таърифи нағмаест, ки мақсуд биззот⁸³ баёни ҳоли вай аст дар фан, на мутлақи нағма.

Фасли 5

Чун нағма аз яке даргузарад, онро «буъд»⁸⁴ хонанд ва чун буъд аз яке даргузарад, онро «чинс»⁸⁵ хонанд ва чун чинс аз яке даргузарад, онро «чамъ»⁸⁶ гӯянд ва чун чамъ дар зимни нағмаоти муттафиқаи *маҳдудатул-азминаи мавзунат-ул-адвор*⁸⁷ вучуд гирад, онро «лаҳн» ном ниҳанд.

Ва чун мулоимат ва мунофирати абъод, ки мизон дар шинохтани он қабул ва адами қабули табъҳои салим аст, мабнӣ бар нисбатҳое, ки миёни нағматайн⁸⁸ дар буъд аст. Ва донистани нисбати миёни нағмаот ба донистани нисбати миёни махориҷи он тавонад буд. Ва махраҷи нағма ё ҳалқӣ аст чун ҳулуқи ҳайвонот ё синоъист чун *олоти маснуъа*.⁸⁹

Ва машҳур аз маснуъот олоти *звот-ун-нафх*⁹⁰ аст ва *звотул-автор*⁹¹ ва донистани нисбати миёни махориҷи ҳалқии ҳалқӣ ва

⁸¹ Ло нусаллиму! (ар.) – яъне мо розӣ нестем! Мо инро қабул надорем!

⁸² Дар «Д» калимаи «ҳеч» аз матн афтидааст ва маънӣ коста шудааст.

⁸³ Дар «Д» - «бо лаззот» омадааст.

⁸⁴ Буъд (ар. - фосила) - дар илми мусиқии муосир "интервал" меноманд. Буъд ду садои гуногуни мусиқиро дар бар мегирад, яъне ду нағма ё худ ду пардаро.

⁸⁵ Чинс аз маҷмуи ду ё худ се фосила ҳосил мегардад. Дар мусиқии муосир онро "тетраҳорд, пентаҳорд" меноманд (аз юнонӣ: чаҳор овоз ё панҷ овоз).

⁸⁶ Чамъ - яъне маҷмуи ду чинс (ду тетраҳорд ё пентаҳорд). Ҳосили ду чинс қаторовози комилро ташкил медиҳад ва ба октава баробар аст.

⁸⁷ Яъне: танҳо ҳамон садоҳое, ки дар як замони маҳдуд ва тибқи доираҳои мавзун вучуд доранд (садо медиҳанд), "лаҳн" номида мешаванд.

⁸⁸ Яъне иборат аз ду садо (ё худ ду нағма). Қомӣ шарҳ медиҳад, ки мулоимат (консонанс) ё мунофирати (диссонанс) нағмаҳо аз нисбатҳои байни онҳо вобаста мебошад. Нисбатҳоро бояд аз шинохти махраҷи (воситаи садобарорӣ гулӯ-ҳалқи инсон ё созҳои мусиқӣ) пайдоиши садо муқаррар кард.

⁸⁹ Ба истиснои ҳалқи одам (садопардаи гулӯи инсон) дигар ҳамаи созҳои мусиқӣ, ки аз онҳо садо (нағма) ҳосил мешаванд, ҳамчун созҳои сунъӣ маҳсуб меёбанд.

⁹⁰ Аз «нафх» (ар.) - пуф кардан. Созҳои мусиқии нафасӣ ё худ бодӣ (аз қабилӣ най, дунай, сурнай ва ғ.).

⁹¹ Созҳои мусиқии торӣ (танбӯр, дутор, гижжак, сетор, думбра ва ғ.)

махорици синоъии олоти зувот-ун-нафах мутааззир⁹², балки мумтанеъ⁹³ аст.

Лочарам баёни он нисбат дар олоти зувотулавтор кардаанд, ки махорици он авторанд ва автору аҷзои он мақодирӣ муайянаи маҳдуда. Ва аз нисбати махориҷ нисбати нағамотро доништаанд ва нисбати боқии нағамотро, ки аз ҳулуқ ва олоти зувотуннафх ва ғайри он масмӯъ шавад, қиёс ба он маълум карда.

Фасли 6

Асҳоби амал дар ин синоъат чун ватареро ба аҷзои вай яке баъд аз дигаре истинтоқ кардаанд, пеш аз вусул ба мунтасафи⁹⁴ он ватар ҳафдаҳ нағма ёфтаанд мумтоз аз якдигар ва мутағойир дар масмӯъ, ки ҳеч як аз онҳо назирӣ якдигар нестанд ва ба ҷойи якдигар наменишинанд ва ҳар лоҳиқе *аҳадд* аст аз собиқи худ.⁹⁵

Ва чун ба *мунтасаф* расидаанд, нағмаи онро назирӣ *мутлақ*⁹⁶ ёфтаанд, ки ҳар як ба ҷойи якдигар менишинанд ва тафовут миёни ишон чуз ба ҳиддат ва сиқал нест. Ва аз *мунтасафи мутлақ* то⁹⁷ мунтасафи нисфи ахир, ки рубъи *мутлақ* бошад, ҳафдаҳ нағмаи дигар ёфтаанд [ки онҳо] назоирӣ ҳафдаҳ нағмаи собиқ [мебошанд], чунонки нағмаи *мунтасаф* назирӣ нағмаи *мутлақ* бошад ва нағмаи

⁹² Мутааззир (ар.) - душвор.

⁹³ Мумтанеъ (ар.) – ғайриимкон, берун аз имконияти эҳсосӣ. Яъне дақиқан муқр намудани маҳраҷи садо дар созои нафасӣ аз имкон берун аст. Ин корро метавон танҳо дар пардаҳои созои торӣ иҷро кард. Бинобар ҳамин дар ҳамаи рисолаҳои мусиқӣ нисбати фосилаҳо ва пардаҳои танҳо дар мисоли симҳои сози уд шарҳ додаанд.

⁹⁴ Мунтасаф-нуқтаи нисф карда шудаи сими мутлақ, ки дар пардаи ҳаштум (яъне «октава») қарор мегирад.

⁹⁵ Сухан аз боби ҳафдаҳ пардаҳои маъмули мусиқии шарқӣ меравад. Ҷомӣ таъкид намудааст, ки дар рӯи як сими муайяни сози мусиқӣ (симе, ки болои дастаи соз кашаида шудааст), то маҳалли расидан ба нисфи он (мунтасиф) ҳафдаҳ пардаи гуногунсадоро пайдо кардан мумкин аст, ки ҳар яке онҳо аснои шумидан садои хосдоранд ва дар ҷойи якдигар қарор намегиранд.

⁹⁶ Мутлақ (ар.) - озод. Номи сими кушоди ин ё он намуди сози мусиқӣ, яъне дар ин ҳолат ҳанӯз ангуштони мутриб рӯи пардаҳои паҳш намекунанд. Дар ин сурат лапшиши сим аз «анф» (торгир) то «мушт» (ҳарак) озодона қарор мегирад ва ба ҳамин хотир онро сими «мутлақ» меноманд. Дар илми мусиқиишиносии муосир онро сими «дастбоз» низ меноманд.

⁹⁷ Дар «Д» – «ё» хонда шудааст, ки маъниро коста мегардонад.

чузви сонии ин рубъ назирӣ чузви сонии нисфи аввал ва нағмаи чузви солиси ин назирӣ нағмаи чузви солиси он ҳамчунон то охир.⁹⁸

Ва мешояд, ки рубъи ахирро низ тансиф [ду қисм] кунанд ва нисфи аввали вайро ба ҳамин дастур қисмат кунанд ва нағмаоти аҷзои вай назирӣ нағмаоти аҷзои қисмати собиқ⁹⁹ бошанд ва назирӣ аҷзои қисмати аввал ва бар ин қиёс аст то он ҷо, ки хоҳанд.

Фасли 7

Моҳирон дар ин фан аз барои тасвири ин қисмат хатте фарз кардаанд ба манзалаи ватаре ва онро қисмат кардаанд бар вачҳе, ки чун *мисли*¹⁰⁰ он қисмат дар ватар воқеъ шавад ва махориҷи ҳафдаҳгона ва назирӣ он мутаайин гардад. Пас бар аввали он хат, ки дар [сози] Уд онро «ҷониби анф»¹⁰¹ гӯянд, «алиф» (ا) рақам ниҳоданд ва бар охири он, ки онро «ҷониби мушт»¹⁰² гӯянд, рақами «мим» (م) бар ин сурат.¹⁰³

⁹⁸ Аммо чун ба маҳалли ду қисм шудани сим (яъне нисбати 1/2) расиданд, садои онро шабеҳи садои сими мутлақ (сими қушод) ёфтанд ва онҳо "дар ҷойи якдигар менишинанд". Яъне ин ҷо сухан дар бораи фосилаи "октава" меравад. Ҷомӣ илова менамояд, ки фарқ миёни садои сими мутлақ ва мунтасафи он (яъне нисфи он) танҳо дар "ҳиддат" ва "сиқал" - яъне танҳо дар "зер" будани садои мунтасаф ва "бам" будани садои мутлақ аст.

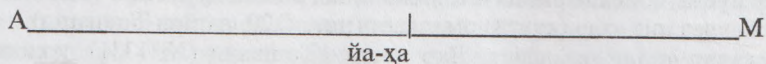
⁹⁹ Дар «Д» – «қисмати аввал» омадааст ва матн вайрон шудааст.

¹⁰⁰ Мисл – аз «мисл ва нисф», яъне таносуб миёни хатти бутун ва нисфи он дар назар дошта шудааст. Дар илми мусиқӣ ин ибора ҳамеша барои ифодаи мафҳумҳои «яклухт» ва «нимаи он» истифода карда мешаванд.

¹⁰¹ Анф (ар.) – бинӣ. Қисми болоии дастаи сози мусиқӣ, ки онро «торгир» низ мегӯянд. Қабл аз ба сӯроҳии гушакҳо фуру рафтан симҳои сози мусиқӣ дар рӯи Анф (яъне ҷониби гушакҳои сози мусиқӣ) ҷойгир мешаванд.

¹⁰² Мушт (ар.) – устухони пушти қафи дастро гӯянд, ин ҷо ба маънии ба ҷониби косахонаи соз, дар рӯи «харак» қатъ шудани лапшиши сими сози мусиқиро дорад, яъне ҷониби муқобили «анф». Бо ҳамин минвол симҳои сози мусиқӣ аз «Анф» то «Мушт» лапшиш хӯрда садо медиҳад. Дар ҳолати паҳш карда шудани ин ё он парда (дастон) миқдори ин лапшиш кӯтоҳтар мешавад ва садои мусиқӣ «тез»-тар (яъне баландтар) мегардад. Тасвир ва шарҳи «антропоморфӣ» доир ба унсурҳои мухталифи соҳҳои мусиқӣ ва навҳои садобарории онҳо дар рисолаҳои мусиқии гузашта хеле зиёд дучор мешаванд. Дар Бадахшони Тоҷикистон то имрӯз устоҳои машҳур соҳҳои мусиқиро дар шакли инсон (бо тасвири рӯй, чашм, бинӣ, даст ва пойҳо) омода месозанд.

¹⁰³ Дар матни аслии рисола ишораи "бад ин сурат" омадааст, вале нақшаи он мавҷуд нест. Хатте, ки Ҷомӣ ишора ба он дорад чунин тасвир карда мешавад:

Пас қисмат кардаанд аввалан хатти «алиф-мим» (ا - م)-ро ба ду қисмати мутасовӣ ва бар мунқасим¹⁰⁴ рақами «йа-ҳа» (ح-ى)-ро ниҳоданд. Ва мақсуд аз ин тақсим он аст, ки ҷониби «асқал» аз «аҳадд» чудо шавад¹⁰⁵ ва мабдои тақсими сонӣ мутаайин гардад ва доираи нағамот, ки онро буъди «зулкулл»¹⁰⁶ хонанд, чунонки биёяд¹⁰⁷, тамом шавад вагарна «йа-ҳа» (ح-ى) махраҷи ҳеч як аз нағамоти ҳафдаҳгонаи асл нест.

Пас шонздаҳ тақсими дигар кардаанд, ки аз ҳар тақсими махраҷи як нағма маълум мешавад ва мутлақи ватар махраҷи як нағмаи дигар аст, пас маҷмӯъ ҳафдаҳ бошад. Ва аз ин тақсимои шонздаҳгона се бар мутлақи ватари «алиф-мим» (ا - م) воқеъ шавад ва боқӣ бар аҷзои вай.

Чунонки «алиф-мим»-ро се қисм кардаанд ва бар ниҳояти қисми аввал «йо-алиф» (ا -ى) ниҳодаанд. Боз «алиф-мим»-ро чаҳор қисм кардаанд ва дар ниҳояти қисми аввал «ҳа» (ح) ниҳодаанд.¹⁰⁸

Боз «алиф-мим»-ро нӯҳ қисм кардаанд ва дар ниҳояти қисми аввал «дол»¹⁰⁹ (د) ниҳодаанд. Баъд аз он «ҳа-мим» (م - ح)-ро чаҳор қисм кардаанд ва бар ниҳояти қисми аввал «йо-дол» (د -ى) ниҳоданд. Пас «йа-дол-мим»-ро се қисм кардаанд ва дар ниҳояти қисми аввал «алиф-за» (ز -ا)-ро ниҳодаанд.

Боз «ҳо-мим»-ро ҳашт қисм кардаанд ва мувозии як қисм аз ҷониби «алиф-ҳо» изофа кардаанд ва бар ниҳояти он «ҳа» (ه) ниҳодаанд. Пас «ҳа-мим»-ро ҳашт қисм кардаанд ва аз тарафи асқал мувозии як қисм изофа кардаанд ва бар ниҳояти он «ба» (ب) ниҳода. Пас «ба-мим»-ро се қисм кардаанд ва бар ниҳояти қисми аввал «йа-ба» (ب -ى) ниҳода. Боз «ба-мим»-ро чаҳор қисм кардаанд ва

ки дар ин ҷо А (алиф) садои сими мутлақ (қушод) ва М (мушга) ҷойи ҳаракати сози мусиқӣ мебошад. Яъне лапиши сими сози мусиқӣ айнан миёни ин ду нуқта сурат мегирад.

¹⁰⁴ Дар «Д» - «муқассам» омадааст. Агар ин хатро (яъне сими созро) ба ду ҳиссаи баробар тақсим кунем, айнан дар ҷойи нуқтаи тақсимгардида пардаи ҳаштуми дуруст - "зул-кулл", яъне октава пайдо мешавад. Пас маълум мешавад, ки ин пардаро (октаваро) бо ҳарфҳои "Йа-ҳа" ишора менамуданд.

¹⁰⁵ Асқал ва аҳадд – тезӣ ва гаронӣ, баландӣ ва пастиҳои садоҳои мусиқӣ.

¹⁰⁶ Зул-кулл (ар.) – доираи комил, фарогири кулли пардаҳои қаторовоз, яъне октава.

¹⁰⁷ Дар ҳар чаҳор нусха «биёяд» омадааст, аммо шояд шакли дурусташ «бибояд» аст.

¹⁰⁸ Дар шарҳи В.Беляев низ «ҳа» (хуттӣ) омадааст (ниг. С.20, нашри Тошканд).

¹⁰⁹ Дар «Д» барғалат «дол» омадааст. Дар нусхаи Тошканд (№ 1331) дақиқан «ҳа» омадааст.

бар ниҳояти қисми аввал «йа-вов» (و-ى) ниҳодаанд. Пас «йа-вов-мим»-ро ду қисм кардаанд ва аз тарафи асқал қисми дигар изофа кардаанд. Ва ба ниҳояти он «вов» (و) ниҳода.

Пас «вов-мим» (م - و)-ро ҳашт қисм кардаанд ва қисми дигар изофа кардаанд ва бар ниҳояти он «чим» (ج) ниҳодаанд. Пас «чим-мим» (م - ج) -ро чаҳор қисм кардаанд ва бар ниҳояти қисми аввал «йой» (ى) ниҳода. Боз «вов-чим» (ج - و) -ро чаҳор қисм кардаанд ва бар ниҳояти қисми аввал «йо-чим» (يچ) ниҳода.

Пас «йо-мим» (م - ى) -ро чаҳор қисм кардаанд ва бар ниҳояти қисми аввал «йо-за» (ز - ى) ниҳода. Пас «за-мим»-ро чаҳор қисм кардаанд ва бар ниҳояти қисми аввал «йа-дол» (د - ى) ниҳода. Ин аст махориҷи нағамоти ҳафдаҳгона. Баъд аз он қисмат карданд ватари «алиф-мим»-ро, ки ҷониби *ҳиддати* вай аст, ба ду қисм. Бар ниҳояти қисми аввал «коф-ҳа» (كح) ниҳода.

Пас қисмат кардаанд «йо-ҳа-коф» (ك - ح - ى) -ро ба ҳафдаҳ қисм, ҷунонки қисмат карда буданд «алиф-йо-ҳа» (ح - ى - ا) -ро.

Пас ҳосил кардаанд дар баробари ҳар як аз нағамоти ҳафдаҳгона ҷониби сиқали як нағма аз ҷониби ҳиддат.

Пас ҷунончи «йо-ҳа» (ح-ى)-ро назира бувад «алиф» (ا) -ро ҳамчунин нағмаи ҷузви сонӣ аз нисфи сонӣ назираест мар ҷузви сонӣ аз нисфи аввалро ва сонӣ мар сониро ва солис мар солисро то охир.

Ва бибояд донист, ки бинои қор дар ин тақсим бар тавассуъ ва тақриб аст, на бар таҳқиқ, зеро ки агар ангушти соҳиби амал аз ин махориҷ андаке зеру боло афтад, дар масмӯъ тафовуте намекунад.

Пас агар дар ин тақсим андак тафовуте бошад назар ба он чи таҳқиқ аст, маҳалли таън ва эҳтироз набошад, бо он ки умда дар таҳқиқи махориҷи ҳафдаҳгона завқи муртозони¹¹⁰ ин фан аст, зеро ки ба ҷиҳати қусури олот таҳқиқи махориҷ камоянбағӣ¹¹¹ наметавон кард, на бад-ин тақсим ва на ба тақсимоти дигар, ки аз ин ба таҳқиқ

¹¹⁰ Муртозон (ар.) – риёзаткашон, яъне донандагони ин фан. Дар нашри «Т» ин калима иштибоҳан «марзоти» сабт гардидааст, ки маънӣ надорад.

¹¹¹ Камоянбағӣ (ар.) - ба таври бояду шояд, ҷунонки бояд. Ин ҷо: яъне макони дақиқи хориҷ шудани садоро ҷунонки бояд муайян наметавон кард.

наздиктар донистаанд. Ва аз ин чихат бар ҳамин иқтисор карда шуд.¹¹²

Фасли 8

Ҳар микдореро, ки нисбат ба микдори дигар кунанд, ё *мисли* вай хоҳад буд, ё *аъзам* ё *асғар*.¹¹³ Ва чун *аъзамро* ба *асғар* нисбат диҳанд, ё *мисл* ё *чузв* хоҳад буд, ё *мисл* ва *аҷзо* ва ё *зеъф*, ё *зеъф* ва *чузв*, ё *зеъф* ва *аҷзо* ва ё *амсол*, ё *амсол* ва *чузв*, ё *амсол* ва *аҷзо* ва *азъоф*, ё *азъоф* ва *чузв*, ё *азъоф* ва *аҷзо*.

Чун *сулса*¹¹⁴ масалан, ки чун *арбаъаро*¹¹⁵ ба вай нисбат диҳанд, *мисл* ва *чузви* вай аст [*як тақсими се*] ва *хамса*¹¹⁶ - *мисл* ва *аҷзо* ва *ситта*¹¹⁷ - *зеъф* ва *сабъа*¹¹⁸ - *зеъф* ва *чузв* ва *самония*¹¹⁹ - *зеъф* ва *аҷзо* ва *тисъа*¹²⁰ *амсол* ва *ъашара*¹²¹ *амсол* ва *чузв* ва *ихдо* *ъашара* – *амсол* ва *аҷзо* ва *исно* *ъашара* – *азъоф* ва *салоса* *ъашара* – *азъоф* ва *чузв* ва *арбаъа* *ъашара* – *азъоф* ва *аҷзо*. Ва фарқ миёни *амсол* ва *азъоф* адади он ва *азъоф* аст, ки *азъоф* ба тансифи *марра* баъда *ухра мунтаҳӣ* ба он *адад мешавад* ва *амсол намешавад*.¹²²

Фасли 9

Ҳар ду нағма, ки бо ҳам таркиб ёбад ва аз он буъде ҳосил шавад, ё *муттафиқ* хоҳад буд, ё *мутанофир*. Ва *мурод* ба *муттафиқ* он аст, ки

¹¹² Дар ин фасл Чомӣ анъанаи аз қадим маъруфро, ки тибқи он ҷойгишавии пардаҳоро дар рӯи хат (яъне сими сози мусиқӣ) тасвир мекарданд, идома додааст. Маълум аст, ки дар нисфи аввали сими сози мусиқӣ (аз А то Йо-ха) ҳафдаҳ парда ҷойгир шуда метавонад. Дар назария ва амалияи мусиқии аврупоӣ октава (яъне фосилаи ҳаштуми дуруст) ҳамагӣ ба дувоздаҳ пардаҳои ба ҳам баробар ("равномерная температура") тақсим мешавад, ки ин таҷриба аз замони қорӣ карда шудани системаи "хроматикӣ" дар мусиқии аврупоӣ то ҳол идома дорад. Вале дар мусиқии мамолики Шарқи Наздик ва Миёна, аз ҷумла Ироку Ироқ, Ҳиндустон ва ғ. то ҳанӯз қоряқпардаҳо (яъне октаваи иборат аз ҳафдаҳ парда) мавриди истифода қарор доранд.

¹¹³ Аъзам, асғар (ар.) – бузурттар, кӯчактар.

¹¹⁴ Сулса (салоса) – се.

¹¹⁵ Арбаъа (ар.) – чаҳор.

¹¹⁶ Хамса (ар.) – панҷ.

¹¹⁷ Ситта (ар.) – шаш.

¹¹⁸ Сабъа (ар.) – ҳафт.

¹¹⁹ Самония (ар.) – ҳашт.

¹²⁰ Тисъа (ар.) – нӯҳ.

¹²¹ ʻАшара (ар.) – даҳ.

¹²² Ин идомаи матн дар «Д» мавҷуд нест.

таъи салим онро мустаҳсан шуморад в бар истимоъи он иқбол намояд. Ва мутанофир он, ки таъи салим онро макрӯҳ дорад ва истимоъи он бар вай гарон ояд. Ва муттафиқ ё дар камоли иттифоқ бошад, ки агар ҳар ду нағма бо ҳам шунаванд, гумон баранд, ки магар як нағма аст. Ва агар яке баъд аз дигаре шунаванд, гумон баранд, ки магар як нағма аст ва агар мулоим бошад ва ҳар як бадали он дигар тавонад буд.

Ва дар таълифи алҳон чун «йо-ҳа»¹²³ (ح-ى) ва аз ин қабил аст ҳар нағма бо назираи ҳудаш ва инро буъди «зулкулл» гӯянд ба эътибори шумули вай ҳама нағмаотро, зеро ки ҳеч нағмае нест, ки чи дар ин ватар ва чи дар мавозеъи дигар, ки вай биайниҳа¹²⁴ ё мисли вай, ё назираи вай дар миёни тарафайни вай дохил нест. Ва ҳамчунин муштамил бар кулли абъод аст, усул ва нисбати миёни тарафайни ин буъд нисбати зеъф аст, зеро ки миқдори ватари «алиф-мим» (م - ا) зеъфи миқдори ватари «мим-йа-ҳа» (ح-ى-م) аст ва ё дар камоли иттифоқ нест, балки ҳарду бо ҳам мулоиманд. Ва яке баъд аз дигаре низ мулоим аст, валекин ҳеч як бадали он дигаре натавонад буд ҳамчун нағматайни «йа-алиф» (يا).

Ва нисбати «йо-алиф» (يا)- нисбати *мисл* ва *нисф* аст, зеро ки ватари нағмаи «алиф-мим» (م - ا) *мисл* ва *нисфи* нағмаи ватари (ى-ا) аст ва инро буъди «зулхамс»¹²⁵ хонанд, зеро ки муштамил аст бар панҷ буъд:

(يا-ح - ز-ى-ح - ا) Ва ҳамчун нағматайни «алиф-ҳа» (ح - ا) ва нисбати миёни *мисл* ва *сулс* аст, зеро ки миқдори ватари «м - а» *мисл* ва *сулси* миқдори ватари «м - ҳ» аст.

Ва инро буъди «зуларбаъ» хонанд, зеро ки муштамил аст бар чаҳор буъд, яъне «алиф-йо-ҳа – за - ҳа» (ح - ز - ي - ح).

Ва ё худ бо ҳам мулоим нестанд, лекин яке баъд аз дигаре мулоим аст, ҳамчун ду нағмаи «йо-ҳа-алиф» (يا-ح) ва онро буъди «танинӣ»¹²⁶ хонанд. Ва нисбати миёни тарафайни он *мисл* ва *сумн* аст

¹²³ яъне фосилаи "октава"

¹²⁴ биайниҳа (ар.) – бо ҳаммонанди ҳудаш.

¹²⁵ Зулхамс (ар.) - фарогири панҷ (зинаи панҷум), яъне фосилаи мусиқии «квинта», ки дар зинаи панҷуми қаторовоз мавҷуд аст.

¹²⁶ Танинӣ – дар илми таълиф фосилаи секундаи бузургро меноманд, дар рисола бо ҳарфи арабии^۲ ифода ёфтааст.

(як тақсими ҳашт), зеро ки миқдори ватари «алиф-мим» (م - ا) мисл ва сумни миқдори ватари «мим-йа-чим» (ج - ی - م) аст.

Ва ҳамчун ду нағмаи «чим-алиф» (ا - ج) ва онро "буъд" хонанд ва онро номе таъйин накардаанд, лекин дар тақсими дасотин онро «мучаннаб» хонанд. Агар мутлақо онро "мучаннаб" ном ниҳанд, дур менамояд ва нисбати миёни тарафайни он мисли чун нисбати шонздаҳ бо понздаҳ ва сулс [як тақсими се] ва хумс [як тақсими панҷ] аст тақрибан ва ҳамчу ду нағмаи буъди «алиф-ба» (ب - ا), ки онро буъди «бақия» ва «фазла» хонанд ва нисбати миёни тарафайни он мисл ва ҳузвест аз тисъа ӯшара тақрибан.¹²⁷

[Фасл]¹²⁸

Ин абъоди муттафиқаи гузаштаро муттафиқ «ба иттифоқи аввал» гӯянд, зеро ки иттифоқи ишон «ли-з-зотиҳа»¹²⁹ аст, на ба воситаи мушобиҳат ба буъди дигар ба хилофи буъди «ا - له - ا», зеро ки иттифоқи он ба воситаи он аст, ки назира аст ва онро буъди «зулкулл-марратайн» хонанд, зеро ки муштамил бар ду буъди «зулкулл» - яке «алиф-йоҳа» (ا - یح) ва дигаре «йоҳа-лам-ҳа» (یح - له) аст.

Ва нисбати миёни «ا» ва «له» азъоф аст, зеро ки миқдори ватари «م - ا» зеъфи зеъфи миқдори ватари «лам-ҳа-мим» аст. Ва ба хилофи буъди «алиф-коф-ҳа» (ا - ک - ح), зеро ки иттифоқи он ба воситаи он аст, ки «коф-ҳа» назира аст «йа-алиф». Ва нисбати миёни тарафайни он амсол аст, зеро ки миқдори ватари «алиф-мим» салосаи амсоли ватари «коф-ҳа-мим» (م - ح - ک) аст.

Ин буъдро «зулкулл валхамс» хонанд ва ба сабаби иштимали вай бар як буъди «зулкулл» ва як буъди «зулхамс». Ва ба хилофи буъди «алиф-коф-ҳа» (ا - ک - ح), зеро ки иттифоқи он ба сабаби он аст, ки назираи «коф-ҳа» аст ва нисбати миёни тарафайни он зеъф ва сулсайн аст [ду тақсими се]. Ва онро буъди «зулкулл валарбаъ» гӯянд

¹²⁷ Нисбатҳои вобаста ба восилаи мучаннаб оварда шуда – «сулс» (як тақсими се) ва «хумс» (як тақсими панҷ) дар матни асли иштибоҳан оварда шудаанд, зеро болотар дуруст зикр карда шудааст, «нисбаи тарафайни он «шонздаҳ ба понздаҳ» аст. Дар ҳусуси ин иштибоҳи котиб муҳаррири нашри Тошканд В.Беляев низ ишора намудааст.

¹²⁸ Дар нусхаи «М» дар ин ҷойи матн ишораи «Фасл» зикр карда шудааст.

¹²⁹ Ли-з-зотиҳа (ар.) – зотан, табиатан.

ба воситаи ишtimoли вай бар як буъди «зулкулл» ва як буъди «зуларбаъ». Пас ин абъод муттафиқанд ба иттифоқи сонӣ, зеро ки ишон дар мартабаи дуввуманд аз иттифоқ бад-он сабаб, ки гуфта шуд.

Пас абъод ҳама нӯҳ [намуд] бошанд – буъди «зулкулл», буъди «зул-хамс» ва буъди «зуларбаъ», ки инҳо муттафиқанд ба иттифоқи увло¹³⁰ ва буъди «зулкулл-марратайн» ва буъди «зулкулл валхамс» ва буъди «зул-кулл валарбаъ», ки инҳо муттафиқанд ба иттифоқи сонӣ¹³¹ ва сеи дигар – буъди «танинӣ» ва буъди «муҷаннаб» ва буъди «бақия».

Пас буъди «зулкулл-марратайн» тарафайни он муштамил аст бар абъоди тисъа ва буъди «зулкулл валхамс» ба ҳашт буъд ва буъди «зул-кулл валарбаъ» бар ҳафт, буъди «зулкулл» бар шаш, буъди «зулхамс» бар панҷ, буъди «зуларбаъ» бар чаҳор. Вачҳи тасмияи ин ду буъд ба «зул-хамс» ва «зуларбаъ» ишtimoли ишон аст бар панҷ бӯъд ва чаҳор бӯъд. Ва буъди «танинӣ» муштамил аст бар се буъд. Ва буъди муҷаннаб бар ду буъд, «бақия» бар як [буъд] ва он асғари абъод¹³² аст.

Фасли 10

Ашрафи абъоди тисъа буъди «зулкулл» аст, зеро ки шарафи буъд ба эътибори зиёдатии илтизози¹³³ нафс аст ба он ва нафс аз истимоъи ҳеч буъде чунон мултазз нагардад, ки аз буъди «зулкулл».

Ва ҳукамо сабаб дар ин маънӣ онро доштанд, ки лаззати нафс дар дониستاني чизҳост ва ҳар чиз, ки зудтар мадраки нафс гардад ва вайро дар он ҳайрате, фикре пеш наёяд¹³⁴, алазз¹³⁵ бошад.

¹³⁰ Иттифоқи увло (ар.) – ин ҷо фосилаҳои консонанси дараҷаи аввал дар назар дошта шудааст. Дар илми мусиқишиносӣ то имрӯз фосилаҳои «консонанс»-ро айнан бо ҳамин минвол муайян месозанд.

¹³¹ Иттифоқи сонӣ – консонансҳои дараҷаи дувум (ҳамон ҷо).

¹³² Асғари абъод (ар.) – буъдҳои хурдтарин.

¹³³ Илтизоз (ар.) – лаззат бурдан, роҳат намудан. Ҷомӣ таъкид намудааст, ки аснои шунидани садои фосилаи "зулкулл" (октава, яъне ҳаштуми дуруст), дар замири шунаванда эҳсосоти хеле гуворои лаззатбахш пайдо мегардад. Ин лаззати истимоъ воқеан дар натиҷаи ба ҳам пайваст шудани ду нағмаи (овози) ба ҳам қарин ба вучуд меояд. Масалан, пас аз шунидани фосилаҳои секунда (дувум), тертсия (савум), кварта (чаҳорум) ва ғ., вақте ба ғӯши инсон садои октава - "до"-и октаваи аввал ва "до"-и октаваи дувум якҷоя мерасад, хеле гуворо ва лаззатбахш қарор мегирад.

¹³⁴ Дар нашри «Э-2» - «пеш ояд» омадааст.

¹³⁵ Алазз (ар.) – болаззаттар.

Нисбати миёни нағматайн, ки тарафайни буъди «зулкулл» аст, зеъф аст, чун нисбати *иснайн* ба *воҳид*.¹³⁶ Ва шакк нест, ки чун *иснайн* ба *воҳид* нафсро малхуз¹³⁷ гардад, бе собикаи фикрӣ дар намеояд, ки *иснайн* зеъфи *воҳид* аст. Ҳамчунин буъди «зулкулл» бар сомеъа ворид шавад, нафс миёни нағматайне, ки тарафайни он буъд аст, ҳамин нисбатро дарёбад, бар сабили ичмол¹³⁸ ва завқ.

Агарчи таъбир аз он натавон кард, [нафс] лочарам ба он мултазз гардад бар хилофи соири абъод, ки нисбати миёни тарафайни ҳеч як ба ин зухур нест.

Ва баъд аз «зулкулл» буъди «зулхамс» аст, ки нисбати миёни тарафайни он *мисл* ва *нисф* аст. Ва он азҳар аст аз мо бақӣ¹³⁹. Ва баъд аз он «зуларбаъ», ки нисбати миёни *мисл* ва *сулс* аст, азҳар аст аз мо бақӣ.

Пас буъди «зулкулл-марратайн» ва пас «зулкулл валхамс», пас «зулкулл валхамс», пас «зулкулл валарбаъ», пас «танинӣ», пас «мучаннаб», пас мо бақия. Ва ҳар лаҳне, ки абъоди шарифа дар вай бештар бувад, шарифтар бувад ва илтизози нафс ба он бештар вучуд гирад.¹⁴⁰

Фасли 11

[Ҷинсҳо]

Аҷноси мумкинаи мураттаба ва абъоди мултамиса¹⁴¹ аз нағамоти ҳаштгона, ки «зуларбаъ» мутазаммини он аст, бар ақсоми бисёр метавонад буд. Аммо мақбули тибоъи салима¹⁴² ҳафт қисм аст, ки эътибори он дар «зуларбаъ»-и аввал, ки дар ҷониби *асқал* аст, табақай увло гӯянд. Ва дар ин ақсом ва ғайри он аз буъди танинӣ ба «та» (ط) ва аз буъди мучаннаб ба «чим» (چ) ва аз буъди бақия ба «ба» (ب) таъбир карда хоҳад шуд.

¹³⁶ Иснайн ба воҳид (ар.) – нисбати ду бар як (1/2 - яъне нисф).

¹³⁷ Малхуз (ар.) – намоён шудан, мавриди мушоҳида қарор гирифтан.

¹³⁸ Ичмол (ар.) – ин ҷо ба маънои «ҳамовозӣ» (якҷоя, тавъам садо додан) омадааст.

¹³⁹ Яъне нисбат ба буъдҳои боқимонда дар аснои шунидан рӯшантар аст.

¹⁴⁰ Дар ин маврид Ҷомӣ бевосита ба таҷрибаи ҳунари мусиқӣ муроҷиат намудааст ва таъкид менамояд, ки лаҳнҳое (оҳангҳое), ки дар онҳо абъоди шарифа (консонансҳо!) зиёдтар истифода мегарданд, ба гӯш форумтар мерасанд. Маълум аст, ки ин қоида, яъне бештар аз фосилаҳои хушсадо (консонанс) истифода кардан, маъмули замони Мавлоно Ҷомӣ будааст.

¹⁴¹ Яъне фосилаҳои хуш карда шуда.

¹⁴² Тибоъи салима – таъҳҳои солим.

Қисми аввал: та-та-ба (ط ط ب) нағамоташ - алиф-дол-за-ҳа¹⁴³(اد ز ح)

Қисми дуввум: та-ба-та (ط ب ط) нағамоташ - алиф-дол-ҳа¹⁴⁴-ҳа (ح - ۵ - د - ۱)

Қисми саввум: ба-та-та (ب ط ط) нағамоташ-алиф-ба-ҳа-ҳа^{۱۴۵}(ح ا ب)

Қисми чаҳорум: та-чим-чим (ط ج ج) нағамоташ-алиф-дол-вов-ҳа¹⁴⁵(اد و ح)

Қисми панҷум: чим-чим-та (ج ج ط) нағамоташ-алиф-чим-ҳа-ҳа¹⁴⁶(ح ج ه ح)

Қисми шашум: чим-та-чим (ج ط ج) нағамоташ-алиф-чим-вов-ҳа (ح و ج ح)

Қисми ҳафтум: чим-чим-чим-ба (ج ج ج ب) нағамоташ-алиф-чим-ҳа-за-ҳа (ح ج ز ح)

Ва пӯшида намонад, ки нағамоти моадои қисми ахир чаҳор аст пас мешояд, ки буъди «зуларбаъ»-ро зуларбаъ аз барои он гӯянд, ки аксари ақсоми он муштамил бар чаҳор нағма аст. Ва аҷноси мумкинаи мураттаба аз абъоди мултамисаи аз нағамоти ёздаҳгонаи буъди «зул-хамс», ки ба инзимоми он бо «зуларбаъ»-и буъди «зулкулл» тамом мешавад, бар ақсоми бисёр бештар аз ақсоми мумкинаи «зуларбаъ» метавонад буд. Лекин муътабар аз он, ки ба ҳасби қабули таъби салим сиздаҳ қисмат, ки онро ба эътибори вуқӯъ дар мартабаи дувуми табақои сония гӯянд.

Қисми аввал: та-та-ба-та (ط ط ب ط) нағамотуҳа¹⁴⁷ - ҳа-йаалиф - йадол-йа-ҳа- йаҳа (ح - يا - يد - يه - يح)

Қисми дуввум: та-ба-та-та (ط ب ط ط), нағамотуҳа - ҳа- йаалиф- йаба-йа ҳа- йаҳа (ح - يا - يب - يه - يح)

Қисми сеюм: ба-та-та-та (ب ط ط ط), нағамотуҳа - ҳа-та-йаба- йаҳа-йа-ҳа (ح - ط - يب - يه - يح)

¹⁴³ Ин ҷо ва минбаъд дар қавсайн тартиби ҳарфҳо тибқи имлои арабӣ оварда шуд (яъне аз рост ба чап).

¹⁴⁴ Ин ҷо ва минбаъд дар навишти сириллик ҳарфи (۵) - арабӣ бо ишораи «ҳ» эзоҳ дода мешавад.

¹⁴⁵ Дар шарҳи ҳуруфоти чинси чаҳорум дар нашри Тошканд ба иштибоҳ роҳ дода шудааст, зеро дар нусхаи №1331 хеле рӯшан тартиби чунин зикр карда шудааст: ط ج ج (ниг. ба с. 441-а)

¹⁴⁶ Ин ҷо дар дастхат низ саҳван «дол-дол» омадааст. Пардаи мучаннаб ҳамеша бо ҳарфи ج ифода мешавад. Хушбахтона, дар нашри «Э-2» (тасҳеҳи А.Афсаҳзод) ин иштибоҳот ба пуррагӣ ислоҳ карда шудаанд. Дар нашри «Д» низ саҳван «дол» зикр гардидааст.

¹⁴⁷ Нағамотуҳа (ар.) - яъне «нағмаҳои он» (дар ҳар чаҳор нусхаҳо дар ин боб чунин ибораи арабӣ истифода шудааст, ҳол он ки андаке болотар муродифи тоҷикии он (нағамоташ) зикр карда шуда буд.

Қисми чаҳорум: та-дол-дол-та (ط ج ج ط) нағамотуҳа –ҳа-йаалиф-йачим-йаҳа-йаҳа (ح - يا - يچ - يه - يچ)

Қисми панҷум: чим-чим-та-та(ج ج ط ط), нағамотуҳа-ҳа-йа-йаба-йаҳа-йа-ҳа¹⁴⁸ (ح ي يب يه يچ)

Қисми шашум: чим-та-чим-та (ج ط ج ط), нағамотуҳа – ҳа-йа-йачим-йаҳа-йаҳа»

(ح - ي - يچ - يه - يچ)

Қисми ҳафтум: чим-чим-чим-ба-та (ج ج ج ب ط), нағамотуҳа – ҳа-йа-йаба-йадол-йаҳа-йаҳа (ح - ي - يب - يد - يه - يچ)

Қисми ҳаштум: та-чим-чим-чим-ба(ط ج ج ج ب), нағамотуҳа – ҳа-йаалиф-йачим-йаҳа-йаза-йаҳа (ح - يا - يچ - يه - يز - يچ)

Қисми нуҳум: чим-та-чим-чим-ба(ج ط ج ج ب), нағамотуҳа –ҳа-йа-йачим-йа-ҳа-йаза-йаҳа¹⁴⁹ (ح - ي - يچ - يه - يز - يچ)

Қисми даҳум: дол-ба-та-дол-дол (د ب ط د د), нағамотуҳа-ҳа-йа-йаалиф-йа-дол-йавов-йаҳа (ح - ي - يا - يد - يو - يچ)

Қисми ёздаҳум: дол-дол-ба-та-дол (د د ب ط د), нағамотуҳа-ҳа-йа-йаба-йа-чим-йавов-йаҳа (ح - ي - يب - يچ - يو - يچ)

Қисми дувоздаҳум: та-дол-та-дол¹⁵⁰ (ط د ط د), нағамотуҳа-ҳа-йаалиф-йа-чим-йавов-йаҳа (ح - يا - يچ - يو - يچ)

Қисми сездаҳум: та-та-дол-дол (ط ط د د), нағамотуҳа- ҳа-йаалиф-йадол-йа-вов-йаҳа (ح - يا - يد - يو - يچ)

Ин аст ҷамиъи ақсоми табақатайн. Ва пӯшида намонад, ки нағматайни «алиф-ҳа» (ح-а) дар ҷамиъи ақсоми табақаи увло мавҷуд аст. Ва нағмаи «йо-ҳа» (ه ي) дар нӯҳ қисм аз ақсоми табақаи сония мавҷуд аст. Ва бад-ин сабаб чаҳор нағма: «алиф-ҳа-йо-ҳа-йо-ҳа» — ۱)

¹⁴⁸ Дар нашри «Э-2» - тасвири ҳуруфоти ҷинси панҷум чун «чим-чим-та-та» оварда шудааст. Дар тарҷимаи А.Н.Болдирев ва нусхаи № 1331 тасвири саҳеҳи онҳо зикр карда шудаанд. Шарҳи муфассал доир ба ин намуд иштибоҳот дар боби махсус оварда хоҳад шуд.

¹⁴⁹ Дар дастхати 1331 (ҳамчунин дар нашри «Д») сахван ج ط د د ب.

¹⁵⁰ Дар нашри «Э-2» ин тасвир чун «та-чим-та чим» оварда шудааст, дар нусхаи «М» низ ба ҷойи дол «чим» зикр гардидааст, вале мо саҳеҳашро аз нусхаи №1331 овардем.

(- یح - یه - یح - ро "савобит"¹⁵¹ хонанд аз ҷиҳати суботи ишон дар ҳама ё дар аксар. Ва боқӣ нағамотро «мутабаддилот»¹⁵² гуфтаанд.

Фасли 12

Ҷумуъи ҳосила аз изофати ақсоми табақаи аввалӣ он аст, ки тарафи аҳадди ақсоми табақаи аввалиро¹⁵³ тарафи асқали табақаи сония созанд, то сурати тамоми доира шавад. Ва ҷумуъи ҳосила аз ин изофотро «давоир» хонанд¹⁵⁴. Зеро¹⁵⁵, ки ибтидои¹⁵⁶ ишон аз « ۱ » аст ва интиҳои ишон «ح-ى» ва «ح-ى» ки назираи «алиф» аст, ки гӯиё айни ўст. Пас чунон ки нуктаи охиринаи доира мунтабиқ¹⁵⁷ аст бар нуктаи аввалини вай, ин ҷо низ нағмаи аввалин мувофиқ аст бо нағмаи охирин, пас мисли доира бошад.

Пас доираи аввалӣ ҳосил аст аз изофати қисми сонӣ аз табақаи сония бар қисми аввал аз табақаи аввалӣ ва доираи солиса ҳосил аз изофати қисми солис аз табақаи солиса бар қисми аввал аз табақаи аввалӣ.

Ва бар ин дастур, боқӣ ақсоми сездахгонаи табақаи сонияро ба қисми аввали табақаи аввалӣ изофа кунанд, баъд аз он бар қисми солис, то қисми собиъ.¹⁵⁸ Пас маҷмуъи он наваду як доира шавад, ки тафосили он ба тааммул зоҳир мегардад ва эҳтиёҷ ба вазъи ҷадовил ва давоир надорад. Лоҷарам ихтисор карда мешавад бар зикри машхура ва абъоди он аз мақомоти дувоздахгона ва овозоти ситта¹⁵⁹ ва шуъботи бистучаҳоргона ва ғайри онҳо аз таркибот.

¹⁵¹ Савобит (ар.) – аз сабт гардида, яъне нағмаҳои (пардаҳои) тағйирнопазир, устувор, бадал нашаванда.

¹⁵² Мутабаддилот (ар.) – тағйирпазир, ивазшаванда.

¹⁵³ Дар «Д» ва «Э-2» - «увло» омадааст.

¹⁵⁴ Давоир (ар.) – доираҳо. Даврҳои савтӣ, нағмаҳо ва зарбҳо дар шакли доира тасвир карда мешаванд.

¹⁵⁵ Дар нусхаи № 1331, нашри «Э», инчунин дар матни нашри «Т» ба ҷойи «зеро ки» иштибоҳан «вайро ки» омадааст. Ислоҳ аз рӯи нусхаи «М» ворид карда шуд.

¹⁵⁶ Дар «Д» - «иктизои» омадааст.

¹⁵⁷ Мунтабиқ (ар.) – мутобик, рӯи ҳам омадан, баробар шудан. Ин ҷо ба рӯи нуктаи аввал бозгаштани хатти доира дар назар дошта шудааст, яъне ба вуҷуд омадани доира.

¹⁵⁸ Собиъ (ар.) – қисми ҳафтум.

¹⁵⁹ Ситта(ар.) - шаш («Шаш овозот»- Дувоздахмаком дар назар дошта шудааст).

Фасли 13

Чунончи аз таълифи ҳар ду нағма буъде мулоим ҳосил намешавад ва аз ҳар ду буъд ё бештар чинсе мулоим вучуд намегирад. Ҳамчунин лозим нест, ки ҳар чинсро аз ақсоми табақаи сония, ки бар чинсе аз ақсоми табақаи увло изофа кунанд, мақбули табъи салим бошад. Агарчи ҳар як аз он чинсайд «фи-н-нафсиҳи»¹⁶⁰ мақбул афтад, зеро ки мешояд, ки аз изофати ишон ҳайате ориз шавад, ки мӯчиби нафрати табиат гардад ва мешояд, ки мӯчиби зиёдатии мулоимат шавад, чунончи дар давоири дувоздахгонаи машҳура ҳаст¹⁶¹, ки инро "мақомот" гӯянд.

Ва чоиз нест аз ишорат кардан ба ин давоир ва абъод ва нағмоти ҳар як таъйини¹⁶² махориҷи онҳо аз дасотини олоти «зувотулавтор», ки комилтарини онҳо Уд аст.

Фасли 14

Ашрафи олоти зувотулавтор Удро доништаанд¹⁶³ ва пеши мутақаддимон автори вай чаҳор будааст: **Бам** ва **Маслас** ва **Масна** ва **Зер**.¹⁶⁴ Ва Ҳаким Абӯнаصري Форобӣ¹⁶⁵ баъд аз Зер як ватари дигар бар он афзуда ва онро **Ҳодд**¹⁶⁶ ном ниҳода. Ва истиҳоб¹⁶⁷, яъне соз кардани он бар анвоъ метавонад буд. Аммо машҳур он аст, ки

¹⁶⁰ Фи-н-нафсиҳи (ар.) – дар нафси хеш, дар нафси худӣ ӯ.

¹⁶¹ Дар «Д» - «ҳашт» омадааст, дар нусхаи аслии Тошканд (№ 1331) низ саҳван «ҳашт» сабт шудааст.

¹⁶² Дар «Д» шояд иштибоҳан «вақъатайни» омадааст.

¹⁶³ Дар нашри "Д" ва нусхаҳои «М», «1331», «доштаанд» омадааст, аммо ба ақидаи мо «донистаанд» саҳеҳтар аст.

¹⁶⁴ Бам (паст), Маслас (сеюм), Масна (дуюм), Зер (поин, тезӣ) - номҳои торҳои (симҳои) асосии сози қадимии Уд, ки дар аксари кулли рисолаҳои мусиқии қадим назарияи мусиқиро маҳз бо истифода аз симҳо ва пардаҳои дастаи сози Уд тасвир намуда шарҳ медоданд.

¹⁶⁵ Дар нусхаи Тошканд (№ 1331) «Абӯнаسر Форйобӣ» зикр шудааст.

¹⁶⁶ Ҳодд (ар.) – хориҷ аз меъёр, номи сими иловагии Уд (сими панҷум).

¹⁶⁷ Дар нусхаи № 1331, инчунин дар нашри «Э» саҳван дар шакли «истиҳоб» (бидуни нуқта) сабт шудааст. Ислоҳ аз рӯйи нусхаи «М», инчунин аз матни нашр карда шудаи «Мақосид-ул-алҳон»- Абдулқодир Мароғай (с. 30-33, ниг. ба рӯйхати адабиёти истифода гардида) ворид карда шуд. Аммо бояд зикр намуд, ки доктор М.Баркашли чонибдори тарзи навишти «истиҳоб» буд (Мусиқии давраи сосонӣ. С.2-3). Яқин аст, ки шакли «истиҳоб» дуруст аст, зеро худӣ Мавлоно Ҷомӣ дар матн шарҳи онро («соз кардан») илова намудааст.

мутлақи ҳар ду ватари зеринро мусовии се рубъи ватари болоини¹⁶⁸ ў кунанд ва дастонҳои онро бар ватари « а - м » ва аз « а » то « ҳ » вазъ кунанд. « а » мутлақи Бам бувад ва « б »-ро «зоид» гӯянд. Ва « ҳ »-ро «мучаннаб» ва « д »-ро «саббоба» ва « о »-ро «вустаи фурс» ва « у »-ро «вустаи Залзал» ва « з »-ро «бинсир» ва « ҳ »-ро «хинсир» бар ин сурат:¹⁶⁹

	ح	ا	ب	ج	د	ه	و	ز	ح
ح	ح	ط	ي	ا	ب	ج	د	ه	و
ز	ح	ب	و	ي	ا	ج	ط	د	ه
م	ح	ب	و	ي	ا	ج	ط	د	ه
م	ح	ب	و	ي	ا	ج	ط	د	ه
م	ح	ب	و	ي	ا	ج	ط	د	ه

Ватари « м - ҳ », ки мутлақи Маслас аст, агарчи дар миқдор мусовии¹⁷⁰ мутлақи Бам аст, аммо дар кайфияти ҳиддат ва сиқал мусовии « м - ҳ »-и Бам аст, ки «салосата-арбаъ»-и ўст.¹⁷¹ Ва бо ҳамин дастур ватари « м - ӣ », ки мутлақи Масна аст, мусовии « м - ӣ » - Маслас аст, ки «салосата арбаъ»-и ўст.

¹⁶⁸ Дар "Д" «болоини» омадааст.

¹⁶⁹ Дар тасвири мазкур нақшаи панҷ симҳои Уд оварда шудаанд: ҷониби рост – қисми косахонаи Уд ва ҷониби чап – қисми торғир (Анф).

¹⁷⁰ Ибораи «дар миқдор мусовии Мутлақи Бам аст» дар нашри «Д» сахван «дар миқдори мусовӣ Мутлақи Бам аст» сабт шудааст, ки маъно надорад.

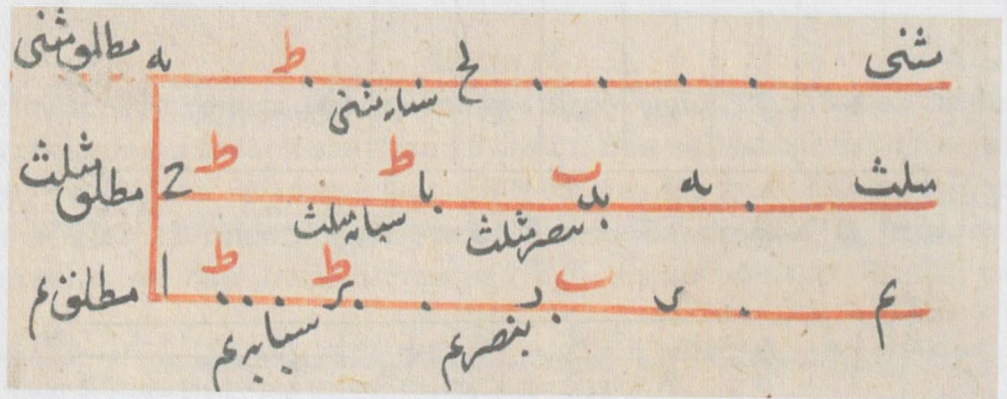
¹⁷¹ Салосата арбаъи ўст (ар.) – яъне се чоряки ўст.

Ва « м - к - б » мутлақи ватари Зер аст ва мусовии « б - к - м » аст, ки «салосата-арбаъ»-и Масна аст ва « м - к - з », ки мутлақи ватари Ҳодд аст, мусовии « м - з - к » аст, ки «салосата-арбаъ»-и Зер аст.

Фасли 15

Дар баёни давоири машҳураи мақомоти дувоздаҳгона ва тафсили нағамот ва абъод ва махориҷи онҳо аз дасотини Уд.

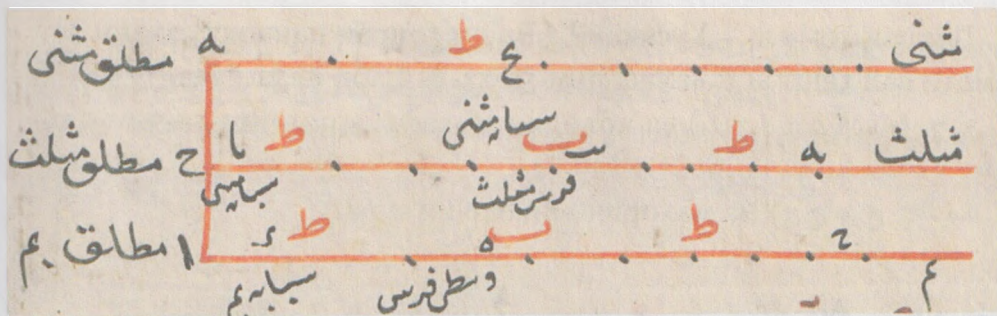
Доираи аввал – доираи Уҷшоқ аст. Ва ин доираи аввал аст аз давоири наваду якгона ва нағамоти вай ҳашт аст: «алиф-дол-за-ҳа-йаалиф-йадол-йа-ҳа-йаҳа» (а д з ҳ я а д я а ҳ а) ва абъоди вай ҳафт аст: «та-та-ба-та-та-ба-та» (ط ط ب ط ط ب ط). Махориҷи ӯ аз дастони Уд бар ин сурат:¹⁷²

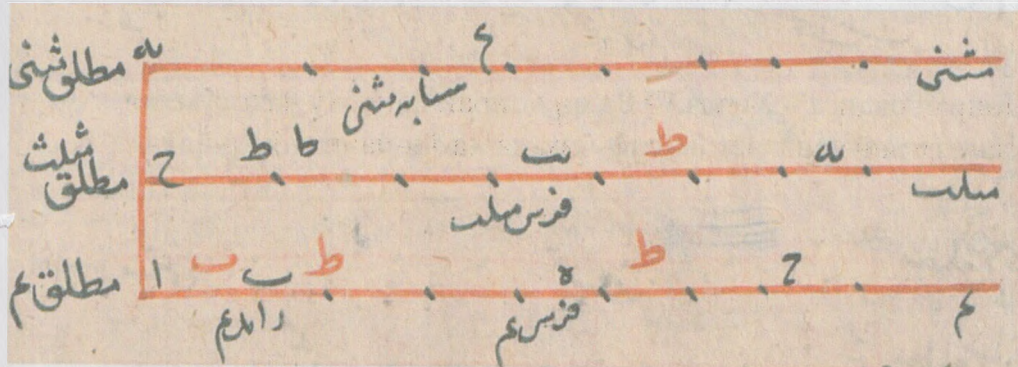
Доираи сония - **Наво**. Ва ин доираи чаҳордахум аст ва нағамоти вай ҳашт аст: «алиф-дол-ҳа-ҳа-йаалиф-йаба-йаҳа-йаҳа»¹⁷³ (а) (а д з ҳ я а б а ҳ а) ва абъоди вай ҳафт: «та-ба-та-та-ба-та-та» (ط ط ب ط ط ب ط). Ва махориҷи он аз дасотини Уд бар ин сурат:

¹⁷² Нақшаи ин ва дигар доираҳои «мақомоти дувоздаҳгона» бо истифода аз тасвирҳои ҳар чаҳор нусха комилан таҷдид ва кулли аломатҳои дар ин ё он нусха нопадид барқарор карда шуд. Мутаассифона, дар ҳамаи нақшаҳои доираҳо, ки дар нашри «Э-2» оварда шудаанд, нуқтаҳои мушаххаси ҷойгиршавии нағмаҳо нишон дода нашудаанд ва хонанда ҳеч гуна имконияти муайян кардани макони дақиқи садобарории нағмаҳоро пайдо карда наметавонад.

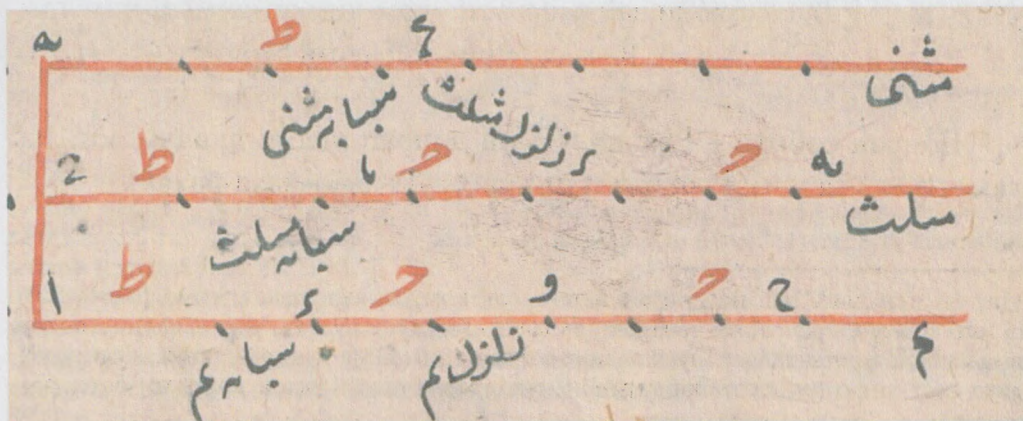
¹⁷³ Дар матни нусхаи № 1331 саҳван ба ҷойи «дол» ҳарфи «чим» сабт шудааст, ки нодуруст аст, зеро нағмаи дувуми ин қаторовоз айнан рӯи пардаи «саббоба» ҷой гирифтааст, яъне рӯи хатти «дол» (аз рӯи матни нусхаи «М» ислоҳ карда шуд).

Доираи солиса – Бўсалик. Ва ин доираи бисту ҳафтум аст. Ва нағмоти вай ҳашт аст: «алиф-ба-ҳа-ҳа-та-йаба-йаҳа-йаҳа» (а б о ҳ ط) (б ط ط ط ط ط ط) (ба-та-та ба- та-та-та) (б ط ط ط ط ط ط)
 Махориҷи он аз дасотини [Уд] бар ин сурат:

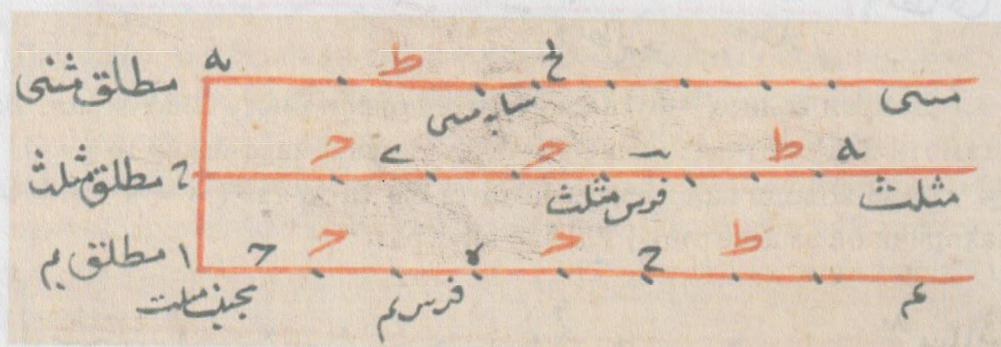
Доираи робиъа – Рост. Ва он доираи чихилум аст. Нағмоти он ҳашт: «алиф-дол-вов-ҳа-йаалиф-йаҳа-йаҷим-йаҳа-йаҳа» (а д о ҳ я б ч п) (та-ҷим-ҷим-та-ҷим-ҷим-та) (ط ج ج ج ج ج ط)
 Махориҷи он бар ин сурат:

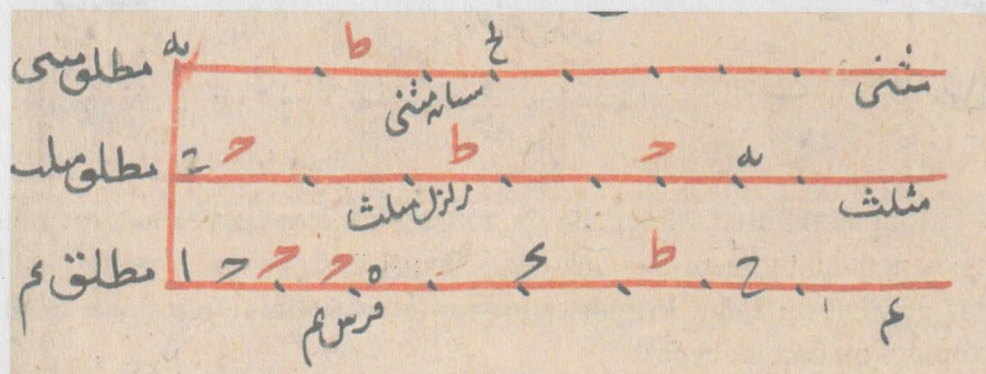
Доираи хомиса – **Хусайнӣ**.¹⁷⁴ Ва он доираи панчоҳу саввум аст. Нағамоти вай ҳашт аст: «алиф-чим-ҳа-ҳа-йа-йаба-йаҳа-йаҳа»

(а ж о ҳ и ҷ б ғ п) ва абъоди вай ҳафт: «чим-чим-та-чим-чим-та-та»

(ж ж т т ж ж т т) Ва махориҷи он бар ин сурат:

Доираи содиса – **Ҳичоз**.¹⁷⁵ Ва оғ доираи панчоҳу чаҳорум аст. Нағамоти вай ҳашт аст: «алиф-чим-ҳа-ҳа-йа-йаҷим-йаҳа-йаҳа»

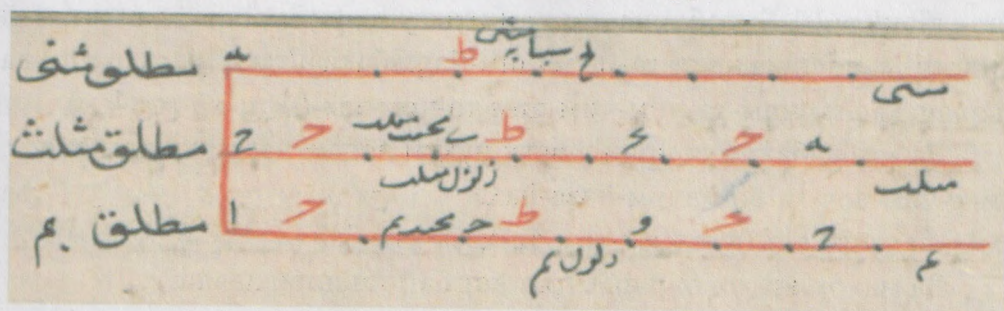
(а ж о ҳ и ҷ б ғ п) ва абъоди вай ҳафт аст: «чим-чим-та-чим-та-чим-та»
(ж ж т т ж ж т т). Ва махориҷи он бар ин сурат:

Доираи собиъа - **Роҳавӣ**. Ва он доираи шасту панҷум аст. Ва нағамоти вай ҳашт аст: «алиф-чим-вов-ҳа-йа-йаба-йаҳа-йаҳа»

¹⁷⁴ Дар нусхаи №1331 номи доираи панҷум сабт карда нашудааст, аммо дар нусхаи «М» он ҳамчун «Хусайнӣ» оварда шудааст, ки дуруст аст. Муаллифони нашри Тошканд низ гарчанде дар нусхаи қор кардашон (1331) ишораи номи «Хусайнӣ» мавҷуд нест, онро (шояд тибқи тартиби муқаррар шудаи номҳои доираҳо) барқарор кардаанд.

¹⁷⁵ Дар нусхаи «М». – Ҳичозӣ.

(а ж о ч ы ы б ь е ы ж) ва абъоди вай ҳафт: «чим-та-чим-чим-чим-та-та»¹⁷⁶ (ж ط ج ج ط ط) Ва махориҷи он бар ин сурат:

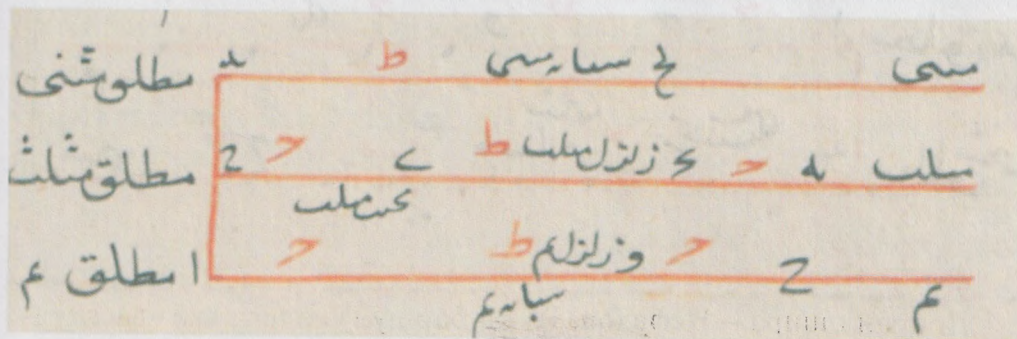
Доираи сомина – Зангӯла. Ва он доираи чихилу дуввум аст. Нағамоти вай ҳашт аст ва баъзе гуфтаанд нӯҳ аст.

Аммо бар қавли аввал нағамоти вай «алиф-дол-вов-ҳа-йа-йа-чим-йа-ҳа-йа-ҳа»¹⁷⁷ (а д о ч ы ы б ь е ы ж) ва абъоди вай: «та-чим-чим-чим-та-чим-та» (ط ج ج ج ط ج).

Ва бар қавли дуввум миёни «йа-ҳа» (ь е) ва «йа-ҳа» (ы ж) «йа-за» (ы з) зиёдат карданд.¹⁷⁸

Ва абъоди вай бар ин қавл аст: «та-чим-чим-чим-та-чим-чим-ба»¹⁷⁹ (ط ج ج ج ط ج ب)

Ва махориҷи он бар ҳар ду қавл бар ин сурат:¹⁸⁰

¹⁷⁶ Дар нашри «Д» ин ҷо низ ба ҷойи ҳуруфи ж «дол» омадааст, ки нодуруст аст.

¹⁷⁷ Дар нашри Тошканд низ ин ҷо ба ҷойи ҳамаи ҳарфҳои «чим» саҳван «дол» сабт гардидааст, гарчанде дар нусхай истифода кардашон (№ 1331) хеле рӯшан «чим» оварда шудааст (ниг. ба с. 442-6).

¹⁷⁸ Ишора ба «зиёдат кардани «йа-за» дар матни нусхай «М» низ омадааст, вале дар матни нашри «Э» мавҷуд нест, гарчанде ин ҷо низ поинтар «йа-за» оварда шудааст.

¹⁷⁹ Дар нусхай 1331 ин ҷо ба ҷойи «б» саҳван ҳарфи «т» сабт шудааст, ки маъни надорад, зеро маҳз ب маъмулан ишора ба нағмаи «муҷаннаб» менамояд.

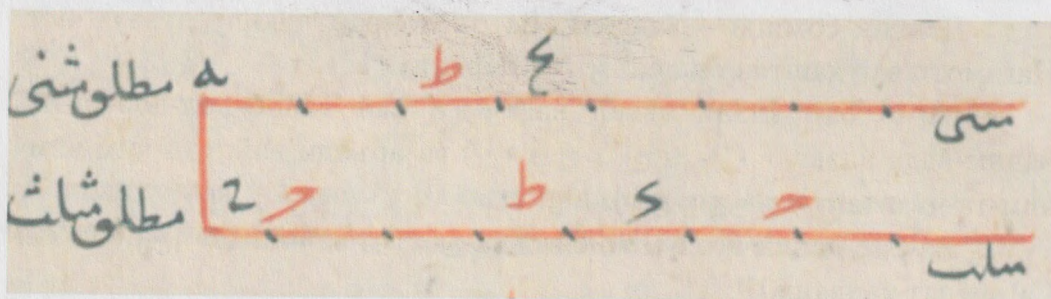
¹⁸⁰ Дар нақшаи мазкур барои рӯшантар тасвир намудани ҷойи нағмаи « ы з » (дар рӯи хатти боло) ишораҳо бо қавсайн илова карда шуд.

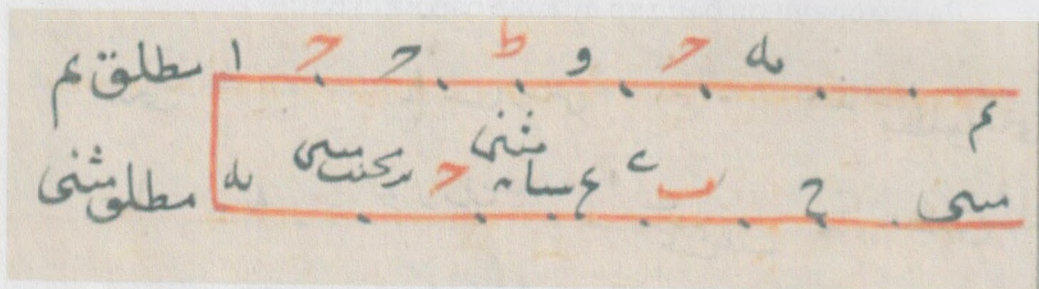
Доираи тосиба – **Ироқ**. Ва он бар ду гуна аст: «билобақия» ва «маъалбақия».¹⁸¹ Билобақия доираи шасту шашум аст, нағамоти вай ҳашт аст: «алиф-чим-вов-ҳа-йа-йачим-йаҳа-йаҳа» (а ж о ҳ и ҷ и ҷ и ҷ и ҷ) ва абъодаш ҳафт: «чим-та-чим-чим-чим-та-чим-та» (ж т ж ж ж т ж т).

Ва маъалбақия доираи шасту нӯҳум аст ва нағамоташ нӯҳ аст: «алиф-чим-вов-ҳа-йа-йачим-йаза-йаҳа» (а ж о ҳ и ҷ и ҷ и ҷ и ҷ и ҷ) ва абъодаш ҳашт: «чим-та-чим-чим-та-чим-чим-ба» (ж т ж ж ж т ж б).

Ва махориҷи он бар ин сурат аст бар тақдири аввал:

Ва бар ин сурат бар тақдири сонӣ:

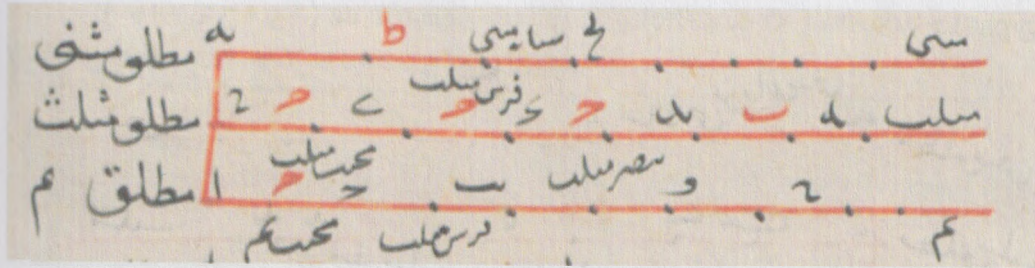

Доираи ошира – **Исфаҳон**. Ва он бар ду гуна аст: яке «васатулбақия», ки буъди бақия дар миёни нағамоти «йо-ба» (یب) ва «йо-ҳа» (یه) воқеъ шудааст.¹⁸² Ва яке «аҳаддулбақия», ки буъди бақия дар вай

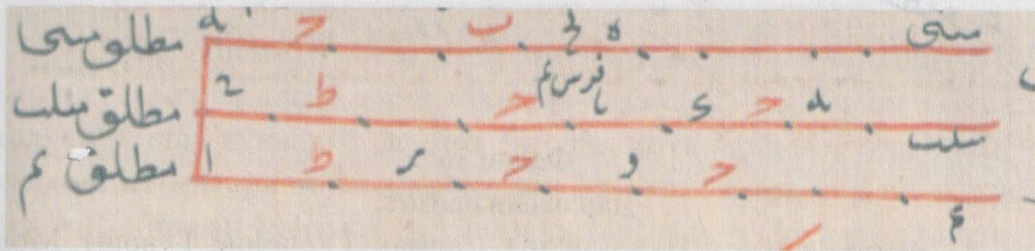
¹⁸¹ Билобақия ва маъалбақия (ар.) - бебақия ва бақиядор . Ин ҷо қаторовози махсус дар назар дошта шудааст, ки якеаш бо истифодаи фосилаи «бақия» сохта шудааст, дувумин бе истифодаи ин фосила.

¹⁸² Дар нусхаҳои № 1331, «Д» инчунин «М» ишора ба нуқтаи мушаххаси ҷойгиршавии «бақия» вучуд надорад, аммо дар нащри «Э-2» (таҳияи А.Афсаҳзод) ва нащри Тошканд (тарҷимаи А.Болдирев) ин мушаххасоти муҳим ҷойгир карда шудаанд.

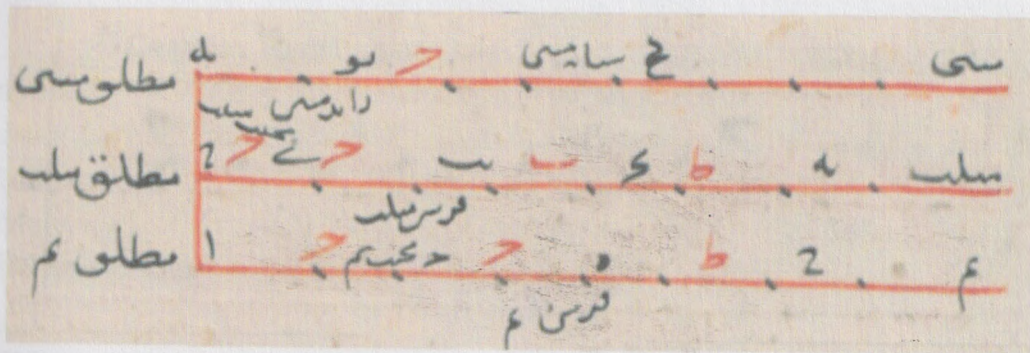
охирӣ абъод аст. Ва «аҳадди» ҳама аввал¹⁸³ доираи панҷоҳу панҷум аст ва дуввум – доираи чиҳилу чаҳорум. Ва нағамоти вай нӯҳ аст «алиф-чим-ҳа-ҳа-йа-йа-ба-йа-дол-йа-ҳа» (а - ж - о - ҳ - ӣ - ӣ - б - ӣ - ӣ - ӣ - ӣ - ӣ - ӣ) (ва абъоди вай ҳашт бар ин сурат бар тақдири аввал: «чим-чим-та-чим-чим-чим-ба-та» (ж ж ж ж ж ж ж ж)

Ва бар ин сурат бар тақдири сонӣ:

Доираи ёздаҳум – Зерафганд. Ва ин доираи панҷоҳу нӯҳум аст. Ва нағамоташ нӯҳ аст: «алиф-чим-ҳа-ҳа-йа-йа-ба-йа-чим-йавов-йаҳа» (а - ж - о - ҳ - ӣ - ӣ - б - ӣ - ӣ - ӣ - ӣ - ӣ - ӣ) Ва абъодаш ҳашт: «чим-чим-та-чим-чим-ба-та-чим» (ж ж ж ж ж ж ж ж)¹⁸⁴ Ва маҳориҷи он бар ин сурат:

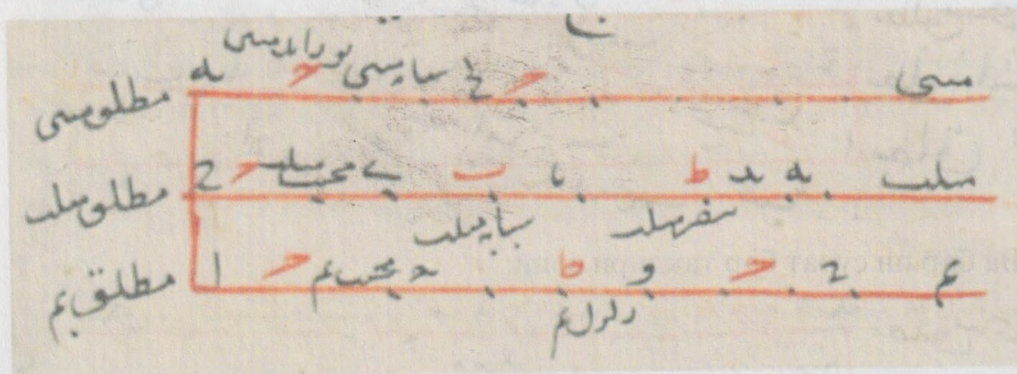

¹⁸³ Ин ҷо дар нашри "Д" ва "Э-2" ба ҷойи калимаҳои «ҳама аввал» танҳо ҳарфи «алиф» мондаанду халос.

¹⁸⁴ Ин ҷо низ дар нусхаи «М» ба ҷойи "дол" – «чим» омадааст.

Доираи дувоздахум – Бузрук.¹⁸⁵ Ва он доираи ҳафтодум аст. Нагамоти вай нӯҳ аст: «алиф-чим-вов-ҳа-йа-йаалиф-йадол-йаза-йаҳа»¹⁸⁶

(а - ж - в - ҳ - й - а - а - л - з - ҳ). Ва абъоди вай ҳашт аст: «чим-та-чим-чим -ба-та-чим-чим» (ж ж б ж б ж ж ж). Ва махориҷи он бар ин сурат:

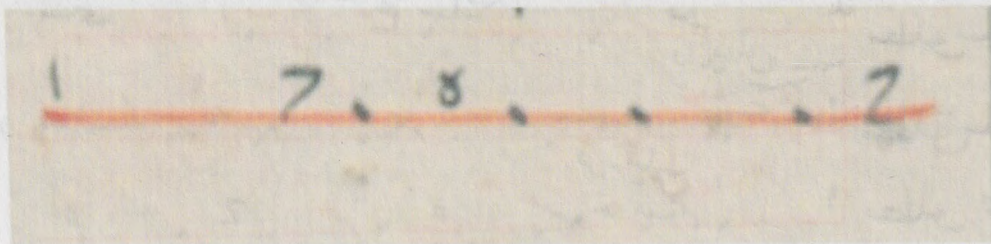

Фасли 16

Дар баёни овозот.

Ва он шаш аст: Наврӯзи асл, Салмак, Гардониё, Гувошт, Моя, Шаҳноз. Ва арбоби амал дар талҳин¹⁸⁷ ба инҳо ибтидо аз тарафи «аҳадд» кунанд.

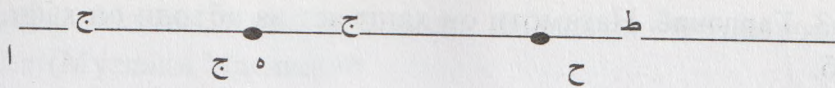
1. **Наврӯзи асл.** Ва он бар ду қисм аст: сағир ва кабир. Сағир – (иборат аз) ду буъд аст. Як буъди «танинӣ» мураккаб аз чаҳор нағма бар ин сурат:

¹⁸⁵ Дар матни рисола ин истилоҳ айнан чун «Бузрук» зикр гардидааст (на «Бузург»).

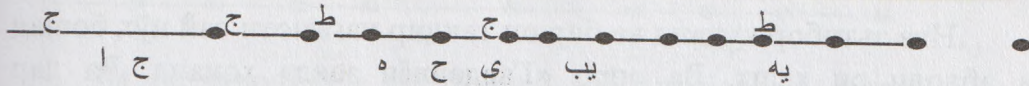
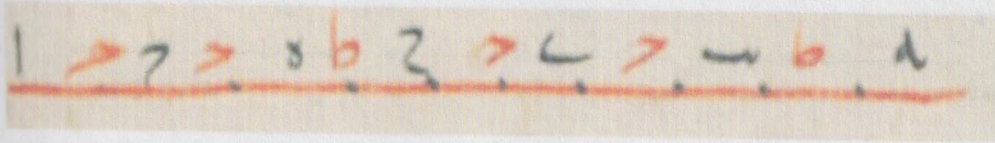
¹⁸⁶ Дар нусхаҳои «М» ва № 1331, ҳамчунин дар нашри «Э-2» дар ин қатор ба ҷойи «саҳван» ба сабт шудааст, ки нодуруст аст, зеро дар сими «Масна» пас аз нағмаи «йа» нағмаи «з» меояд, яъне «з» мешавад, на «й».

¹⁸⁷ Талҳин (ар.) – лаҳн, оҳанг. Ин ҷо ба маънои «лаҳнсозӣ» (оҳангсозӣ) омадааст.

Ва кабир, нағмоти вай ҳафт аст: «алиф-чим-ҳа-ҳа-йа-йаба-йаҳа»

(ح ج ه ح ي يب به) ва абъоди он шаш: «дол-дол-та-дол-дол-та» (ح ج ح ج ط ح ج ط) Ва махориҷи он бар ин сурат:

Ва арбоби амал истихроҷи Наврӯз ба тариқи аввал кунанд ва бар он се нағмаи дигар, аънӣ «йа-йаба-йаҳа» (ي يب به) барои тазйини талҳин¹⁸⁸ сир кунанд¹⁸⁹ ва боз ба нағмоти арбаъаи увло авд¹⁹⁰ кунанд. Ва махориҷи он аз дасотини Уд пеши баъзе бар ин тартиб аст: يا (Саббобаи Маслас), يچ (Залзали Маслас), به (Мутлақи Масна), به (Саббобаи Масна), ك (Залзали Масна), ك (Мутлақи Зер), كه (Саббобаи Зер).

Ва пеши баъзе бар ин тартиб: ا (Мутлақи Бам), ح (Мучаннаби Бам), ه (Фурси Бам), ح (Мутлақи Маслас), ي (Мучаннаби Маслас), يب (Фурси Маслас), به (Мутлақи Масна).

2. Салмак. Ёздаҳ нағма дар $\bar{u}$ мавҷуд аст. Ва тақдим ва таъхир чунин: د و ح ي يد يو يچ Ва истихроҷи он аз дасотини Уд миёни асҳоби амал ба ин тартиб аст: د (Саббобаи Бам), و (Бинсири Бам), ط (Зоиди Маслас), يا (Саббобаи Маслас), يچ (Залзали Маслас)¹⁹¹, د (Саббобаи Маслас), ا (Мутлақи Бам), و (Залзали Бам), د (Саббобаи Бам), ا (Мутлақи Бам).

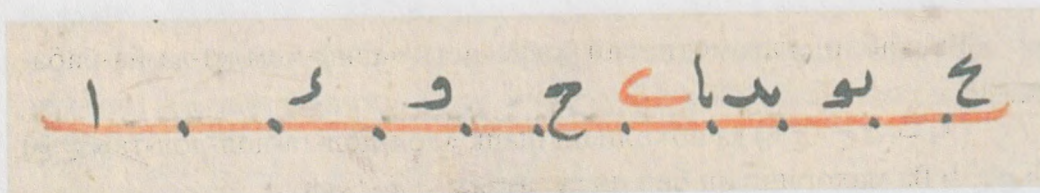
¹⁸⁸ Тазйини талҳин (ар.) – зебу зиннат додани лаҳн, оҳанг.

¹⁸⁹ Яъне «илова кунанд».

¹⁹⁰ Авд (ар.) – бозгашт қардан, баргаштан ба ҳолати аввалӣ.

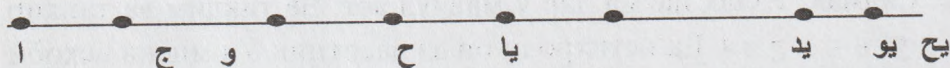
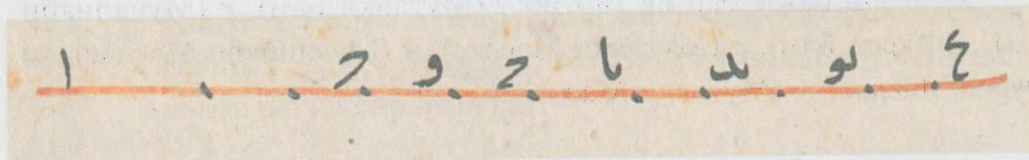
¹⁹¹ Дар ҳамаи нусхаҳо «يچ» (бидуни нуқта) омадааст, вале мантиқан ин ҷо нағмаи «يچ» бояд ҷойгир шавад.

3. Гардониё. Нағамоти он ҳашт аст ва абъоди он ҳафт. Бар ин тартиб:

Низ эътибор кунанд ва бар он тақдир нағамоти вай нӯҳ бошад ва абъоди он ҳашт. Ва онро «Гардониёи зоид» хонанд. Ва дар истихроҷи нағамоти он аз дасотини Уд соҳиби «Адвор» Гардониёи зоидро эътибор кардааст бар ин тартиб:¹⁹² ح (Мутлақи Маслас), یا (Саббобаи Маслас), یح (Залзали Маслас), یه (Мутлақи Масна), یز (Муҷаннаби Масна), یح (Саббобаи Масна), کا (Бинсири Масна), کج (Зоиди Зер), که (Саббобаи Зер).

4. Гувошт. Нағамоти он нӯҳ аст ва абъоди он ҳашт. Бар ин сурат:¹⁹³

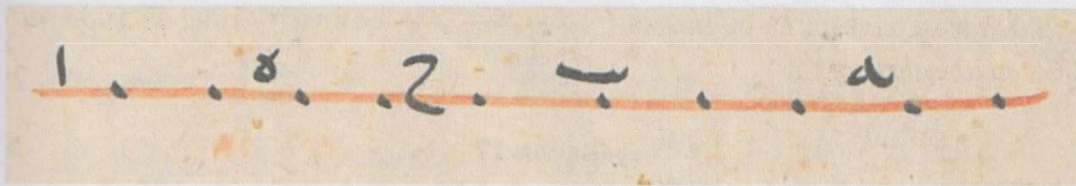
Ва истихроҷи он аз дасотини Уд бар ин тартиб аст: که (Саббобаи Зер), کج (Зоиди Зер), ک (Залзали Масна), یط (Фурси Масна), یز (Муҷан-наби Масна),

¹⁹² Тартиби ин ҷо оварда шуда ба нусхаҳои «М» ва №1331 мувофиқат намекунад, 3-ин сабаб мо онро айнан аз нашри «Э-2» (таҳияи А.Афсаҳзод) иқтибос овардем. Дар тарҷимаи А.Болдирев низ тартиби мазкур бо матни дастхати қор кардаашон (№1331) мувофиқат намекунад.

¹⁹³ Дар нашри Тошканд ин тартиб тариқи зер: (ح د ح ی یب ج یو یح), яъне нодуруст оварда шудааст, зеро ба матни нусхаи қор кардаашон (1331) мувофиқат намекунад.

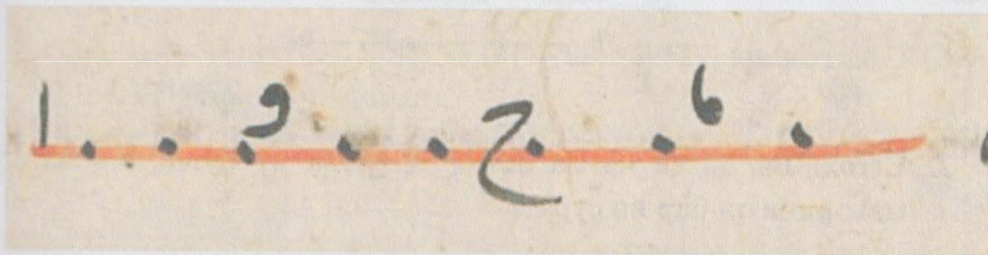
يه (Мутлақи Масна), یح (Залзали Маслас), ی (Мучаннаби Маслас), ح (Мутлақи Маслас).¹⁹⁴

5. **Моя.** Сохиби «Адвор» гуфтааст, ки он ба панҷ нағма тамом мешавад. Бар ин сурат:

Ва истихроҷи он аз дасотин [-и Уд] бар ин тартиб аст: يا (Саббобаи Маслас), یح (Мутлақи Масна), یح (Саббобаи Масна), كب (Мутлақи Зер), كه (Саббобаи Зер).

Ва аммо он чи арбоби амал дар он тасониф кардаанд ва **дар ин замон мустаъмал аст**, нағмоташ ин аст ва тариқи истихроҷи он аз дасотини Уд бар ин тартиб аст:

يا (Мутлақи Бам), و (Залзали Бам), ح (Мутлақи Маслас), يا (Саббобаи Маслас).

¹⁹⁴ Ин тартиби нағмаҳо дар нашри Тошканд (тарҷимаи А.Болдирев) ва шарҳи В.Беляев аз чи сабаб бошад, ки баръакс номбар карда шудааст, яъне аввал Мутлақи Маслас, сони Мучаннаби Маслас ва ғ. Тартиби мазкурро мо айнан аз нусхаи №1331, ҳамчунин аз матни нусхаҳои «М» ва «Д» иқтибос овардем. Гумон меравад, ки иштибоҳи муалифони нашри Тошканд аз чаппа хондани (баръакси алифбои арабӣ) тартиби нағмаҳо рух дода бошад, зеро дар сурати аз охир ба аввал хондани тартиб айнан матни дуруст ҳосил мешавад.

6. **Шаҳноз.** Шаш нағма аст ва панҷ буёд. Абъоди вай: $ج ط ب ج ج$ ¹⁹⁵ ва нағмоти вай, чунончи соҳиби «Адвор» таъйин кардааст, ин аст: $ك ب$ (Мутлақи Зер), $ك د$ (Мучаннаби Зер), $ك ز$ (Залзали Зер), $ك و$ (Фурси Зер), $ك ب$ (Мутлақи Зер).¹⁹⁶

Се нағма ($ك ب - ك د - ك و$) ҳобит¹⁹⁷ аст, яъне аз ҷониби *сиқал* ба *ҳиддат* мераванд ва се нағма ($ك ب - ك د - ك ز$) - соида,¹⁹⁸ яъне аз *ҳиддат* ба *сиқал* мераванд.

Фасли 17

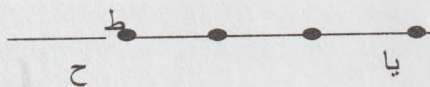
Дар баёни шуъбот

Ва он бисту чаҳор аст.

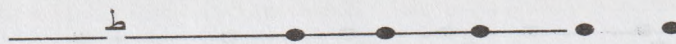
1. **Дугоҳ.** Ва он ду нағма аст, ки буёди Танинӣ мустағриқи он аст. Ва аҳли амал чун ба он талҳин кунанд, ибтидо аз тарафи *асқал*¹⁹⁹ кунанд ва истихроҷи он аз дасотини Уд чунин аст:

Ва арбоби амал истихроҷи Дугоҳ аз Маслас кунанд. Бар ин сурат:

2. **Сегоҳ.** Ва он се нағма аст: $م ح يا ح$ ва ду буёд: $ط د$ ва ду махориҷи он бар ин сурат:

¹⁹⁵ Дар нусхаи № 1331 ба ҷойи «чим» ин ҷо низ «дол» сабт шудааст ва он албатта саҳван омадааст. Тартиби абъоди мазкурро мо аз рӯйи матни нусхаи «М» ислоҳ намудем.

¹⁹⁶ Дар нусхаҳои №1331, «М», ҳамчунин дар нашри Тошканд (тарҷимаи А.Болдирев) дар ин қатор Мучаннаби Зер иштибоҳан ду маротиба сабт гардидааст.

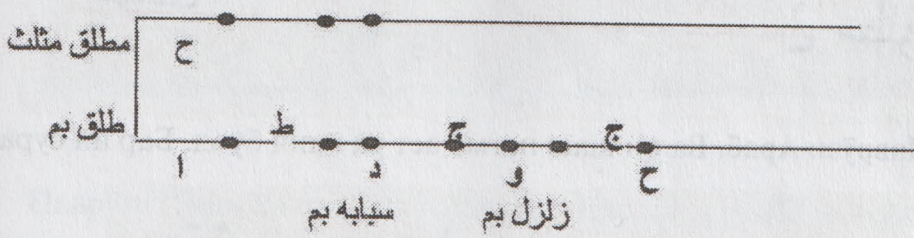
¹⁹⁷ Ҳобит (ар.) – поинраванда, ҷониби пастӣ равон шуда. Ин ҷо садоҳое дар назар дошта шудаанд, ки аз ҷониби тезӣ (баландӣ) ба ҷониби гаронӣ (пастӣ) равон мешаванд, яъне қаторовози поинраванда.

¹⁹⁸ Соида (ар.) – болораванда, ҷониби баландӣ равон шуда. Ин ҷо садоҳое дар назар дошта шудаанд, ки аз ҷониби гаронӣ (пастӣ) ба ҷониби тезӣ (баландӣ) равон мешаванд, яъне қаторовозҳои болораванда.

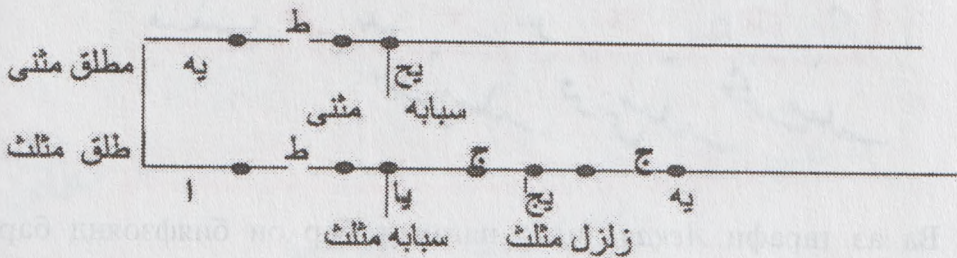
¹⁹⁹ Асқал (ар.) – аз «сақил», яъне ҷониби пасттарини қаторовоз.

²⁰⁰ Дар ин нақша пардаи Дугоҳ дар сими Бам тасвир ёфтааст.

3. **Чахоргоҳ.** Ва он чахор нағма бувад ва се буъд. Бар ин сурат:

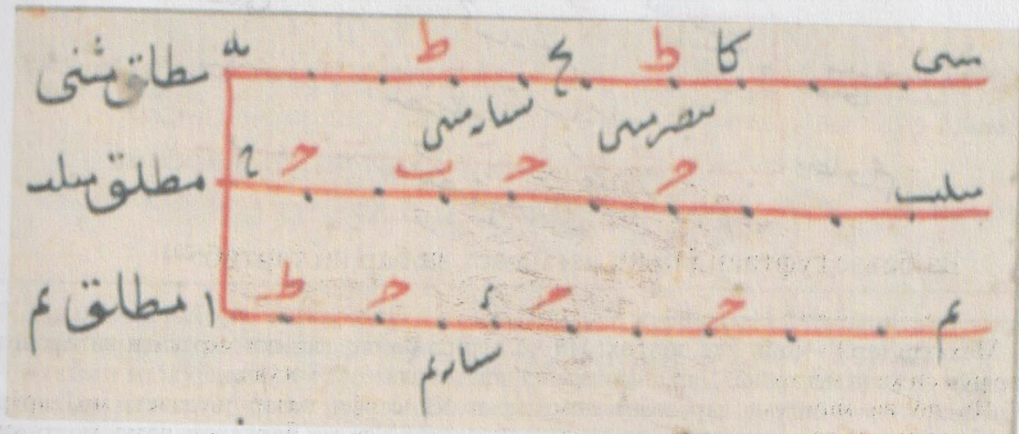

4. **Панҷгоҳ.** Ва он бар ду гуна аст. Аввал – Панҷгоҳи Асл ва он панҷ нағма аст ва чахор буъд. Бар ин сурат:

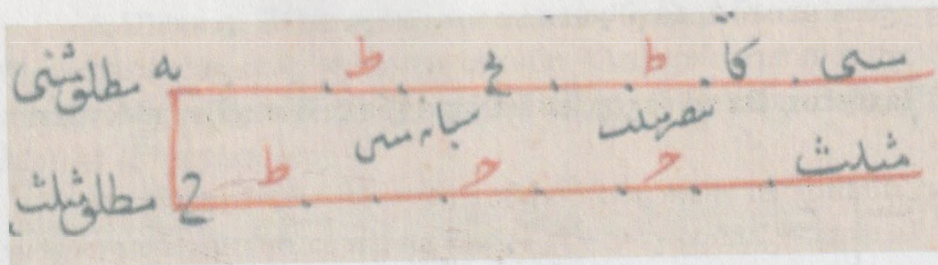
Ва сонӣ – Панҷгоҳи Зоид ва он чунон бувад, ки нағмаи یو (Зоиди Маслас) бар он бияфзоянд.

5. **Аширо.** Баъзе гуфтаанд, ки он даҳ нағма аст. Ва бар ин сурат:

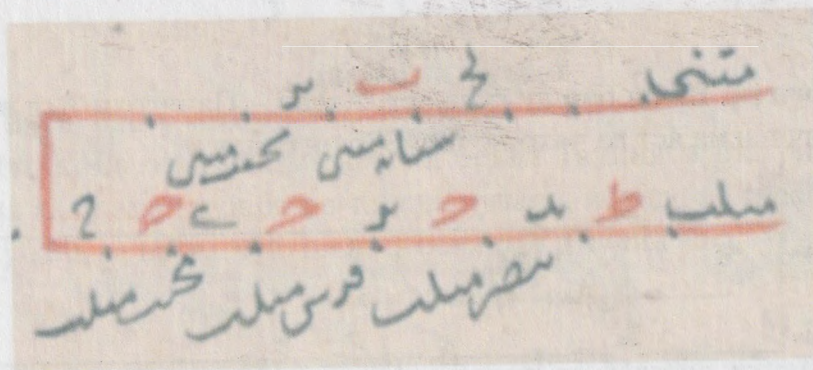

Ва аммо он чи аҳли амал бар он тасониф сохтаанд, шаш аст ва махориҷи он аз дасотини Уд ин аст:

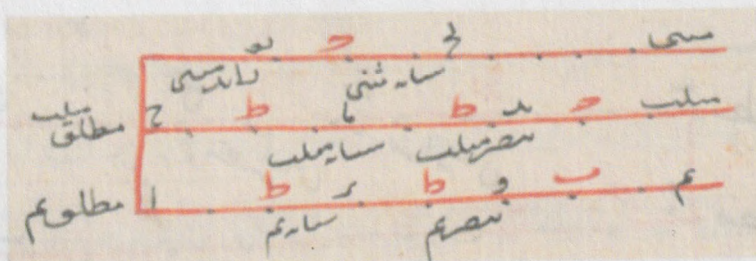

Наврӯзи Араб. Ва он шаш нағма аст ва панҷ буъд. Бар ин сурат:

Ва аз тарафи *Асқал* дигар нағмаот бар он бияфзоянд барои тазйини алҳон, аммо маҳаттаи²⁰¹ ҳама бар нағмаи *ح* кунанд.

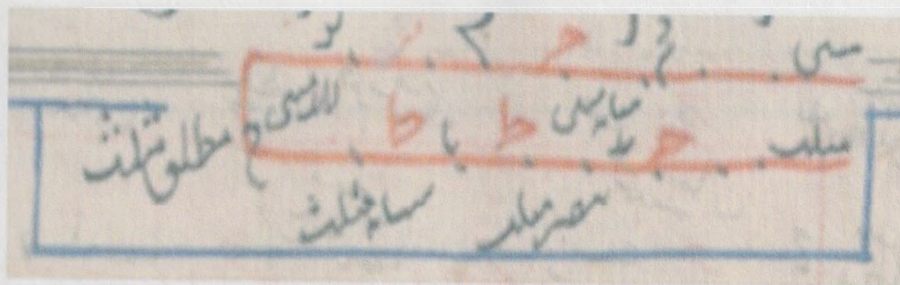
6. Мохур. Баъзе гуфтаанд он ҳашт нағма аст ва махориҷи он аз дасотини Уд²⁰² бар ин сурат аст:

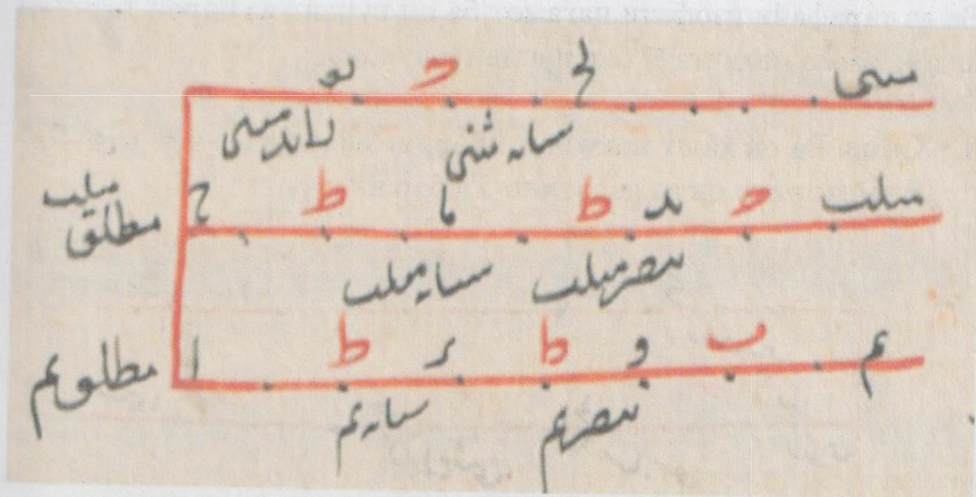
Ва баъзе гуфтаанд панҷ нағма аст ва бар ин тартиб:²⁰³

²⁰¹ Маҳатта (ар.) - ҷойи ист, истгоҳ. Ин ҷо ишора ба пардест, ки ҳаракати қаторовоз дар рӯи он қатъ мегардад. Дар илми мусиқӣ «истпарда» низ мегӯянд.

²⁰² Ин ҷо ва минбаъд дар матн номи сози Уд сарфи назар шудааст, мо зарур шуморидем, ки ҳар маротиба такроран «дасотини Уд»-ро барқарор намоем, то ки саҳве дар шарҳи пардаҳо ба миён наояд. Маълум аст, ки дастон, ё дасотин дар дигар соҳҳои мусиқӣ низ мавҷуд аст (ба мисоли гиччак, танбур, рубоб ва ғ.), аммо дар ҳамаи рисолаҳои мусиқӣ шарҳи пардаҳо маҳз рӯи дастаи Уд баён карда шудааст.

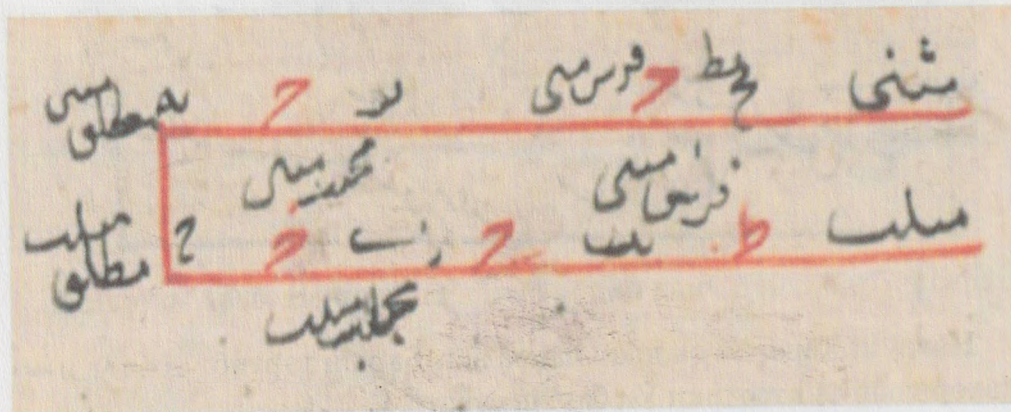
Наврӯзи Хоро. Ва он шаш нағма аст. Бар ин тартиб: بط يز يه يب ى
ح Махориҷаш аз дасотини Уд бар ин сурат:

7. Наврӯзи Баёғӣ. Ва он панҷ нағма аст. Нағмаи увло (аввалин):
ح يسونيا , солиسا нағмае, ки аз миёни يب ва يج масмӯъ шавад
ва робиъа нағмаи ى ва хомиса нағмаи ح.²⁰⁴

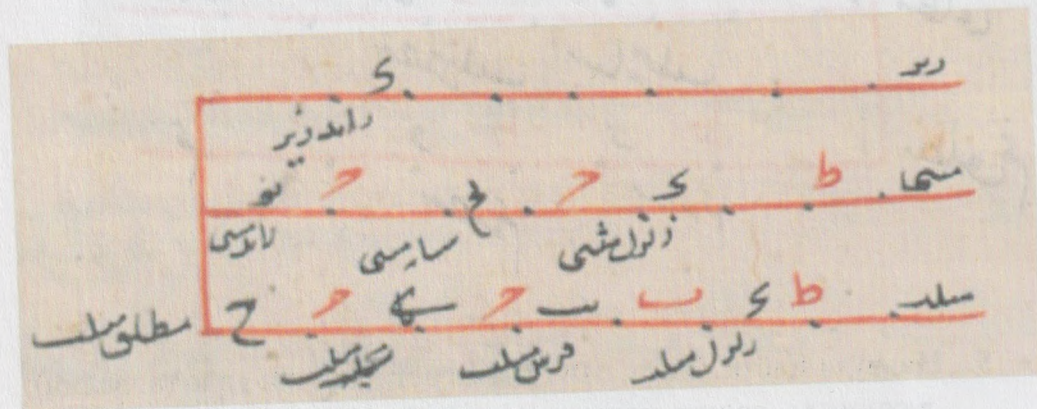
²⁰³ Дар нусхаи «М» ин нақша оварда нашудааст. Дар нусхаи №1331 тасвири ин нақша дар хошияи паҳлӯ сабт карда шудааст.

²⁰⁴ Нақшаи мазкури «Наврӯзи Баёғӣ» дар нусхаҳои № 1331, «Э-1» ва «М» низ мавҷуд нест. Дар матни тарҷимаи русӣ (А.Болдирев) тасвири онро аз рӯи номгӯи нағмаҳо барқарор кардаанд, ки мо низ онро ин ҷо иқтибос овардем. Аммо дар муайян сохтани ҷойи нағмаҳо дар дасотини Уд тасвири нақша ба нишондодҳои матни оварда шуда андаке мувофиқат намекунад. Мушаххасоти ин иштибоҳро дар боби шарҳи рисола хоҳем зикр намуд.

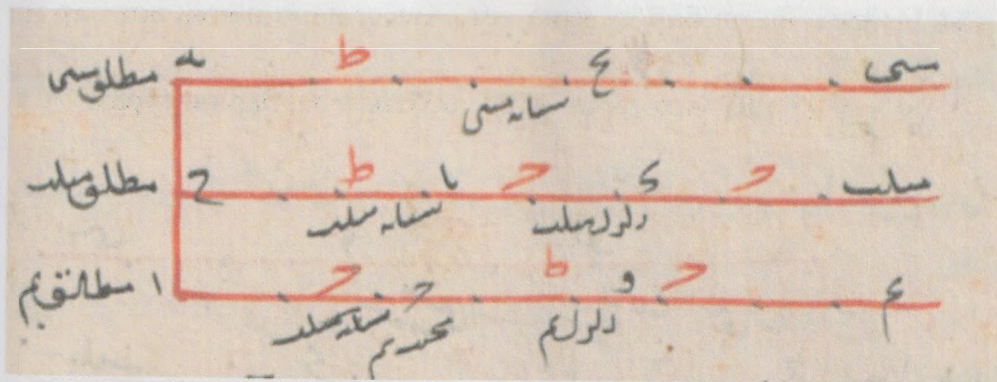
Ва аз тарафайн изофати нағамот ба он кунанд аз барои тазйини алҳон, аммо маҳатта²⁰⁵ бар нағмаи ҳ кунанд.

8. **Ҳисор.** Ва он ҳашт нағма аст. Бар ин мисол ҳ кунанд. Ва маҳориҷи он аз дасотини Уд бар ин сурат:

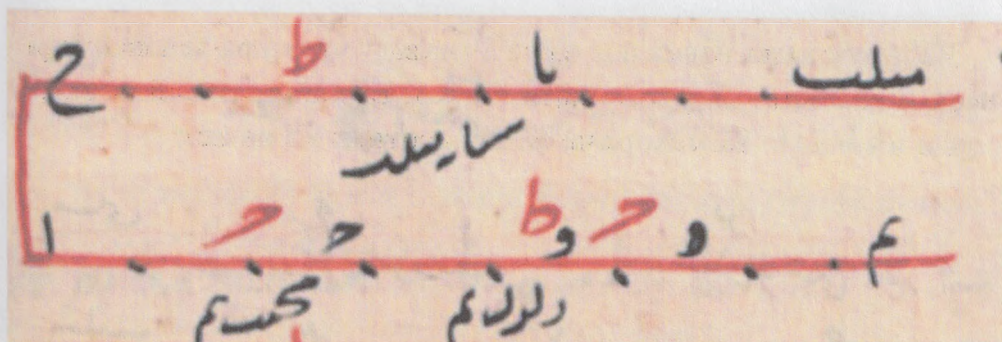

9. **Нухуфт.** Ва он доираи шасту чаҳорум аст, ҳашт нағма бар ин тартиб: $ح$ $و$ $ح$ $یا$ $یح$ $یه$ $یح$ $ح$. Ва маҳориҷи он аз дасотини Уд бар ин сурат аст:

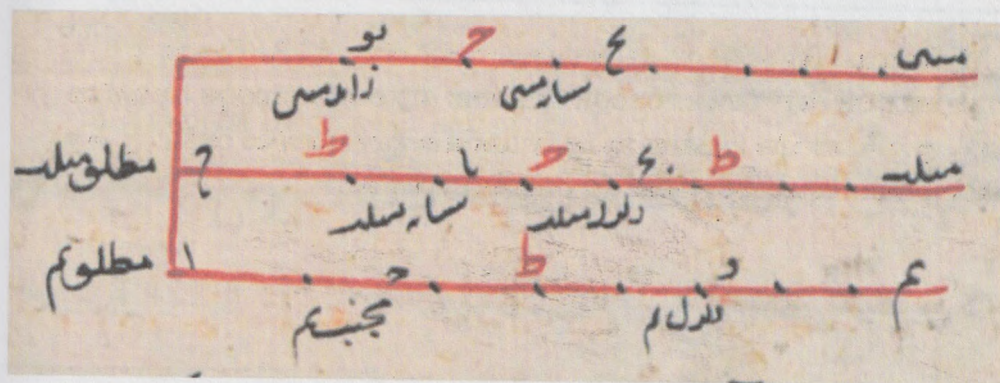
²⁰⁵ Маҳатта (ар.) – ист кардан, мавкуф гузоштан.

Уззол. Ва он панҷ нағма: а ж о ч я . Ва махориҷи он аз дасотини
Уд бар ин сурат:

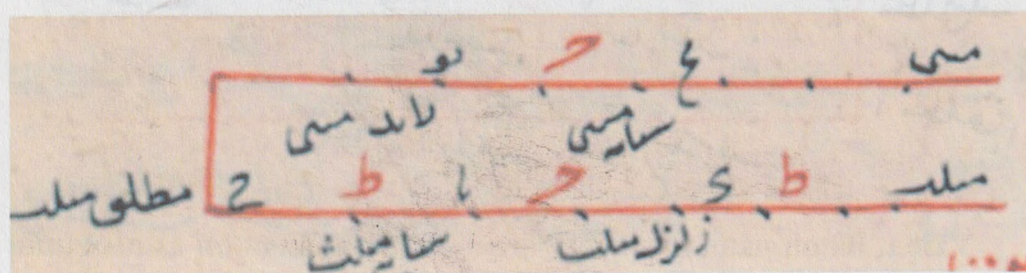

13 Авҷ. Ва он доираи ҳафтоду дуввум аст ва нағмоти он ҳашт
аст. Бар ин тартиб: б о ч я и ҷ ю ич . Ва махориҷи он аз дасотини Уд
бар ин сурат:

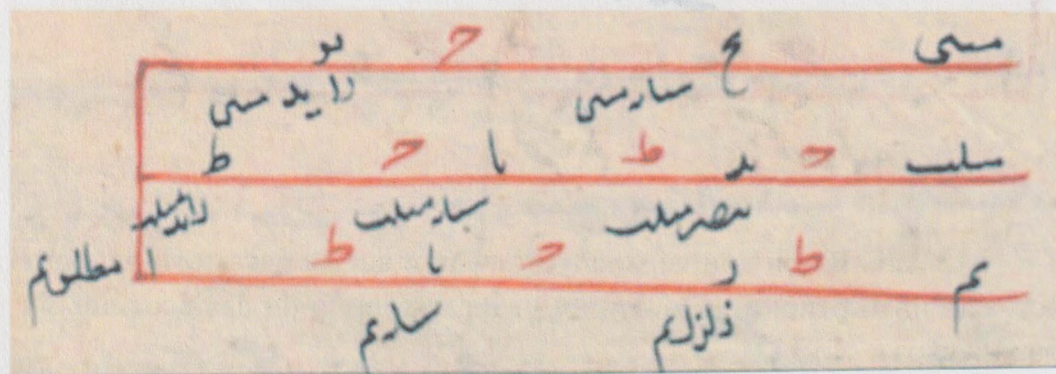

14. Найрез. Ва он бар ду гуна аст. Аввал панҷ нағма аст бар ин тартиб:

ح يا بيح يو بيح . Ва махориҷи он аз дасотини Уд бар ин сурат:

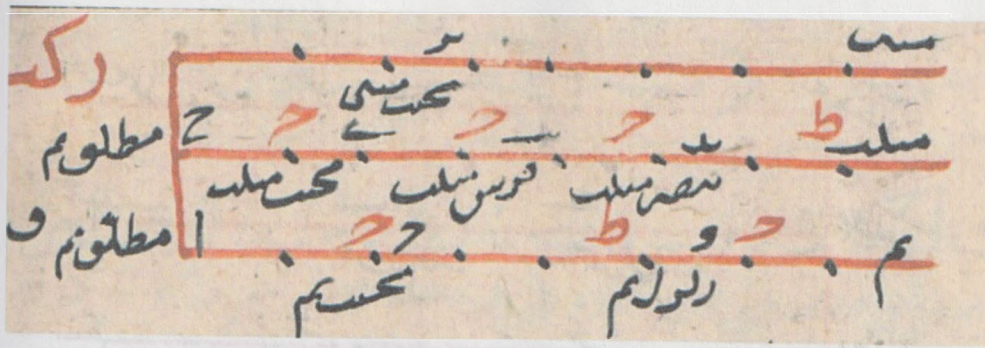
Ва дувум ҳашт нағма аст ва он аз наваду як доира ҳеч кадом [и он] нест. Ва нағмаи ح дар вай мафқуд²⁰⁶ аст. Ва нағмоти вай ин аст: ادو ط يا يد يو بيح . Ва махориҷи он аз дасотини Уд ин аст:

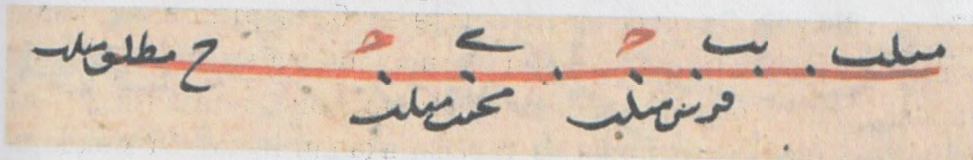
Мубаркаъ. Ва асли он ду нағма аст, аънӣ: ح ى . Ва буъди ج мустағриқи он аст²⁰⁷ ва аз барои тазйини алҳон аз тарафи *аҳадд* се буъд: ح ط ج изофа кунанд ва аз ҷониби *асқал* (низ) се буъд: ح ط ج. Ва махориҷи он аз дасотини Уд бар ин сурат аст:

²⁰⁶ Мафқуд (ар.) - гумшуда, аз даст рафта. Ин ҷо ишора ба он аст, ки дар ин қаторовоз нағмаи ح вучуд надорад, яъне аз муомила хориҷ шудааст.

²⁰⁷ Дар нашри Тошканд ин ҷо «буъди дол» омадааст.

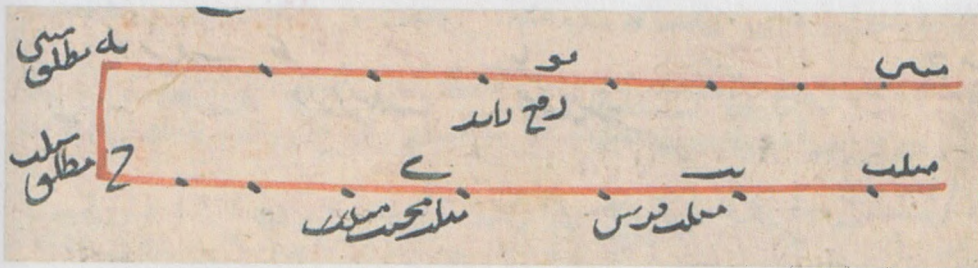

Ракаб.²⁰⁸ Ва он се нағма аст. Бар ин тартиб: **ح** **يب** **ي** **ح**. Ва махориҷи он аз дасотини Уд бар ин сурат аст:

Ва аз тарафайн барои тазйини алҳон (нағмаҳо) изофа кунанд.

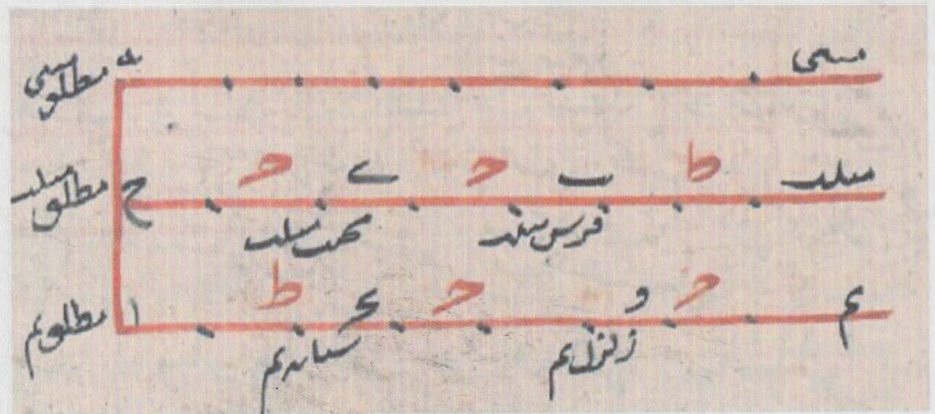
15. Сабо. Ва он панҷ нағма аст. Бар ин тартиб: **ح** **يو** **يه** **يب** **ح**. Ва махориҷи он аз дасотини Уд бар ин сурат аст:

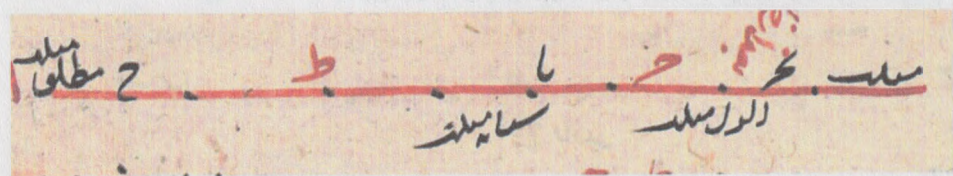
16. Хумоюн. Ва он ҳафт нағма аст. Бар ин тартиб: **اد** **و** **ح** **يب** **يه**.

Ва махориҷи он аз дасотини Уд бар ин сурат аст:

²⁰⁸ Ракаб (ар.) – аз феъли арабии «ракиба» - савор шудан. Дар музикӣ имрӯзи тоҷикӣ (аз ҷумла дар сохтори Шашмақом ин шуъбаро «Савора» (баъзан – суворӣ, сувора) ном мебаранд. Иддаи хеле зиёди «Сувор»-ҳо то имрӯз дар силсилаи мақомҳои аҳли Хоразм низ боқӣ мондаанд.

17. **Зовулӣ.** Ва он се нағма аст: **ح يا بيچ** ба шарти он, ки болои **بيچ**буъди **ارخا** зиёдат кунанд.²⁰⁹ Ва он ба миқдори рубъи **танинӣ** аст ба он тариқа, ки исбаъи²¹⁰ байнаттарафайни он мутазалзил²¹¹ ва мутаҳаррик²¹² бошад. Чунонки аз тарафи аҳадди нуқот ба миқдори буъд аз **بيچ** таҷовуз²¹³ кунад. Ва боз ба нағмаи **بيچ** оянд. Ва аҳли амал онро «молиши дастон» гӯянд.²¹⁴ Ва махориҷи он аз дасотини Уд бар ин сурат аст:

²⁰⁹ Буъди **ارخا** (Ирхо) - дар муסיқишиносии муосир онро «глиссандо» меноманд, яъне нағмае, ки тадриҷан лағжида (ё худ кӯчида) ба нағмаи дигар гузариш мекунад. Дар нусхаи № 1331 ва «М» он ҳамчун **ازجا** оварда шудааст, ки шояд иштибоҳи котиб бошад. Ин нағма дар дигар сарчашмаҳои маъруфи муסיқишиносии мамолики Шарқ, аз ҷумла дар таҳқиқоти Закариё Юсуф оид ба муаллифоти Ал-Киндӣ бахшида ба муסיқӣ (чопи Бағдод, 1962) айнан ҳамчун «Ирхоъ» зикр карда шудааст.

²¹⁰ Исбаъ (ар.) – ангушт, ин ҷо ба маънои масофаи ҷойи ангуштгузорӣ омадааст.

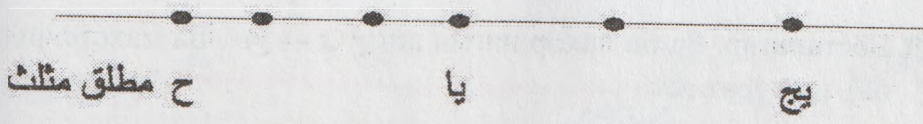
²¹¹ Мутазалзил (ар.) – кӯчонидашаванда.

²¹² Мутаҳаррик (ар.) – ҳаракаткунанда, ҷойивазкунанда. Ин ҷо ишора ба пардаҳоест, ки навозанда ҷойи онҳоро метавонад андаке ба боло ё ба поён иваз намояд.

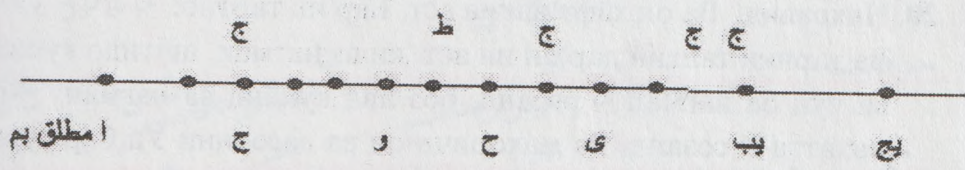
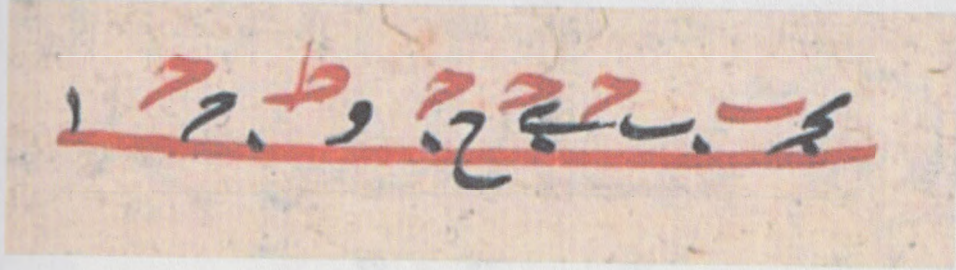
²¹³ Таҷовуз (ар.) – аз андоза боло рафтани.

²¹⁴ Молиши дастон – услуби махсуи навозандагӣ дар созоҳои муסיқӣ, ки тибқи он навозанда ангуштони ҳешро рӯи пардаи соз андаке поину боло лағжонда ба ларзиш медарорад. Дар илми муסיқии муосир ин услубро «глиссандо» меноманд.

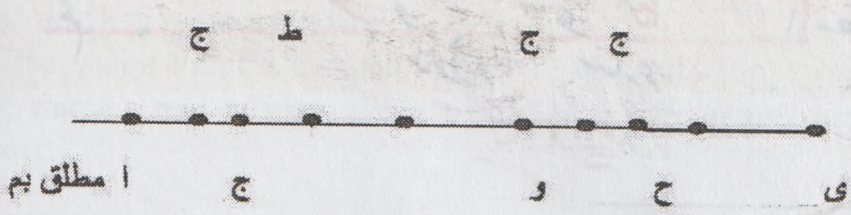
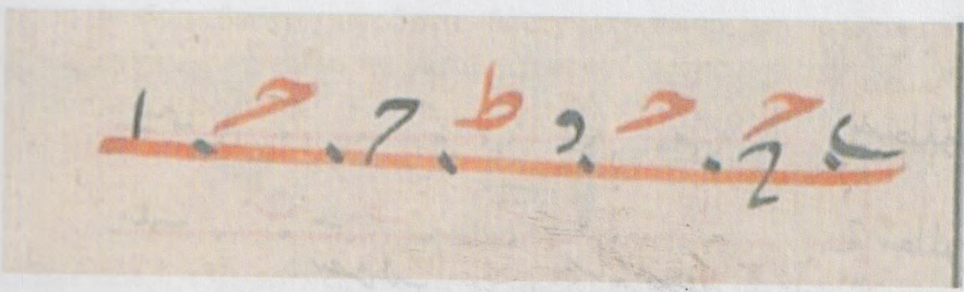
ط ج

18. Исфаҳонак. Рӯйи Ироқ. Исфаҳонак ҳафт нағма аст. Бар ин мисол: *اج و ح ی بیج*

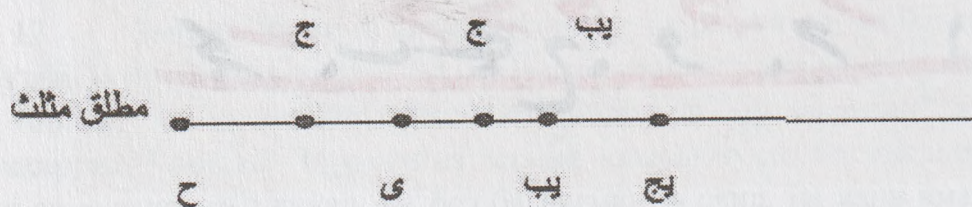
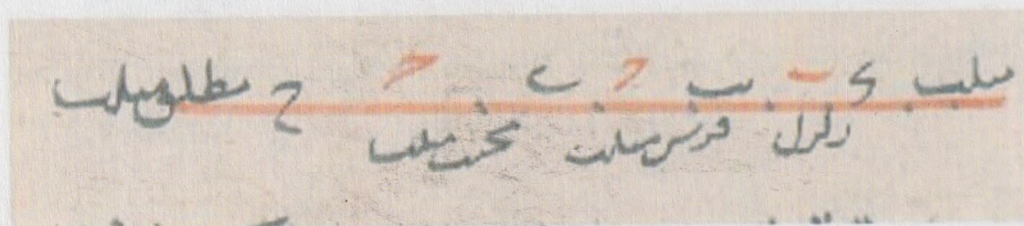
Ва Рӯйи Ироқ панҷ нағма аст. Бар ин мисол: *اج و ح ی*

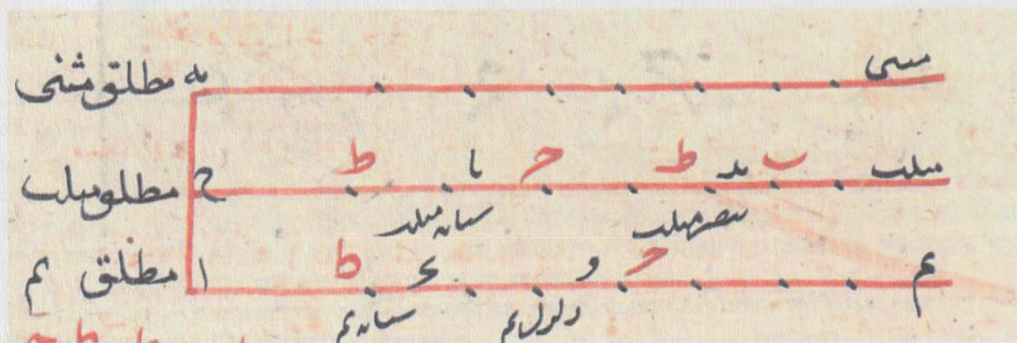

Ва чун Рӯйи Ироқ мундариҷ аст дар Исфаҳонак, ҳар ду ро як шуъба доштаанд.²¹⁵ Ва махориҷи ҳар як аз дасотини зоҳир аст.

19. Бастанигор. Ва он чаҳор нағма аст: *ح یب ی ح*. Ва махориҷи он бар ин сурат аст:

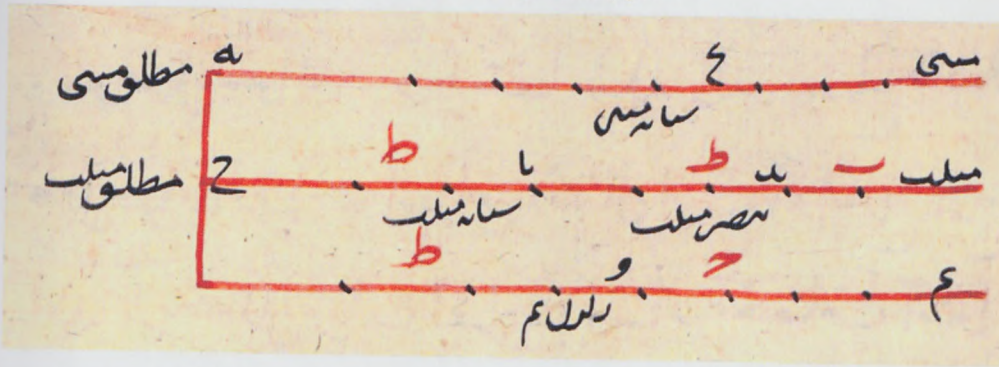
20. Ниҳованд. Ва он ҳафт нағма аст. Бар ин тартиб: *ادوح یایدیه*. Ва тариқи талҳин дар он ин аст, ки аз нағмаи 'ибтидо' кунанд ва чун ба нағмаи 'یه' расанд, боз авд кунанд ва нағмаи 'ح-ро' маҳатта²¹⁶ созанд. Ва махориҷи он аз дасотини Уд бар сурат аст:

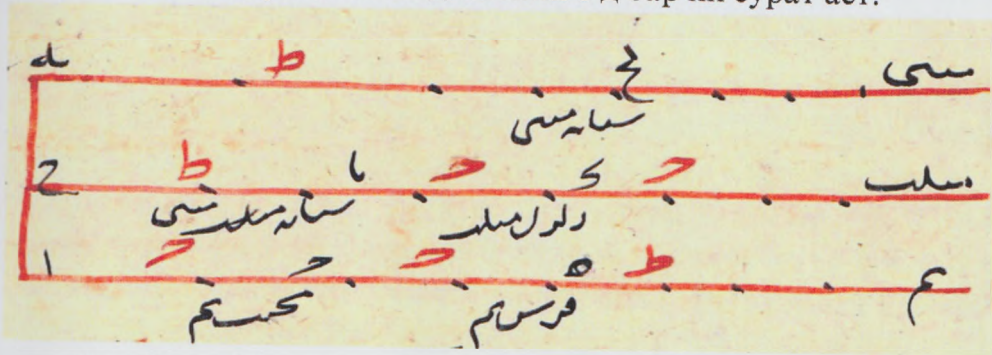
²¹⁵ Дар ҳамаи нусхаҳо «доштаанд» омадааст, шояд ин ҷо «донистаанд» бошад.

²¹⁶ Маҳатта (ар.) – истғох. Номи пардаи ист ё худ «истпарда».

21. **Чавзӣ.** Ва он шаш нағма аст. Бар ин тартиб: **وح يا يد به يبح**. Ва махориҷи он аз дасотин бар ин сурат:

22. **Мухайяр.** Ва он ҳашт нағма аст. Бар ин тартиб: **اج ه ح يا يبح به يبح**. Ва махориҷи он аз дасотини Уд бар ин сурат аст:

Ин буд баёни шуъботи бистучахоргона ва «моадои»²¹⁷ ин тартиботанд, ҳар навъ ки хоҳанд таркиб кунанд ва ба ҳар ном ки хоҳанд, гирд оранд.

Фасли 18

Мешояд, ки ҳар як аз ин адвори²¹⁸ дувоздаҳгонро ҳамчунон, ки аз нағмаи 1 ибтидо мекунанд, аз нағмаи дигар [низ] ибтидо кунанд чун (аз нағмаи) 2 масалан ва 3.

Дар даври Ушшоқ аввалан гирифтӣ махраҷи 2 бояд кард, пас 3, пас 4, пас 5, пас 6, пас 7, пас 8 ва бар ин қиёс аст сойири нағамот.

²¹⁷ Мо адо (ар.) – онҳое ки аз ин тартиб берунанд.

²¹⁸ Дар нусхаи Тошканд (№1331) «довари» омадааст.

Пас адвори Ушшок ба ҳасби нағамоти ҳафдахгона, ҳафдах бошад,²¹⁹ ки аз ҳар кадом [нағма ки] хоҳанд, ибтидо кунанд ва инро табакоти даври Ушшок хонанд. Ва ҳамин ҳукм дорад сойири сойири адвори дувоздахгона, балки овозот ва шуъботро низ ҳамин ҳукм аст, ки аз мавозеи мухталифа ибтидои онҳо метавон кард, зеро ки зарурӣ дар адвор ва абъози²²⁰ он риояти абъоди он аст, на хусусиёти нағамоти он.

Ва бар ин хатм карда шуд қисми таълиф. Ва акнун шурӯъ меравад дар қисми иқоъ, Валлоҳу Субҳонаҳу Ҳува ал-Муваффақ.²²¹

Фасли 19

Қисми дувум

ДАР ИЛМИ ИҚОЪ

Чун нағма²²² иборат аз овозест, ки замони онро филчумла имтидоде²²³ бошад, ночор онро мабдаъ ва мунтаҳое хоҳад буд. Мабдаъи онро «накра» хонанд. Ва чун нақарот²²⁴ мутатобеъ гардад, азминаи мутахаллалаи²²⁵ миёни онҳо маҳдуд хоҳад буд. Ва мешояд, ки ҳар ҷамоате аз ин азминаи маҳдударо давре бошад, ки чун ба охир расад, боз аз сар бояд гирифт. Ва эроди ин ҷамоат нақароти маҳдудат-ул-азминаи мунтазамат-ул-адворро «иқоъ» гӯянд. Ва бояд, ки ин давраҳо бар тартибе бувад, ки табъи салим идроки тасовии²²⁶ азмина ва адвори он тавонад кард, бар мисоли авзони шеър, ки

²¹⁹ Дар нусхаи «М» матн дигаргун омадааст: «Пас адвори Ушшок ба ҳасби нағамот ҳафдахгона бошад». Ин ҷо маънӣ андаке коста мегардад, зеро худ аз худ маълум аст, ки адвори Ушшок ҳафдахгона аст.

²²⁰ Абъоз (ар.) – порча, қисмҳо.

²²¹ Дар нашри «Д» тасбеҳ сарфи назар карда шудааст.

²²² Дар нусхаи «Э-1» - «нағамот» омадааст. Саҳҳтараш «нағма» мебошад, зеро ин ҷо сухан аз сифати садодиҳии як овози алоҳида меравад.

²²³ Имтидод (ар.) – аз муддат, яъне замони муайяни тӯли садо.

²²⁴ Нақарот (ар.) – ҷамъи накра, яъне накраҳо. (Дар шаклбандии таронаҳои мардумӣ истилоҳи «нақарот» ба маънои номи банди такроршавандаи матн низ истифода карда мешавад).

²²⁵ Азминаи мутахаллала (ар.) – замони ҷойгиршавии накраҳо. Ин ҷо як даври комили накраҳо дар назар дошта шудааст, ки пас аз интиҳои он ҳатман даври дигар такрор хоҳад шуд (шарҳи муфассал дар боби «Шарҳи рисола» - А.Н.).

²²⁶ Тасовӣ (ар.) – якрангӣ, якшаклӣ, баробарӣ.

ҷамоате аз ҳуруфи мутаҳаррика ва сокинаро тартибе додаанд, ки таъби салим ба тааммул ва тақтеъ идроки вазни он тавонад кард.

Фасли 20

Ҳар замон, ки мутахаллал гардад, миёни ду накра ё аз он қабил хоҳад буд, ки дар миёни эшон гунҷои накраи лаҳнияти дигар набошад ва онро замони « ۱ » хонанд. Ва миқёси сойири азмина он аст, ки имтидоди онҳоро қиёс ба вай тақдир мекунанд. Ва ё зеъфи он хоҳад буд ва онро замони « ۲ » гӯянд. Ва ё салосаи амсоли он ва онро замони « ۳ » хонанд. Ва ё азъофи он ва замони онро замони « ۴ » хонанд. Ва ё ҳамсаи амсоли он ва онро замони « ۵ » хонанд. Ва замони « ۱ » танҳо қалил-ул-истеъмол²²⁷ аст, зеро ки ба воситаи қурби нақарот аз эътидол берун аст. Ва ҳамчунин замони « ۵ »-ро эътибор накардаанд, зеро ки чун замони « ۵ » миёни ду накра мутахаллал гардад, имкони он аст, ки наздики истимоъ нағмаи масмӯъа аз накраи сония сурати нағмаи масмӯъа аз накраи аввалӣ аз сомиъа зоил гардад ва таълифи байн-ан-нағматайн²²⁸ вучуд нагирад.

Пас муътабар се замон - « ۱ ۲ ۳ » аст.

Фасли 21

Ҳар ду ҳарфи мутаҳаррики мутаоқибро²²⁹ «сабаби сақил» гӯянд, чун «та-на»²³⁰ ва як ҳарфи мутаҳаррик ва як [ҳарфи] сокинро «сабаби хафиф» [гӯянд] чун «тан»²³¹ ва ду [ҳарфи] мутаҳаррик ва як сокинро «ватади маҷмӯъ» [гӯянд] чун «та-нан»²³².

Ва се (ҳарфи) мутаҳаррик ва як сокинро "фосила" [гӯянд] чун «та-на-нан»²³³. Ва ҳар ҷамоати нақарот, ки ҳаст ё азминаи

²²⁷ Қалил-ул-истеъмол (ар.) – кам истифода шаванда.

²²⁸ Байн-ан-нағматайн (ар.) – миёни ду нағма.

²²⁹ Мутаоқиб (ар.) – паси ҳам омада.

²³⁰ Тасвири нотавии Сабаби сақил:

Та-на

²³¹ Тасвири нотавии Сабаби хафиф: (тан)

²³² Тасвири нотавии Ватади маҷмӯъ: (та-нан)

²³³ Тасвири нотавии Фосила: (та-на-нан)

мутахаллила миёни онҳо мутасовиянд ва онро «иқоъи мувассил» гӯянд ва ё мутафосила²³⁴ ва онро «иқоъи муфассил» гӯянд.²³⁵

Аммо мувассил агар замони ҳама « ۱ » бошад, чун замонҳое ки мутахаллал миёни нақароти асбоби сиқал аст, онро «сареъ-ул-ҳазач»²³⁶ хонанд чун «*та-на та-на та-на*»²³⁷. Ва агар замони ҳама мадд бошад, « ۲ » чун замонҳои мутахаллал миёни нақароти асбоби хифоф,²³⁸ онро «хафиф-ул-ҳазач» гӯянд чун «*тан тан тан*»²³⁹.

Ва агар замони ҳама « ۳ » бошад, чун замонҳое, ки миёни « ۳ » - оти автод аст, дар масали «*та-нан та-нан та-нан*»²⁴⁰, онро «сақил-ул-ҳазач»²⁴¹ гӯянд чун «*та-на-нан та-на-нан та-на-нан*».

Ва аммо муфассил он аст, ки азминаи онҳо мутфовит бошад. Ва он ба ҳасби таъаддуди азмина, ки даври он «ду-ду» бошад ё «се-се» ё «чаҳор-чаҳор», ё зиёдат ва ба ҳасби танаввуъи ихтилофоти он, ки баъзе « ۱ » бошад ва баъзе дигар « ۲ » ё « ۳ » ё « ۴ » ё « ۵ », гайри ин аз суvari муҳтамала²⁴² ақсоми бисёр метавон буд, ки тафосили он тӯле дорад ва мутафаттини лабиб²⁴³ ба тааммули содиқ²⁴⁴ истихроҷи он метавон кард.²⁴⁵

Фасли 22

Чун усули иқоъ бар вачҳи кулӣ маълум шуд, акнун дар тафосили баъзе суvari чузъияи он, ки пеши ин тоифа – чӣ дар Араб ва чӣ дар Аҷам мустаъмал аст, шуруъ меравад ва он бар ин анвоъ аст.

²³⁴ Дар нусхаҳои «М.» ва ҳамчунин дар нашри «Д» саҳван «мутафозила (бо «зод») омадааст.

²³⁵ Дар нашри «Д» мувассил омадааст, ки ба маънӣ мувофиқат намекунад. Зеро иқоъи муфассил тазоди намуди иқоъи мувассил мебошад.

²³⁶ Сареъ-ул-ҳазач – навъи баҳри ҳазач, ки суръаташ тезтар аст.

²³⁷ Дар нашри «Д.» саҳван «*тан-тана тана*» омадааст. Тасвири нотавии Сареъ-ул-ҳазач:

Та-на та-на та-на

²³⁸ Асбоби хифоф – яъне сабабҳои хафиф.

²³⁹ Тасвири нотавии Хафиф-ул-ҳазач: (*тан тан тан*)

²⁴⁰ Тасвири нотавии Сақил-ул-ҳазач:

Та-на-нан та-на-нан та-на-нан

²⁴¹ Сақил-ул-ҳазач – навъи гаронвазни ҳазач.

²⁴² Суvari муҳтамала (ар.) – дар эҳтимоли сурат, эҳтимолан.

²⁴³ Мутафаттини лабиб (ар.) – шахсони зираку доно, соҳиби малака.

²⁴⁴ Тааммули содиқ (ар.) – саъю кӯшиши дуруст.

²⁴⁵ Ибораи мазкур ишора ба он аст, ки анвоъи боқимондари аз рӯи завқу зиракӣ ва ақлу заковат пайдо намудан мумкин аст.

1.Сақили аввал. Замони даври он баробари замоне бувад, ки дар он ба ҳашт сабаби сақил талаффуз тавон кард, муштамил бар шонздаҳ нақра ва аркони он ду ватад аст ва як фосила ва як сабаби хафиф ва боз як фосила. Чун «*та-нан та-нан та-на-нан тан та-на-нан*»²⁴⁶ бар вазни «*мафоилун фаилун муфтаилун*».

Ва мӯътод он аст, ки соҳиби лаҳн аз ҷиҳати ҳифзи азминаи иқоъӣ ва тасовии адвори он ба даст ё ба олати дигар дар муқобилаи нақароти лаҳния нақароти ғайрилахния меорад. Ва ё ба мададгории он бар муҳофизати азминаи иқоъ²⁴⁷ ва адвори он қодир бувад.

Ва маъхуд чунон бувад, ки он нақарот макрун ба нақароти овоили аркон бувад. Ва ин тоифа ба ҳасби маҳорат аксари онҳоро исқот мекунанд ва дар зарби доира бар ду нақра ё бештар иқтисор²⁴⁸ менамояд. Ва мебояд, ки он нақарот дар тахайюли доира ва тасвири он мадхали пеш аз нақароти дигар бошад ва онро «зарби асл» гӯянд.

Пас ба «*ت*»-и ҳар як аз автод ва фавосил ва сабаб як нақра макрун мегардонанд ва боқиро замон месозанд. Пас нақарот панҷ [адад] бошад ва мешояд, ки ба «*ن*»-ҳои мутаҳаррики ин алфоз низ нақарот макрун гардонанд.

Пас ҳуруфи ин доира се навъ бувад: «*ت*» - от ва онро «умдаи ҳаракот» гӯянд. Ва «*ن*»-оти сокина ва онро «умдаи саканот» хонанд ва «*ن*» - оти мутаҳаррика ва онро «мударраҷот» хонанд.

Ва агар хоҳанд нақарот бад он макрун гардонанд ва он дар олоти зувот-ун-нағам бошад ва агар хоҳанд адроч кунанд ва он дар олоти зувот-ун-нақарот бошад²⁴⁹ чун даф ва каф ва ғайраҳума. Ва «зарби асл» - дар он ду нақра доштаанд.

Баъзе гӯянд, ки он нақраи солиса ва хомиса аст аз нақароти ҳамс ва баъзе гӯянд, ки он нақраи макрун ба ҳаракати сеюм аст аз фосилаи аввалӣ ва нақраи макрун ба ҳаракати аввалӣ аз фосилаи дувум²⁵⁰ ва мухтор он аст, ки ба аввали ҳар калима аз калимоти ҳамса нақра

²⁴⁶ Тасвири нотавии Сақили аввал:

Та-нан та-нан та-на-нан тан та-на-нан

²⁴⁷ Дар нашри «Д» сахван «иқоъӣ» омадааст.

²⁴⁸ Иқтисор намудан (ар.) – кӯтоҳ кардан, бо ҳамин қаноатманд шудан.

²⁴⁹ Олоти зувот-ун-нағам ва зувот-ун-нақарот (ар.) – созҳои лаҳнӣ (ғижжаку танбӯр, дотор ва ғ.) ва зарбӣ (даф, доира ва ғ.).

²⁵⁰ Дар нашри «Д» такроран «фосилаи увло» омадааст, ки маъниро вайрон мекунад.

мақрун гардонанд то ҳеч калима аз он холӣ набошад. Ва дар хаёл давре мавзун мунтабаъ шавад.

Ва бар тақдири қавли мухтор миёни нақраи аввалӣ ва сония ва миёни солиса ва сония замони «*ج*» бошад ва миёни солиса ва робия замони «*د*» [бошад] ва миёни робия ва хомиса замони «*ب*» ва агар авд кунад, миёни хомисаи аввалӣ ва замони «*د*» ва аҳли Аҷам ин даврро «варашон»²⁵¹ гӯянд.²⁵²

2. Сақили сонӣ. Замони он мусовии замони Сақили аввал аст ва аркони он ду ватад ва сабаби хафиф ва боз ду ватад ва сабаби хафиф, чун: «*та-нан та-нан тан, та-нан та-нан тан*»²⁵³ бар вазни «*мафоъилун фаъ, мафоъилун фаъ*». Ва «*ت*»-и ҳар як автод ва асбоб як накра мақрун гардонад ва «*ج*» миёни нақраи аввалӣ ва сония ва миёни сония ва солиса замони «*ج*» бошад ва миёни солиса ва робия замони «*ب*» ва миёни робия ва хомиса ва миёни хомиса ва содиса замони «*ج*» ва миёни содиса ва аввалӣ, агар давр авд кунад²⁵⁴, замони «*ب*» (бошад).

Пас дар ин ду замон «*د*» мафқуд²⁵⁵ бувад. Ва баъзе аз аҳли амал як накра ба ҳаракати аввалӣ аз ватади аввал ва як накра ба ҳаракати сония аз ватади робеъ мақрун гардонанд ва онро «зарби асл» гӯянд.

3. Хафифи Сақил. Даври он низ мусовии даври Сақили аввал бувад ва аркони он ҳашт сабаб аст. Як Сабаби хафиф ва як Сабаби сақил бар ин тартиб то ҳашт тамом шавад, чун: «*тан та-на тан та-на тан та-на тан та-на*»²⁵⁶ бар вазни «*фоъилу фоъилу фоъилу фоъилу*».

Ва Зарби асл дар ин давр ду накра аст – як нақраи аввалӣ аз Сабаби аввал [ва] дуввум нақраи аввал аз Сабаби себеъ. Ва равшан

²⁵¹ Дар нашри «Д» «виршон» омадааст.

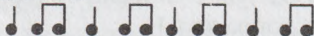
²⁵² Дар нашри «Д» ҳамчунин «Э-2» шарҳи даври «варашон» дар шакли «танан танан тананан тантананан» илова шудааст, аммо дар нусхаҳои № 1331, «М» ва «Д» ин «тантан»-ҳо зикр карда нашудаанд.

²⁵³ Тасвири нотавии Сақили сонӣ:

Та-нан та-нан тан та-нан та-нан тан

²⁵⁴ Авд кардан, яъне бозгашт кардан, ба нуқтаи аввала баргаштан.

²⁵⁵ Мафқуд (ар.) – гум шуда, ҳузур надошта.

²⁵⁶ Тасвири нотавии Хафифи Сақил:

Тан-та-на тан-та-на тан та-на тан та-на

аст, ки дар ин давр²⁵⁷ чаҳор даври замони « ڤ » мавҷуд аст ва ҳашт замони « ۱ » бар тақдири иодаи давр. Ва ду замони « ڊ ڄ » дар ин давр мафқуданд. Ва баъзе [аз аҳли амал] дар ваҷҳи тасмияи адвори сиқал чунин гуфтаанд: чун замони « ڊ » атвали²⁵⁸ азмина аст ва ба аввал махсус, [пас] онро «Сақили аввал» гуфтанд ва чун замони « ڄ » , ки ақсар²⁵⁹ аст аз²⁶⁰ замони « ڊ » ва атвал аз замони « ڤ » ва « ۱ » махсус аст ба сонӣ, онро «Сақили сонӣ» гӯянд.

Ва чун замони « ڊ ڄ » ҳарду мафқуданд дар солис, онро «Хафифи сақил» гӯянд.

4. **Рамал.** Замони он баробари замонест, ки дар он ба шаш Сабаби сақил талаффуз кунанд, муштамил бар дувоздах нақра ва аркони он чаҳор Сабаби хафиф ва як Фосила – «*тан тан тан тан та-на-нан*»²⁶¹.

5. **Музоъафи Рамал.** Замони он зеъфи замони Рамал аст ва нақароти он бисту чаҳор. Пас азмина ва нақароти он *мисл* ва *нисфи* азмина ва нақароти Сақили аввал бошад. Ва аркони он ду Фосила ва шаш Сабаби хафиф ва боз як Фосила дар охир. Чун: «*та-на-нан та-на-нан тан тан тан тан тан тан та-на-нан*»²⁶² бар вазни «*мутафоъилатун мафъулун мафъулун фаъилун*» ва зарби аслаш «то»-и Фосилаи аввалӣ ва «то»-и Сабаби содис бувад.

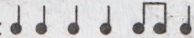
Ва баъзе аз мутааххирин Зарби асли ин доираро чаҳор ниҳодаанд: « ټ »-и Сабаби аввал, « ټ »-и (сабаби) солис ва « ټ »-и Сабаби робеъ ва « ټ »-и Фосилаи ахир. Ва инро доираи «Чаҳорзарб» ном кардаанд ва ақсари Басоит ва Амалҳои Аҷам бар ин вазн аст.

²⁵⁷ Дар нашри «Д» ба ҷойи "давр" «ду» омадааст.

²⁵⁸ Атвал (ар.) – дарозтарин, зиёдтарин.

²⁵⁹ Ақсар (ар.) – кӯтоҳтарин, камтарин. Дар нусхаи «М», ҳамчунин дар №1331 «ақсар» омадааст. Аммо дар нашри «Д» «ақсар» омадааст, ки ба маънӣ мувофиқат намекунад.

²⁶⁰ Дар нашри «Д» ба ҷойи "аз" саҳван «ва» омадааст.

²⁶¹ Тасвири нотавии Рамал:

Тан тан тан тан та-на тан

²⁶² Дар нусхаи «М» чунин омадааст: «та-нан та-нан тан тан тан тан тан», дар нусхаи №1331 чунин омадааст: «тан-та-нан тан та-нан » бо ишораи «бар вазни фоъилун фоъилун» (дастхат, в. 445 б).

Тасвири нотавии Музоъафи Рамал:

Та-на-нан, та-на- нан, тан, тан, тан, тан, тан, тан, та-на-нан

6. **Хафифи рамал.** Мадори он бар даҳ замон аст ва аркони он як Сабаби хафиф ва як Ватад ва боз як Сабаби хафиф ва як Ватад, чун: «тан-та-нан тан та-нан»²⁶³, бар вазни «фоъилун фоъилун» ва Зарби асли он нақраи аввалӣ аст аз Сабаби аввал аз нақраи аввалӣ ва Ватади ахир.

7. **Ҳазаҷ.** Соҳиби «Адвор» гуфтааст²⁶⁴, ки замони даври он мусовии замони Хафифи рамал аст ва аркони он «та-нан тан та-нан тан»²⁶⁵ бар вазни «фаъулун фаъулун». Ва Зарби аслаш нақраи аввалӣ аст ва нақраи «нун»-и Ватади сонӣ. Ва баъзе гӯянд, ки ҳар ду даври Ҳазаҷ мусовии як давр аз Рамал, ки дувоздаҳ нақра аст, бошад.

Пас, ҳар як даври вай шаш нақра бошад, бар ин сурат: «та-на-нан тан»²⁶⁶ ва бар вазни «фаъилотун». Ва баъзе аҳли амал ин доираро «Чанбар» гӯянд.

8. **Чаҳорзарб.** Даври он мусовии замони даври Сақили Рамал аст, яъне бисту чаҳор нақра ва аркони он шаш фосила аст, бар ин сурат: «та-на-нан та-на-нан та-на-нан та-на-нан та-на-нан та-на-нан»²⁶⁷, бар вазни «мутафоъилатун утафоъилатун мутафоъилатун».²⁶⁸

Ва зуруби он чаҳор аст. Зарби аввал бар «ت»-и фосилаи аввалӣ воқеъ мешавад ва зарби дуввум бар «ت»-и фосилаи чаҳорум ва зарби сеум бар «ت»-и фосилаи панҷум ва зарби чаҳорум бар «ن»-и дувуми

²⁶³ Тасвири нотавии Хафифи рамал:

тан та-нан тан та-нан

²⁶⁴ Дар нусхаи №1331 «гуфтаанд, ки» омадааст ва ин ҷо гӯё ишора ба «аҳли амал, донишмандони соҳа» карда шудааст. Аммо дар нусхаи «М» оғози матн чунин аст: «Соҳиби Адвор гуфтааст, ки...». Яъне яқин аст, ки дар ҳар сурат Мавлоно Ҷомӣ ба муаллифи «Китоб-ул-адвор» Сафиуддин Урмавӣ (а.13) ишора дорад.

²⁶⁵ Тасвири нотавии Ҳазаҷ:

та-нан тан та-нан тан

²⁶⁶ Тасвири нотавии даври дувуми Ҳазаҷ:

та-на нан тан

²⁶⁷ Тасвири нотавии Чаҳорзарб:

Та-на-нан та-на-нан та-на-нан та-на-нан та-на-нан та-на-нан

²⁶⁸ Дар нусхаи «М» дар зикри аркони ин вазн андаке иштибоҳ карда шудааст. Шакли саҳеҳи арконро аз нусхаи нашри «Э» (таҳияи А.Афсаҳзод) овардем. Дар нусхаи №1331 дар сабти аркон болои «нун»-ҳои охир ба ҷойи сукун иштибоҳан «фатҳа» гузошта шудааст.

фосилаи панҷум. Ва бо тааммул боқӣ ҳаракати фавосилро боз намоянд.²⁶⁹

Ва гоҳ бошад, ки онро музоъаф²⁷⁰ созанд то чихилу ҳашт накра шавад. Ва гоҳ бошад, ки онро низ музоъаф созанд то наваду шаш шавад. Ва дар ин давр замонҳои миёни нақаротро низ музоъаф созанд то дар инҳо ҳам чаҳорзарб масмуъ шавад. Ва истихроҷи он муфавваз²⁷¹ ба таъби салим аст.

9. **Фохитӣ.** Ва он бар ду қисм аст²⁷². Қисми аввал он ки бар бист замон мегардад, мураккаб аз чаҳор фосила ва ду сабаб (*та-на-нан та-на-нан та-на-нан та-на-нан тан тан*). Ва мешояд, ки як Сабаби хафифро бар фавосил муқаддам доранд ва яке [дигар] дар миёни эшон бошад, чун «*тан та-на-нан та-на-нан тан та-на-нан та-на-нан*»²⁷³ бар вазни «*муфтаъилун фаъилун муфтаъилун фаъилун*».

Ва мешояд, ки ҳар Сабаберо дар миёни ду фосила ниҳанд, чун «*та-на-нан тан та-на-нан та-на-нан тан та-на-нан*»²⁷⁴ бар вазни «*фаъилотун фаъилун фаъилотун фаъилун*».

Ва қисми дувум он, ки дар даҳ замон мегардад, мураккаб аз як Сабаби хафиф ва як Ватад ва боз як Сабаби хафиф ва як Ватад, чун «*тан та-нан тан та-нан*»²⁷⁵ бар вазни «*фоъилун фоъилун*». Ва баъзе гуфтаанд мураккаб аз як Сабаби хафиф ва ду Фосила, чун «*тан та-на-нан та-на-нан*»²⁷⁶ бар вазни «*муфтаъилун фаъилун*».

10. **Даври Туркӣ.** Ва он бар чаҳор қисм аст. Аввал Туркии асли чадид. Ва он бист накра аст. Ва алфози он чаҳор Фосила аст дар миёни ду Сабаби хафиф, чун «*тан та-на-нан та-на-нан та-на-нан та-*

²⁶⁹ Дар нусхаи «М» пас аз шарҳи «фосилаи чаҳорум» матн ихтисор карда шудааст.

²⁷⁰ Музоъаф кардан – яъне ду қарат такрор кардан.

²⁷¹ Муфавваз (ар.) – ҳуқуқи интиҳоб, мувофиқи завқ ва дарки мусиқӣ.

²⁷² Дар нашри «Д» сахван «ду қисмат» омадааст.

²⁷³ Тасвири нотавии Фохитӣ (сабаб пеш аз фосила): *тан та-на-нан та-на-нан тан та-на-нан тана-нан*

²⁷⁴ Ё худ (сабаб дар миёни ду фосила): *та-на-нан тан та-на-нан та-нан тан та-на-нан*

²⁷⁵ Тасвири нотавии қисми дувуми Фохитӣ: *Тан та-нан тан та-нан*

²⁷⁶ Ё худ (сабаб пеш аз ду фосила): *Тан та-на-нан та-на-нан*

на-нан **тан**²⁷⁷ бар вазни «муфтаъилун мутафоъилатун фаъилотун».²⁷⁸

Дувум Туркии асли қадим. Ва он бисту чаҳор накра аст ва алфози он алфози Туркии асли қадид аст бо зиёдатии як Фосила баъд аз Сабаби хафифи ахир, чун «**тан та-на-нан та-на-нан та-на-нан та-на-нан тан та-на-нан**»²⁷⁹ бар вазни «муфтаъилун мутафоъилатун фаъилотун фаъилун».

Севум Туркии хафиф. Ва он дувоздаҳ накра аст бар ин тартиб: «**тан тан та-на-нан та-на-нан**»²⁸⁰ бар вазни «фаълун фаъилун фаъилун» ба сукуни «ع» дар рукни аввал ва касри он дар ду рукни дигар. Ва зуруби он се аст. Бар «ت»-и Сабаби аввал ва бар «ت»-и ҳар як аз Фосилатайн.

Чаҳорум Туркии сареъ. Ва он шаш накра аст муштамил бар ду Ватад, чун «**та-нан та-нан**»²⁸¹ бар вазни «мафоъилун». Ва дар он ду зарб аст, бар «ت»-и ин Ватадайн.

11. **Мухаммас**. Ва он се қисм аст. Қисми аввал **Мухаммаси кабир**. Ва он шонздаҳ накра аст мунқасим бар чаҳор Ватад ва ду Сабаби хафиф бар ин тартиб: «**та-нан та-нан тан та-нан та-нан тан**»²⁸² бар вазни «мафоъилун фаъ мафоъилун фаъ». Ва онро се зарб бувад ва бар «ت»-и Ватади аввал ва Ватади солис ва Ватади робеъ. Дувум **Мухаммаси авсат**.²⁸³ Ва он ҳашт накра аст, нисфи Мухаммаси

²⁷⁷ Тасвири нотавии Даври Туркӣ:

Тан та-на-нан та-на-нан та-на-нан та-на-нан тан

²⁷⁸ Фосилаҳои севум ва чаҳорум дар нусхаи №1331 ва ҳамчунин «М» иштибоҳан чун «муфтаъилун» оварда шудааст. Муаллифи тавзеҳоти нашри «Д» ва «Э-2» А.Зухуриддинов онро ислоҳ намуда шакли дурустагро чун «мутафоъилатун» овардааст.

²⁷⁹ Тасвири нотавии Туркии Асли қадим:

тан-та-на-нан та-на-нан та-на-нан та-на-нан тан та-на-нан

²⁸⁰ Тасвири нотавии Туркии Хафиф:

тан тан та-на-нан та-на-нан

²⁸¹ Тасвири нотавии Туркии сареъ:

Та-нан та-нан

²⁸² Тасвири нотавии Мухаммаси кабир:

Та-нан та-нан тан та-нан та-нан тан

²⁸³ Тасвири нотавии Мухаммаси Авсат (миёна):

Та-нан та-нан тан

кабир, чун «та-нан та-нан тан»²⁸⁴ бар вазни «мафъилун фаъ». Ва зуруби он се аст бар «ت» -оти аркон. Сеюм Мухаммаси сагир. Ва он чаҳор нақра аст. Чун «та-на-нан» бар вазни «фаъилун» ва зарби он бар «ت»-и Фосила аст.

Ин аст давоире, ки машҳур ва мустаъмал миёни арбоби синоъат. Ва баъзе мутааххирин давоири дигар вазъ кардаанд. Ва инро ҳеч ҳадду ҳасре нест, ҳар кӣ хоҳад, ҳарчанд хоҳад аз он нақарот ихтиёр метавонад кард ва бар сари кадом аз он нақарот, ки хоҳад, иқоъи зарб метавон кард.

Аммо бояд, ки аз ҳадди эътидол дарнагузарад ва ба ҷое нарасад, ки аз иҳота ба вазни он оҷиз ояд ва забти он натавонад²⁸⁵ кард.

Фасли 23

Хотима

Бидон, ки ҳар як аз давоири исно ғашара²⁸⁶ ва овозот ва шуъботро таъсири хос аст. Баъд аз илтизоде, ки аз ҳама ҳосил аст. Чунонки Ушшоқ ва Наво ва Бӯсалик қувват ва шуҷоат мебахшад ва (аммо) овозот аз ин навъ таъсир холиянд.

Аммо аз шуъбот Моҳур ва Наҳованд ҳамин навъ таъсир доранд дар нуфус. Ва аммо Рост ва Ироқ ва Исфаҳон муфиди ифроти басту фараҳанд. Ва аз овозот Наврӯз ва Гардонӣ ва аз шуъбот Панҷгоҳ ва Зовулиро ҳамин навъ таъсир ҳаст.

Ва аммо Бузург ва Зерафқанд, Роҳавӣ ва Зангӯла мавруси²⁸⁷ ҳузн ва андӯҳанд. Ва аз овозот Гувошт ва Шаҳноз ва аз шуъбот Ҳисор ва Ҳумоюн ва Мубарқаб ва Бастанигор ва Сабо ва Наврӯзи Араб ва Рақаб ва Исфаҳонак ва Рӯи Ироқ-ро ҳамин навъ таъсир аст.

Ва аммо Ҳичозӣ ва Ҳусайнӣ мавруси завқ ва басти машуб²⁸⁸ ба ҳузн андӯҳанд. Ва аз овозот Моя ва Салмак ва аз шуъбот Нухуфт ва

²⁸⁴ Дар нусхаи «М» дар сабти рукнҳо ба иштибоҳ роҳ дода шудааст ва «та-нан тан та-нан» омадааст.

²⁸⁵ Дар нашри «Д» сахван «тавонад» омадааст.

²⁸⁶ Давоири исно ғашара (ар.) – доираҳои дувоздагона (ишора ба Дувоздаҳмақом).

²⁸⁷ Маврус (ар.) – меросбар, таҷассумгар.

²⁸⁸ Машуб (ар.) – олуда шуда.

Наврӯзи Баёти ва **Дугоҳ** ва **Уззол** ва **Авҷ** ва **Чавзи** ва **Найрез** ҳамин навъ таъсир доранд.

Ва соҳиби амал мебояд, ки бо ҳар як аз ин ҷумӯъ²⁸⁹ шеъреро муқорин гардонад, ки муносиби асари²⁹⁰ он бошад, то таъсири он дар нуфус бештару бештар бошад. Ин аст баёни он чи аз усул ва фуруъи ин фан муяссар шуд.

Валлоҳу субҳонаҳу мулҳиму-с-саवоб ва минҳу-л-мабдаъу ва илайҳи-л-маъоб. Ва таяссара золик-ал-итмому фӣ ситати Раҷаб-ил-мураҷҷаби санату тисъина ва самону миа.

²⁸⁹ Дар нашри «Д» сахван «то ҳар як аз ин мачмӯъ» омадааст.

²⁹⁰ Ин ҷо: яъне муносиби мазмуну мундариҷаи ҳамон шеър бошад.

ҶОЙГОҲИ РАМЗҲОИ МУСИҚӢ ДАР ОСОРИ МАВЛОНО ҶОМӢ

ҒАЗАЛИЁТ

Дар баробари маснавиҳои сар то сар фарогири тасвириҳои рамзии мусиқӣ ва созу наво, Мавлоно Ҷомӣ ҳамчунин дар мазмуни ғазалҳои бешумор, рубоӣёт ва муқаттаъот тасвириҳои лирикӣ, фалсафӣ ва ирфониро маҳз бо истифода аз номи созоҳои мусиқӣ (чанг, най, рубоб, уд, танбӯр, руд, чағона, камонча, нафир, мусиқор, найбаст), ё худ истилоҳоти вобаста ба Дувоздахмақом (Ҳичоз, Ироқ, Наво, Рост, Ушшоқ) ва навъу намудҳои мусиқӣ (парда, тарона, суруд, мақом, қавволӣ, замзама, самоъ, савт, дастон), инчунин ромишгарону хунёгарон (мутриб, муғаннӣ, сароянда, гӯянда, хонанда) хеле ҳам устодона оро додааст.

Ин гуна услуби ҳоси истифодаи истилоҳоти мусиқӣ қаблан дар эҷодиёти шоирони мутақаддим, аз ҷумла дар ғазалҳо ва Сокиномаи Ҳофизи Шерозӣ низ мавҷуд буд, аммо бояд иқрор гардид, ки дар осори Ҷомӣ ҷойгоҳи хунари мусиқӣ бо шарҳи кулли доираи истилоҳот ва номи созоҳои мусиқӣ, ҳамчунин мақомҳои силсилаи Дувоздахмақом мавқеи дигар дорад. Маълум аст, ки Мавлоно Ҷомӣ донандаи бузурги низомии (системаи) мақомҳои классикӣ мебошад, ӯ дар муҳити хеле ҳам аҷоибии Ҳироту Самарқанд мезист ва садҳо маротиба шоҳиди маҷлисҳои пуршукӯҳи шеърҳои мусиқӣ гардида буд, худаш дар таъкили ин гуна маҳфилҳо бевосита ширкат мекард, мутрибону мақомхонони Хуросону Мовароуннаҳрро ба Ҳирот даъват менамуд. Хулласи калом, Абдурраҳмони Ҷомӣ бо илму амалияи хунари мусиқӣ шиносии комил дошт. Инъикоси ин ҳолатро метавон ҳамчунин дар мазмуни ғазалҳои шоир мешоҳида намуд.

Қабл аз ҳама мехоҳем ба мавридҳои истифодаи истилоҳи то ба имрӯз хеле ҳам маъруфи "суруд" таваҷҷуҳ намоем. Ин истилоҳ то имрӯз дар Тоҷикистон хеле маъмул аст ва ҳатто баъзан онро ба маънои умумии мусиқӣ, сурудхонӣ ва ғ. ба қор мебаранд. Решаи ин калима шояд ҳамон "сур" бошад (яъне ҷашн, хурсандӣ, шодӣ ва ғ.), воқеан Ҷомӣ дар ғазалиёташ истилоҳи "сур"-ро чунин қор фармудааст:

*Ту шод ба суру ман ба мотам,
Моро чӣ мувофиқ аст бо ҳам?*²⁹¹

²⁹¹ Фарҳанги забони тоҷикӣ (ҷ.2).-М.,1969, саҳ. 275).

Сур дар адабиёти классикӣ ҳамчунин ба маънои сози мусикӣ (яъне бук, шайпур) дучор мегардад. Аз Низомии Ганҷавӣ:

*Шагабҳои шайпур аз оҳанги тез,
Чу сури Сирофил дар растахез.*²⁹²

Дар ғазалҳои Нақибхон Туғрал ин истилоҳ ба маънои куллаш, яъне рамзи дар рӯзи маҳшар дамидани сури Исрофил омадааст:

*Хушо аз мисраи султони авранги сухан, Туғрал:
Ту мерафтишо ман шӯри қиёмат соз мекардам.*²⁹³

Ба ақидаи мо ин ҷо бояд дурусттараш "сури қиёмат" (на "шӯри") бошад, яъне шоир ба ҳамон "сури Исрофил" ишора намудааст. Вале бояд илова намуд, ки "шӯри қиёмат" низ маънии муайян дорад, зеро "шӯр" номи яке аз бахшҳои силсилаи Дувоздахмаком мебошад ва то кунун дар сохтори дастгоҳҳои эронӣ маъмул аст. Маълум аст, ки мисраи дувуми мақтаи ғазал ба Абдулқодири Бедил тааллуқ дорад ва дар ҳамин ишораи ӯ оид ба "соз кардани шӯри қиёмат" истилоҳи "шӯр" бо ду маънӣ - номи оҳанги мусикӣ ва "шӯру ғулғула" оварда шудааст.

Мураттибони девони Туғрал (нашри Хучанд) ишора намудаанд, ки ин мисра дар нусхаҳои мавҷуда ба шакли гуногун дучор гардидааст.²⁹⁴

Тавсифи суруд ҳамчун яке аз жанрҳои мусикӣ, ки ҳамроҳ бо матн (шеър, байт, рубой ва ғ.) иҷро карда мешавад, дар "Таърихи Бухоро"-и Абӯбакр Наршаҳӣ чунин оварда шудааст: "Ва мутрибон онро суруд сохтаанд ва мегӯянд ва қавволон онро "ғиристани муғон" хонанд". Ва аз ин сухан зиёдат аз се ҳазор сол аст.²⁹⁵

Дар ҷойи дигар низ Наршаҳӣ оид ба жанри суруд чунин маълумот меорад: "Саъид бар вай (ба Хотун-А.Н.) ошиқ шуд ва аҳли Бухороро дар ин маънӣ сурудхост ба забони бухорӣ".²⁹⁶

²⁹² Фарҳанги забони тоҷикӣ(ҷ.2).-М., 1969, сах. 275.

²⁹³ Нақибхон Туғрали Аҳрорӣ. Девон.- Хучанд:Хуросон-медиа, 2015, сах. 441.

²⁹⁴ Ҳамон ҷо, сах. 736

²⁹⁵ Абӯбакр Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро.- Душанбе,2012, сах. 57

²⁹⁶ Ҳамон ҷо, сах. 84

Ногуфта намонад, ки таъкиди махсуси Наршахӣ доир ба он, ки ин сурудхоро аҳли Бухоро "ба забони бухорӣ" - яъне ба забони тоҷикӣ месуруданд, моҳияти махсуси таърихиву фарҳангӣ дорад. Яъне бо тақя ба ин навиштаҳои муаррихи маъруф дақиқан метавон исбот намуд, ки жанри суруд дар мусиқии суннати халқи тоҷик решаҳои хеле қадима (се ҳазор сол!) дорад ва ҳамчунин аён мегардад, ки дар асри Сомониён сурудхоро ба забони тоҷикӣ месохтанду иҷро мекарданд.

Дар осори сардафтари назми форсии тоҷикӣ Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ низ мисолҳои зиёдеро доир ба истифодаи истилоҳи суруд дучор мегардем:

*Бад-он замона надидӣ, ки дар ҷаҳон рафтӣ,
Сурудгӯён, гӯӣ ҳазордастон буд.*²⁹⁷

* * * *

*Рӯдакӣ чанг бигрифту навохт,
Бода андоз, к-ӯ суруд андохт.*²⁹⁸

Дар байти дувум Рӯдакӣ бо услуби хеле мушаххас ва сабки одӣ ишора ба он дорад, ки ӯ худаш сурудхон аст, вале шоирона ҳолати иҷро кардани суудро бо ибораи "бода андохтан" тавъам овардааст. Яъне сууд "андохтан" - ҳамон сууд хондан аст ва ногуфта намонад, ки то ба замони мо дар шеваи мардуми тоҷик ибораҳои "овоз андохтан, наво андохтан" маънии ҳамон "сууд хондан"-ро дорад.

Махусан бояд зикр намуд, ки баъд аз Рӯдакӣ истилоҳи сууд баъдан, яъне дар муддати зиёда аз чаҳорсад сол, дар рисолаҳои мусиқӣ қариб тамоман дучор намегардад ва гуфтан мумкин аст, танҳо Мавлоно Ҷомӣ ҷойгоҳи ин истилоҳро бо мақсади баён намудани маъниҳои хеле ҳам амиқи лириқиву ирфонӣ фаровон истифода бурдааст. Дар ин маврид бояд ёдовар гардид, ки дар ашъори Ҳофизи Шерозӣ низ истилоҳи сууд ба сифати ифодакунандаи маъниҳои умумии вобаста ба ҳунари мусиқӣ, сарояндагӣ ва мутрибӣ хеле зиёд ва бамаврид истифода карда шудааст. Ин ҳолатро хусусан дар "Соқинома"-и шоир мушоҳида намудан мумкин аст, зеро навъи соқинома чун анъана ҳамеша доираи хеле фароҳи истилоҳоти вобаста ба муғанниву мутрибро фаро мегирад:

²⁹⁷ Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ. Ашъор. - Душанбе: "Адиб". - 2007, сах.78.

²⁹⁸ Ҳамон ҷо, сах.70

*Ки Ҳофиз чу мастона созад суруд,
Зи чархаи диҳад Зӯҳра овози руд.*²⁹⁹

* * * *

*Муганнӣ бизан он навоин суруд,
Бигӯ бо ҳарифон ба овози руд.*³⁰⁰

* * * *

*Муганнӣ навое ба гулбонги руд,
Ба ёд овар он хусравонӣ суруд.*³⁰¹

Ҳамчунин дар яке аз газалҳои Ҳофиз суруд ба маънои навъи овозии мусиқӣ васф гардидааст:

*Дар Осмон на аҷаб, гар ба гуфтаи Ҳофиз,
Суруди Зӯҳра ба рақс оварад Масеҳоро.*³⁰²

Аммо, бояд зикр намуд, ки Ҳофизии Шерозӣ сурудро бештар ба маънои мутлақи он, яъне дар умум ифодагари мусиқиву ғино истифода намудааст, зеро ӯ ягон маротиба ишорае ба номгӯи ин ё он суруди мушаххаси замонаш накардааст.

Мавлоно Ҷомӣ дарвоқеъ зери мафҳуми "суруд" ҳамеша ишора ба ҳамон сурудҳое дорад, ки онҳоро гӯе худаш мушаххасан гӯш андохта бошад:

*Нест дилкаштар суруде, Ҷомӣ аз назми хушат,
Вақт хуш мекун бад-ин дилкаш суруд аҳбобро.*³⁰³

* * * *

*Газалро аз ғами шиқи бутон деҳ чошнӣ, Ҷомӣ,
Суруди дарднок аз синаи ношод мехезад.*³⁰⁴

Ишора ба навъи "сурудҳои дарднок" далели он аст, ки Ҷомӣ аз кулли чанбаҳои бадеӣ, эстетикӣ ва иҷтимоии жанри суруд огоҳии хуб

²⁹⁹ Ҳофизии Шерозӣ. Куллиёт. - Техрон, 2001, саҳ.314

³⁰⁰ Ҳофизии Шерозӣ. Куллиёт. - Техрон, 2001. саҳ.315

³⁰¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 314.

³⁰² Ҳамон ҷо, саҳ.6.

³⁰³ Абдурраҳмони Ҷомӣ. Осор. - ҷ.1. Душанбе: "Ирфон", 1985, саҳ.113.

³⁰⁴ Ҳамон ҷо, ҷ. 6, саҳ. 240.

дорад. Яъне суруд дар таснифоти Ҷомӣ на танҳо воситаи дилхушӣ, лаззати эстетикӣ, балки ҳамчун ифодагари ҳолатҳои рангоранги ҷаҳони ботинии инсон мебошад.

*Ҳаст сухан пардакаши розҳо,
Зиндакуни мурдаи овозҳо.
Нағмаи хунёгари дастонсарой,
Мурда бувад бе сухани ҷонфизой.*

* * * *

*Гар сирри ҷамолаи нашудӣ роҳзани шиқ,
Дар васфи гизолон газали хуш кӣ сурудӣ?*

* * * *

*Нест Ҷомиро навое ҷуз суруди шиқи ту,
Ту гули наврустай, ӯ булбули хушгӯи туст.³⁰⁵
Нест дар афсурдагон завқи самоъ,
В-арна оламро гирифтаст ин суруд.³⁰⁶*

Суруди оламгир" - ишора ба ҳамон ақидаи маъруфи юнониён аст, ки тибқи гуфтаи онҳо гӯё аҷсоми фалак аснои ҳаракат доимо аз худ садо мебароранд, вале инсон қобилияти дарк кардани ин оҳангҳоро аз даст додааст. Ин ақида баъдан дар доираи илми мусиқӣ боиси танқиди аллома Ибни Сино гардида буд ва маҳз Сино шояд яке аз аввалинҳо буд, ки ба чунин таълимоти юнониён зид баромад карда буд.³⁰⁷

Аммо минбаъд низ муаллифони рисолаҳои зиёд оид ба илми мусиқӣ ҳамонро дар пайравии юнониён ҷонибдори он буданд, ки гӯё аҷсоми фалак аз худ садо мебароранд. Масалан, дар яке аз рисолаҳои муаллифаш номаълум доир ба ин таълимот чунин ақида оварда шудааст: "Бидон, ки ҷамиъи ашё ба оҳанг ва нағма машғуланд, ки агар як оҳанги эшон бе усул буда бошад, малол дар зот ба ҳам мерасад".³⁰⁸

Яқин аст, ки муаллиф ин ҷо бо ишора ба "усули" (яъне тартиби) ҳаракати тамоми намуди ҷисмҳо (шояд умуман – модда!) таъкид

³⁰⁵ Ҳамон ҷо, ҷ.1, саҳ.239.

³⁰⁶ Ҳамон ҷо, саҳ. 341.

³⁰⁷ Ниг.: Абӯалӣ ибни Сино. Ҷавомеъу илм-ал-мусиқӣ. –Коҳира, 1956.

³⁰⁸ Рисолаи мусиқӣ (муаллифаш номаълум). Техрон: Китобхонаи Сипаҳсолор, № 18/2913, саҳ. 54.

кардааст, ки оҳангҳои эҷод кардаи ин аҷсом бояд ҳатман соҳиби усули махсус бошанд. Қатъи назар аз ақидаҳои мухталиф доир ба ин муаммо, бояд зикр кард, ки дар маҷмуъ мавҷудияти садоҳое, ки дар пайи ҳаракати ҷисмҳои фалак пайдо мешаванд, ҳамеша таваҷҷуҳи аҳли илми мусиқиро ба худ ҷалб менамуд.

Муаллифони рисолаҳои гуногун пайваста зикр намудаанд, ки на ҳамаи мардум ин садоҳоро мешунаванд. Мавлоно Ҷомӣ ҳамчунин доир ба ин муаммо чунин фармудааст:

*Садои хуш аст ин куҳан тоқро,
Ки адл аст маъмурӣ офоқро.³⁰⁹*

Ин гуфтаҳои шоир дарак аз он медиҳанд, ки воқеан аз ин "тоқи куҳан" садоҳои хуш бурун меоянд ва ин садо рамзи адолат (баробарӣ, адлу инсоф, мувозинати ҷонибҳо-яъне "гармония") ба шумор меравад.³¹⁰

Ҷомӣ таъкид месозад, ки танҳо соҳибони завқ қудрати шунидан ва эҳсос намудани ин сурудро доранд, зеро яке аз шартҳои самоъ (шунидан, дарк намудан!) завқи баланди шунаванда ба шумор меравад. Ин маъниро ханӯз Ҷалолуддин Балхӣ дар "Маснавии маънавӣ" чунин баён карда буд:

*Муъминон гӯянд к-осори бихишт,
Нагма гардонид ҳар овози зишт.
Мо ҳама аҷзои Одам будаем,
Дар бихишт он лаҳнҳо бишинидаем.
Гарчи бар мо рехт обу гил шаке,
Ёди мо ояд аз онҳо андаке.
Нолаи сурною таҳдиди духул,
Андаке монад бад-он ноқуси кул.³¹¹*

"Ноқуси кул" - ин ҳамон садои гардиши фалак мебошад ва тибқи нишондоди Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ, ҳамаи суруду таронаҳо,

³⁰⁹ Абдурраҳмони Ҷомӣ. Осор, ҷ.5 (Хирадномаи Искандарӣ), сах.247.

³¹⁰ Дар боби бахшида ба достони "Хирадномаи Искандарӣ" шарҳи муфассали ин байт оварда шудааст (А.Н.).

³¹¹ Мавлоно Ҷалолуддин Муҳаммад Балхӣ. Маснавии маънавӣ (аз нусхаи Р.Николсон).-Техрон, 1371, сах.574.

навозиши сурною зарбҳои духул - танҳо акси он садои бузург ба шумор мераванд ва танҳо "андаке" (!) ба он шабоҳат доранд. Ин ҷо шояд зарур аст, ки бори дигар аз байти маъруфи Мавлоно ёдовар гардем, ки гуфта буд:

*Сир тинҳон аст андар зеру бам,
Фош агар гӯям, ҷаҳон барҳам занам.*

Сирри ҳастӣ ва ҳолати воқеии коинот маҳз дар оҳангҳои "зеру бами" он пинҳон аст (ба ибораи дигар дар "пушти парда" қарор дорад) ва фош гуфтани он ба ақидаи Мавлоно Балхӣ гӯё ду ҷаҳонро барҳам мезанад.

*То диҳад он бо ҳаёли лаъли ҷонон ҷоми май,
То кунад ин бар суруди базми шоҳ оҳанги "Рост".³¹²*

* * * *

*Ҷомӣ ҳамеша буд хароб аз суруди шиқ,
Омад садои най мадади он суруд кард.³¹³*

* * * *

*Ғазалро аз ғами шиқи бутон деҳ ҷоинӣ Ҷомӣ,
Суруди дарднок аз синаи ношод мехезад.³¹⁴*

* * * *

*Сурудаи завқи дигар дод Ҷомӣ,
Ҷу мутриб чанг дар девони ман зад.³¹⁵*

* * * *

*Мову суруди шиқ, ки бар авҷи ломакон,
Арвоҳи қудс рақскунон з-ин таронаанд.³¹⁶*

Дар баробари суруд дар ғазалиёт ва муқаттаъоти Ҷомӣ истилоҳи "сароидан", яъне ҳолати иҷро кардани сурудро низ дучор омадан мумкин аст:

*Месарояд зи гулиани малакут,
Мекашад з-ин ҳарим қуввату қут.*

³¹² Абдурраҳмони Ҷомӣ. Осор.-ҷ.6. Душанбе: "Ирфон", 1988, сах. 24.

³¹³ Ҷамон ҷо, ҷ. 6, сах. 187.

³¹⁴ Ҷамон ҷо, сах. 240.

³¹⁵ Ҷамон ҷо, ҷ. 7, сах. 106.

³¹⁶ Ҷамон ҷо, ҷ.6, сах. 184.

Ҳамчунин Ҷомӣ истилоҳи "оҳанг"-ро маҳз ҳамчун унсури ҳунари мусиқӣ ба кор бурдааст:

*Баҳра чу баргирам аз он базмгоҳ,
Аз пайи ричъат кунам оҳанги роҳ*

Ин ҷо "оҳанги роҳ" - ишора ба Роҳи Рост (дар Қуръони мачид "Сироталмустақим") аст, зеро "ричъат намудан", яъне ба роҳи бозгашт раво шудан танҳо бо Роҳи Рост сурат мегирад. Шояд маҳз ҳамин ишораи Ҷомӣ баъдан дар матни "Рисолаи мусиқӣ"-и Начмиддин Кавкабӣ шарҳи пурраи худро пайдо кардааст:

*Зи Роҳи Рост гар оҳанг мекунӣ ба Ҳиҷоз,
Зи Исфаҳон гузарӣ, ҷониби Ироқ андоз.*³¹⁷

Бо дарназардошти он, ки дар эҷодиёти Мавлоно Ҷомӣ мафҳуми "парда" дар як вақт ҳам ба маънои пардаи мусиқӣ ва ҳам ба маънои "пардаи асрори ҳастӣ" дучор мегардад, зарур мешуморем, ки оид ба ин истилоҳ шарҳи муфассалеро илова намоем.

*Агар парда бархезад аз рӯи кор,
Набинӣ дар ин парда ҷуз рӯи ёр.
Бидонӣ, чу зоҳир шавад пардагӣ,
Ки ҳам парда ӯ буду ҳам пардадор.*³¹⁸

Ин ҷо мафҳумҳои "парда" ва «пардадор» (ҳамчунин кор амал, оҳанг ва ғ.) ба маънои мутлақ - яъне Офаридгор истифода шудааст. Дар луғатномаи "Миръоти ушшоқ" доир ба истилоҳи «парда» чунин шарҳ дода шудааст: "Парда - мавонеъро гӯянд, ки миёни ошиқу маъшук бошад".³¹⁹ Муаллифи ин луғатнома пардаро бештар аз назари таълимоти тасаввуф шарҳ додааст ва, бешубҳа, ӯ ҳамон пардаеро тавсиф намудааст,

³¹⁷ Начмуддин Кавкабии Бухорӣ. Рисолаи мусиқӣ. Дастхати № 468/IV маҳфуз дар ҳазинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии Академияи фанҳои Ўзбекистон, саҳ.71а.

³¹⁸ Абдурраҳмони Ҷомӣ. Осор, ҷ.6. -Душанбе, 1988, саҳ.280.

³¹⁹ Миръоти ушшоқ, с. 138

ки ҳеч гоҳ кушода намешавад. Аммо олими маъруфи қарни XIII Қутбиддини Шерозӣ дар "Дуррат-ут-тоҷ" мафҳуми пардаро танҳо бо таъба ба дастовардҳои илми мусиқӣ шарҳ дода, чунин хулоса мебарорад: "пас ӯ (парда-А.Н.) муродифи "ҷамъ" бошад".³²⁰

Аз ин гуфтаҳои Шерозӣ бармеояд, ки дар қарни XIII дар доираи илмҳои мусиқиишиносӣ истилоҳи пардаро ба сифати "ҷамъ" - яъне қаторовози комили мусиқӣ васеъ истифода мекарданд. Қолиби зикр аст, ки танҳо пас аз дусад сол қойи «парда»-ро истилоҳи арабии "мақом" мегирад ва минбаъд лаҳнҳои комили мусиқиро ҳамин тавр номгузорӣ намуданд. Яъне, тақрибан то давраи маданияти Ҳирот силсилаи мусиқии классикиро бо истилоҳи "парда" ифода мекарданд. Масалан, дар "Субҳат-ул-аброр" (Ҳикояти он канизаку гулом...) парда чунин тасвир карда шудааст:

*Дар лаби Даҷла чу шуд сабз бисот,
Зад саропарда халифа ба нишиот.
Дошт дар сатри хилофат ду нигор,
Ҳар ду маҳталъату хуришедузор.
Он яке пардагии пардаи ноз,
Чанги Ноҳид аз ӯ ёфта соз...
Ҳар ду буданд ба ҳам ошиқи зор,
Ишқанион бурда зи дил сабру қарор.
Лек аз дасту рақибони гаюр,
Метапиданд зи якдигар дур.*

*Маҷлис аз бода чу дигаргун шуд,
Пардагиро гами дил афзун шуд.
Пардаи нав зи паси парда бисохт,
Чангро ҳам ба ҳамон парда навохт.
Гуфт савте, ки дигар вақт расид,
К-ояд аз парда кушодем падид.³²¹*

* * * *

³²⁰ Дуррат-ут-тоҷ, с.283

³²¹ Абдурахмони Қомӣ. Осор, ҷ.4, сах.80.

*Бас нуктадон, к-аз булбулон чун карда гӯи авсофи гул,
Дар гӯиши ҷонон нуктаҳо аз пардаи роз омада.*³²²

* * * *

Аз "Субҳат-ул-аброр" (Дар насиҳати нафси худ):

Чомӣ ин пардасароӣ то чанд?

Чун ҷарас ҳарзадароӣ то чанд?

Маълум мешавад, ки "пардасароӣ" - ин суруд хондан, оҳангеро иҷро намудан аст, вале шоир дар зермазмун ин байт ишора ба он мекунад, ки "пардасароӣ" - амали муваққатист, рӯзе ин соз мешиканад ва ин тор гусаста мегардад:

Соз бишкаст, чӣ афгон аст ин?

*Тор бигсаст, чӣ дастон аст ин?*³²³

Айнан ҳамин гуна ҳасратҳои зиндагиро шоир дар достони "Саломон ва Абсол" (Дар сифати заъф ва пирӣ...) ба таври зайл баён намудааст:

Умрҳо шуд то дар ин кохи куҳан

Тори назмам баста бар уди сухан.

Ҳар замон аз нав навое мезанам,

Дам зи дерин мочарое мезанам.

Рафт умру ин наво охир нашуд,

Кост ҷон в-ин мочаро охир нашуд.

Пушти ман чун чанг ҳам гапту ҳанӯз

Ҳар шабе дар сози удам то ба рӯз.

Уд носоз асту карда рӯзгор

Дастӣ мутрибро зи тирӣ раъшадор.

Нагмаи ин уд мавзун чун бувад,

Лаҳни ин мутриб ба қонун чун бувад.

Вақт шуд ин удро хуш бишкканам,

*Баҳри бӯи хуш дар отаи афканам.*³²⁴

³²² Ҳамон ҷо, ҷ.6, сах.461.

³²³ Ҳамон ҷо, ҷ.4, сах. 123

Ин порчаро метавон чун марсияи умр, суруди интиҳои зиндагӣ ва умуман ҳамчун симфонияи мотами ҳастӣ муайян намуд. Уд чанд карат - гоҳ ба сифати номи сози мусиқӣ ва гоҳ ҳамчун ҳезум омадааст. Чанг мисли анъана чун рамзи қомати хамидаи пири барҷомонда тасвир гардидааст. Уд сози мусиқӣест, ки чанд тор дорад ва шоир назми худро ба ҳамин торҳои уд ташбеҳ додааст. "Мочарои дерин" ҳамон мочарои ҳастӣ, муаммои зиндагӣ ва ҳаёти инсон аст.

Шоир таъкид менамояд, ки умраш рафту вале ин мочаро ба охир нарасид. Дар ниҳояти умр рӯзгор дасти ин мутрибро "раъшадор" (яъне ларзон) намудааст ва з-ин сабаб аз уди ӯ "лаҳни беқонун" (яъне оҳанги бемаънӣ) садо медиҳад. Шоир иқрор гардидааст, ки кунун шояд, ки ин удро (ин чо ба маънии ҳезум, чӯби дарахти хушбӯй) шикаста ба оташ афканам, то ки аз бӯи хушаш баҳра барам, зеро дастони ларзонам минбаъд кудрати ба садо даровардани онро надоранд.

Мавлоно Ҷомӣ ин чо кулли муаммои ҳасрати зиндагониро тавассути танҳо маъниҳои созҳои мусиқӣ, қомати мисли чанг ҳамгашта, дастони ларзони мутриб, лаҳни беқонун, тори назм, уди носоз ва ғ. тасвир намудааст. Ин чо бори дигар ибори маъруфи "уди сухан" хеле устодона оварда шудааст, яъне уд - ҷисм асту назм ё худ сухан - ҷони ӯ. Дар маҷмӯъ, шоир онро "уди сухан" номидааст. Ёдовар бояд гардид, ки Ҷомӣ ин ибораро бо чунин маънӣ дар ғазалиёташ низ хеле фаровон истифода намудааст:

*Аз печини ғам сар макаи Ҷомӣ, ки менадҳад садо,
Торе, ки бар уди сухан бе ғӯшмоле бастай.*³²⁵

Ҷомӣ дар Девони аввал ("Фотиҳат-уш-шубоб") ба мутриб муроҷиат карда, хоҳиш менамояд, ки оҳанги сӯзи дилашро бо нолаи чанг ҳамовоз созад. Ин чо чанг ҳамчун сози мусиқӣ - баёнғари сӯзу гудози дили шоир аст. Хотиррасон менамоем, ки Ҷомӣ рамзи созҳои мусиқиро (уд, чанг, най, даф ва ғ.) дар мавридҳои мухталиф бо ишораҳои гуногунмаънӣ истифода кардааст:

³²⁴ Ҷамон чо, ҷ.3, сах. 170

³²⁵ Ҷамон чо, ҷ.7, сах.293.

*Мутриб имшаб соз кун бо нолаи ман чангро,
Оташи дигар фурӯз ин сӯзнок оҳангро.*³²⁶

Байтҳои вобаста ба жанри Соқинома ҳамоно аз донишу заковат ва майли бузурги ҳаётдӯстии шоир дарак медиҳанд:

*Соқӣ биёр бода, деҳ акнун, ки фурсат аст,
Мутриб, бизан тарона, ки фурсат ганимат аст.*³²⁷

* * * *

*Бизар аз тавбаву тақво, ки ҳама тиндор аст,
Дар пайи мутрибу май бош, ки кор ин кор аст.*³²⁸

* * * *

*Нест Қомиро навое чуз суруди шиқи ту,
Ту гули наврастай, ӯ булбули хушигӯи туст.*³²⁹

* * * *

*Боз ҳавои чаманам орзуст,
Қилваи сарву суманам орзуст.*³³⁰

Байти охир садсолаҳо инҷониб дар барномаҳои хунармандони навъи "мавриғӣ" садо медиҳад, ҳамчунин устод Акашариф Қӯраев ин байтро дар сюитаи маъруфи "Чорзарб" ба кор бурдааст.

Болотар зикр намуда будем, ки Мавлоно Қомӣ беист дар осораш зоҳидону зоҳирпарастонро мазаммат менамуд. Дар байти зерин рафтори шайхони савмиғаро шоир ҳамчунин маҳз бо истифода аз рамзҳои мусиқӣ - самоъ, чанг, чағона тасвир намудааст:

*Бирбуд шайхи савмиғаро лаззати самоъ,
Тасбеҳу хирқа дар раҳи чангу чағона бохт.*³³¹

³²⁶ Ҳамон ҷо, ҷ. 1, саҳ. 125.

³²⁷ Ҳамон ҷо, ҷ.1, саҳ. 203.

³²⁸ Ҳамон ҷо, саҳ. 209.

³²⁹ Ҳамон ҷо, саҳ. 239.

³³⁰ Ҳамон ҷо, саҳ. 268.

³³¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 282.

Шоир кудрати таъсири самоъро (лаззати самоъ!), яъне шунидани мусикиву сурудро аз амали зоҳирпарастӣ волотар меҳисобад. Ӯ хонандаро хушдор медихад, ки ба садои чангу уд ва овози суруд таваҷҷӯҳи хоса зоҳир намояд, зеро аз ҳар як нағмаи ин садоҳо зарраҳои вучуд ҳамеша дар ҳолати рақс қарор доранд. Рақс - ин ҷо ба маънои ҳаракат омадааст, яъне садои "ноқуси кулл" (аҷсоми фалак) кулли зарроти олами ҳастиро ба ҳаракат водор месозанд. Ин муаммои бузургро Ҷомӣ дар ғазал чунин шарҳ додааст:

*Чист медонӣ садои чангу уд?
Анта ҳасбӣ, анта кофӣ, ё вадуд.³³²
Нест дар афсурдагон завқи самоъ
В-арна оламро гирифтааст ин суруд,
Оҳ аз ин мутриб, ки аз як нағмааш
Омада дар рақс зарроти вучуд.
Ҷойи зоҳид соҳили ваҳму хаёл,
Ҷони ориф ғарқаш баҳри шухуд
Ҳаст бесурат ҷаноби қудси ишқ,
Лек дар ҳар сурате худро намуд.
Дар либоси ҳусни Лайлӣ чилва кард,
Сабру ором аз дили Маҷнун рабуд.³³³*

Дар ин ғазал шоир маъниҳои ниҳонии садои мусиқӣ (чангу уд) ва таъсири самоъро шарҳ додааст. Чуноне ки болотар зикр намуда будем, шоир таъкид сохтааст, ки оламро садои ин суруд (маҷозан - суруди ишқ, ишқи илоҳӣ) фаро гирифтааст, аммо "афсурдагон" (ранҷ бурдагон, маҳзунон) завқи самоъ (шунидан) надоранд. Ба гуфти ӯ Ишқ худро дар сурати Лайлӣ, Азро, Юсуф ва ғ. падидор мекунад. Маҳз дар ҳамин ғазал бори дигар Ҷомӣ мақоми орифу зоҳидро ба ҳам муқобил мегузорад ва якеро дар "соҳили ваҳму хаёл", дувуминро дар ҳолати "ғарқ дар баҳри шухуд" (шаҳодат) тасвир намудааст. Дар ғазали дигар шоир айнан ҳамин гуна мазамматро доир ба дарозии риши зоҳидон баён намудааст:

³³² Тарчимааш (аз арабӣ): Ту паноҳи ман, ту кофӣ ҳастӣ, эй дӯстдор!

³³³ Абдурахмони Ҷомӣ. Осор, ҷ.1, сах. 341.

*Мехостам камонча задан риши зухдро,
Ин корро ба коми дили ман рубоб кард.*³³⁴

Ин ишораҳо моҳияти бузурги фарҳангӣ доранд ва бори дигар мавқеи хеле ҳам устувори орифонаи шоирро таъкид менамоянд. Ғазали аввалро Ҷомӣ чунин чамъбаст намудааст:

*Акси соқӣ дид Ҷомӣ, з-он фитод,
Чун суроҳӣ неши ҷом андар сучуд.*³³⁵

Аз ин равшантар ва аз ин шарҳи беҳтареро оид ба маъниҳои ирфонии ҷому соқӣ пайдо намудан хеле душвор аст. Дар ҷом шоир ногаҳ акси Соқиро (Аллоҳро) мебинад ва фавран ба сачда меафтад.

*Мутриб оҳанги тараннумҳои шавқангез кард,
Аз дами най оташи соҳибдилонро тез кард.*³³⁶

Мавлоно Ҷомӣ номгӯи созҳои мусиқиро дар чанд ҳолат ба маъниҳои раамзҳои гуногун истифода намудааст. Масалан, дар яке аз ғазалҳои сози чангро ӯ чунин васф менамояд:

*Дил ба чанги ғамат оҳанги суруде накунад,
Ки равон бар рухам аз ҳар миҷа руде накунад.*³³⁷

* * * *

*Ба чанги ғам дилам аз нола танг меояд,
Ки тори зулфи ту дерам ба чанг меояд.*³³⁸ (ҷ. 1, с. 394)

Чанги ғам ибораи маҷозист, яъне ин ҷо низ Ҷомӣ раамзи сози чангро бо олами ғуссаҳо ва ғамҳои инсон пайванд намудааст, вале бояд таъкид намуд, ки дар мисраи дувуми байти аввал руд (номи сози мусиқӣ)

³³⁴ Ҷамон ҷо, ҷ. 6, саҳ. 185.

³³⁵ Ҷамон ҷо, саҳ. 341.

³³⁶ Ҷамон ҷо, саҳ. 360.

³³⁷ Ҷамон ҷо, саҳ. 378.

³³⁸ Ҷамон ҷо, саҳ. 394.

ин ҷо танҳо ба маънои ҷӯй, дарё (тасвири ҳолати ҷорӣ шудани ашк) омадааст.

Ибораи "чанги ғам дар байти дувум маъмулан бо ду маъно омадааст: номи сози мусиқӣ ва ҳамчунин чанги дасти ошиқ.

Яке аз ғазалҳои дар олами мусиқӣ хеле машҳури Ҷомӣ бо чунин матлаъ оғоз мегардад:

*Рафтам ба боғу сарви хиромони ман набуд,
В-он навишукуфта гунҷаи хандони ман набуд.*³³⁹

Ҳаводорони мусиқии муосири Тоҷикистон оҳанги ин ғазалро борҳо дар иҷрои сарояндаи мумтоз, донандаи ашъори Ҷомиву Ҳофиз, устод Одина Ҳошим шунидаанд. Муаллифи ин оҳанг худи устод Одина мебошад.³⁴⁰ Дар байти поин Ҷомӣ гӯё ба мутрибони ширинадо (ба мисоли Одина Ҳошим) чунин мурочиат намудааст:

*Ёди он мутриб, ки моро ҳар чӣ буд, аз ёд бурд,
Боде андар най дамид, андешаҳоро бод бурд.*³⁴¹

Чанд суҳан оид ба навъи Муноҷот. Дар луғати маъруфи "Миръоти ушшоқ" муноҷот чунин шарҳ дода шудааст: "Инсирофи дилро гӯянд ба ҷониби олами воҳидият ва зуҳури сифотулваҳият ҷиҳати такмили нафси солиқ".³⁴² Инсирофи дил, яъне майли ҳаракати дил ба сӯи ваҳдат ва роҳи нафспарастиро тарк намудани солиқ. Аз саҳифаҳои дostonҳои классикӣ маълум аст, ки ҳамаи онҳо маҳз аз муқаддимаи махсус, яъне мурочиат ба Офаридгор оғоз мегарданд. Мутаассифона, дар аксари нашрҳои давраи шӯравӣ матни ин муноҷотҳо одатан ихтисор мешуданд.

Муноҷот ва наът (васфи пайғамбари ислом, ҳазрати Муҳаммад (с.а.) бахши хеле ҳам зебо ва таъсирбахши дostonҳои классикӣ ба шумор мерафтанд. Навъи Муноҷот дар адабиёти классикӣ хеле барвақт - аз эҷодиёти Ҳоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ (а.ХІ) оғоз мегардад, ки нахуст

³³⁹ Ҳамон ҷо, сах. 405.

³⁴⁰ Ниг.: Навои шодиву ғам: сурудҳо аз эҷодиёти устод Одина Ҳошим.-Душанбе, 1998.-71с.

³⁴¹ Ҳамон ҷо, сах. 456.

³⁴² Ниг.: Бертельс Е.Э.. Суфизм и суфийская литература(Избр. труды, т.3).- М.,1965, стр. 172.

аксаран дар насри мусаччаъ эҷод мегардид. Баъдан муноҷот ба сифати муқаддимаи ҳатмии достону девонҳои шоирони классик қабул гардид ва зимнан бо ҳунари мусиқӣ ва амали овозхонӣ пайвандӣ пайдо намуд.

Дар ҳоли ҳозир дар Тоҷикистон ва Ёзбекистон навъи Муноҷот як ҷузъи муайяни доираи оҳангҳои классикӣ ба ҳисоб меравад ва онро сарояндагони маъруф - Ҳоҷӣ Абдулазиз, Содирхон Ҳофиз, Маъруфхӯча Баҳодур, Бобокул Файзуллоев, Берта Давидова, Барно Исҳоқова, Ҷӯрабек Муродов, Муноҷот Юлчиева бо услубу матнҳои гуногун иҷро намудаанд.

Муноҷотхонӣ дар марказҳои фарҳангӣ - Хучанду Бухоро, Фарғонаву Дарвоз хеле маъмул гардида буд. Шубҳае нест, ки решаҳои суннати имрӯзаи муноҷотхонӣ ба давраҳои рушди фарҳанги мусиқӣ дар Ҳирот низ рафта мерасад ва далели ин намунаҳои хеле зиёди муноҷотҳо дар эҷодиёти Абдуррахмони Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ мебошад. Мисол аз Муноҷоти Абдуррахмони Ҷомӣ:

*Лиллаҳи-л-ҳамд, ки баъд аз сафари дуру дароз,
Мекунам бори дигар дида ба дидори ту боз...
Пайи тавҳид бурид аз алифи қомати ту,
Ҳар кӣ идроки ҳақиқат кунад аз ҳарфи маҷоз.
Ҷомӣ аз шавқи мақоми ту навое, ки занад,
Баҳри Ушшоқ раҳе Рост бувад сӯи Ҳичоз.³⁴³*

Дар ин муноҷот ба тарзи хеле равшан шарҳи мафҳуми мақомҳои Ушшоқ, Рост ва Ҳичоз оварда шудааст. Ҷомӣ ин ҷо онҳоро маҷозан ҳамчун шартӣ асосии расидан ба мақсади ниҳонии Солик (яъне расидан ба Ҳичоз - Хонаи Худо) муқаррар намудааст.

*Ҳарчанд ба қонун набувад нолаи зорам,
Чанги туам, аз чанги худ ин чанг маяндоз.*

*Ҷомӣ ба қадаш шеъри туро Рост шуд оҳанг,
Ин замзамаи шавқ зи оҳанг маяндоз.³⁴⁴*

³⁴³ Абдуррахмони Ҷомӣ. Осор, ҷ.1, сах. 528.

³⁴⁴ Ҳамон ҷо, сах. 532.

Дар ин ғазал номи сози мусиқии қонун бо ду маънӣ (қонун-сози мусиқӣ, қонун - қоидаву адаб ва ғ.), чанг бошад бо се маънӣ: чангу ғубори пойи ёр (заррае аз $\bar{U}$), чанги даст (ангуштон) ва чанг - сози мусиқӣ. Дар мақтаъи ғазал шоир зимни истифодаи истилоҳи "замзама" даъват ба он дорад, ки ин оҳангро хомӯш накунад ва замзама дар ин маврид ба маънои сурудан, ичро намудани оҳанг оварда шудааст.

*Кам шунав овозаи тоси фалак, Ҷомӣ, ки буд,
Он ҳама расвои канъониён з-овози тос.³⁴⁵*

Дониши комили илм ва ҳунари мусиқӣ ба Мавлоно имконият медиҳад, ки доир ба ҳама каму котиҳо ва баъзан безавқҳои аҳли мусиқӣ баҳои ҳаққонӣ ва нишонрас бидиҳад. $\bar{U}$ дар яке аз муқаттаъот "ҳунарнамоии" баъзе муқаллидонро аснои ичрои мусиқӣ ва суруд чунин ба риштаи мазаммат кашидааст:

*Мутриби хушлаҳчаро ҳусни адо бояд нахуст,
То дамаи аз риштаи чон уқдаи ғам бигилад.
Не чунон, к-аз касрати таҳриру тақрори нағам³⁴⁶,
Дар миёни ҳар ду лафзаи аз ғазал ғам бигилад.
Ҳар чӣ барбандад ба ҳам нозим ба сад хуни чигар,
 $\bar{U}$ зи ноҳинчориш илҳонаи аз ҳам бигилад.³⁴⁷*

Мавлоно Ҷомӣ шахсан дар базму маҳфилҳои пуршукӯҳи дарбори Хусайн Бойқаро ширкат менамуд ва аз ҳунарнамоии садҳо мутрибони бузурги замон баҳраманд мегардид. $\bar{U}$ худаш ҳамчун донандаи сатҳи олии ҳунари мусиқӣ ба овозхонии сарояндагон баҳо медод ва шубҳае нест, ки ҳунармандони замон ҳамчунин аз донишу маслиҳатҳои $\bar{U}$ истифода менамуданд. Аз байтҳои боло маълум мегардад, ки Мавлоно Ҷомӣ, дарвоқеъ, мунаққиди асили мусиқӣ будааст.

Нахуст мехоҳем, ки ба ибораҳои ин ҷо оварда шуда тавачҷуҳ намоем: "ноҳинчории илҳон", "ҳасрати таҳрир", "тақрори нағам", "ҳусни

³⁴⁵ Ҳамон ҷо, сах. 542.

³⁴⁶ Ин ҷо шакли дурусташ бояд "нағам" (нағма, оҳанг) бошад.

³⁴⁷ Абдурахмони Ҷомӣ. Осор, ҷ. 2, сах. 533.

адо", "мутриби хушлаҳча" ва ғ. Ҳамаи ин ишораҳо қабл аз ҳама дарак аз он медиҳанд, ки Ҷомӣ аз хунари мусиқӣ, аниқтараш аз қоидаҳои амалии он дарак доштааст. Ҷомӣ сарояндаи сурудро аз он огоҳ менамояд, ки азбаски "нозим" (яъне шоир) суханҳоро бо сад хуни ҷигар ба ҳам пайванд сохтааст, пас набояд, ки сароянда бо оҳанги "ноҳинҷор" ин риштаҳои маъниро канда кунад. Дар муқаттаъоти дигар шоир айнан ҳамин гуна ишораҳоро вобаста ба фаолияти мутрибони беҳунар шарҳ додааст:

*Даст бар «тан-тан»-и бисёр мазан, эй мутриб,
Равнақе медиҳаи аз шеъри накӯгуфторе.
Ҷони ин «тан-тан»-и беҳудаи ту шеъри хуш аст,
Ҳаст ҳар тан, ки дар ӯ ҷон набувад, мурдоре.³⁴⁸*

Сухан дар ин маврид аз боби пайвандии савту калом меравад ва Ҷомӣ тасвири оҳанги бе матро (яъне "тан-тан"-ҳои беҳударо) ба тани бечон ташбеҳ медиҳад ва насиҳат менамояд, ки мутриб бояд дар оҳангаш аз шеъри накӯгуфтор истифода намояд. Ин ҷо муносибати шеъру оҳанг васф карда шудааст, ин маъниро Ҷомӣ чандин карат дар ғазалҳо, дар матни "Рисолаи мусиқӣ" ва ғ. такроран овардааст. Масалан, дар оғози "Рисолаи мусиқӣ" чунин омадааст:

*Ба гафлат гуфтани «тан-тан» дар алҳон,
Зи қавволон бувад «тан»-ҳои бечон.
Тани бечон ниҳон дар хок беҳтар,
Бисоти зиндагон з-он пок беҳтар.*

Дар ғазалиёту қасоид низ Ҷомӣ манзараи базми бошукӯхро бо услуби истифода аз навъи Соқинома тасвир менамояд. Масалан, дар қасидаи зерин, ҳамагӣ дар ҷаҳор мисраъ, вазъи гуворои базми орифона чунин тасвир карда шудааст:

*Манзиле хуш, хонае дилкаш, мақоме дилкушост,
Соқии гулҷеҳра кую мутриби хушгӯ кучост?
То диҳад он бо ҳаёли лаъли ҷонон ҷоми май,
То кунад ин бар суруди базми шоҳ оҳанги "Рост".³⁴⁹*

³⁴⁸ Ҳамон ҷо, ҷ.6, сах. 535.

Тасвири мутрибу соқӣ, манзили дилкушо, лаъли чонон, базми шоҳ - хамаи ин унсурҳои соқиномаро шоир бо даъвати он хулоса мебахшад, то ин ки мутриби хушгӯ маҳз оҳанги мақоми "Рост"-ро сарояд. Мақоми Рост мақоми аслӣ ба шумор меравад ва маънои ирфонии он чустуҷӯи Роҳи Рост (Сироталмустақим) мебошад.³⁵⁰

Рамзҳои ирфонӣ ҳамчунин дар бисёре аз ғазалиёти шоир дучор мешаванд:

*Бе ҷамолат савти мутриб мояи дарду ғам аст,
Бе руҳи гул нағмаи булбул нафири мотам аст.*³⁵¹

Шоир дар ин байт шартӣ тавъам будани мушоҳидаи ҷамоли маъшук ва гӯш андохтани мусиқиро таъбир намудааст. Яъне, ин яке бе он дигаре - "мотаму ғам" аст ва чунин услуби нодири тавъам шинохтани мушоҳидаи ҷашм (самоъи ҷашм) ва гӯш андохтан ба садои савти мутрибро Ҷомӣ чун воситаи бузурги маърифат пешниҳод намудааст.

Тихидастии банда ва фақру бенавоиро Ҷомӣ дар яке аз байтҳои ғазалиёташ маҳз бо овардани мисоли одӣ, яъне тасвири он, ки чи гуна мутриб бо дасти тихӣ дойра менавозад, чунин шарҳ медиҳад:

*Мерасад роҳатам аз селай фақр,
Нола аз дасти тихӣ кори даф аст.*³⁵²

Яъне танҳо даф аз дасти тихӣ нороҳат асту нола мекунад (аснои бо даст ба рӯи пӯсти даф зарба задан), банда бояд аз фақр дар ҳолати роҳат бошад. Ин як намуд ифодаи шоирона доир ба қаноатмандӣ ва собирӣ мебошад, ки он ҳам бо истифода аз сози мусиқӣ (бо дасти тихӣ навохтани даф) баён гардидааст.

Болотар зикр намуда будем, ки Ҷомӣ дар аксари ҳолат сози рубобро ҳамчун сози мусиқии зеҳнӣ, ки онро бо камонча менавозанд, тасвир намудааст. Дар ғазали зерин низ шоир дар мазаммати зоҳидон рамзи камончаи мусиқиро истифода бурдааст:

³⁴⁹ Ҷамон ҷо, сах. 24.

³⁵⁰ Ибни Сино дар китоби "Ҷавомеъу илм-ал-мусиқӣ" номи мақоми Ростро айнан бо забони арабӣ ҳамчун "мустақим" зикр намудааст.

³⁵¹ Абдурахмони Ҷомӣ. Осор, ҷ.6, сах. 98.

³⁵² Ҷамон ҷо, сах. 102.

*Мехостам камонча задан риши зуҳдро,
Ин корро ба коми дили ман рубоб кард.*³⁵³

Ришро "камонча задан", яъне ишора ба амали кӯтоҳ кардани риш аст ва ин ҷо шоир хеле моҳирона роҳат аз он мекунад, ки ин хоҳиши ӯро маҳз камонча, ки торҳои рубобро (риши ӯро!) "арра" мекунад, иҷро намудааст. Ин гуна ишораҳои танқидӣ, ки ҷониби ҳама гуна ҳаводорони зоҳирпарастӣ равона шудаанд, дар эҷодиёти Ҷомӣ фаровон дучор мегарданд:

*Мискин фақеҳ гӯиши шиоратишунав надоишт,
Манъи самоъи замзамаи чангу уд кард...
Ҷомӣ ҳамеша буд хароб аз суруди шиқ,
Омад садои най мадади он суруд кард.*³⁵⁴

Дар ғазали мазкур сухан боз ҳам аз танқиди нафароне меравад, ки қобилияти шунидани мусиқиро надоранд ва пайваста манъи самоъ мегарданд. Шоир таъкид намудааст, ки "мискин фақеҳ" ба ишораҳои пур аз ҳикмати хунари мусиқӣ сарфаҳм намеравад. Ӯ худашро бар хилофи онҳо мисол оварда, ифтихор аз он намудааст, ки суруди ишқро доимо мешунавад ва садои най (яъне умеди висол) мададгори ин суруд аст. Ин сатрҳои дар боло овардашуда намунаи олитарини дарки маъниҳои мусиқӣ ба шумор мераванд.

*Мутриб ба сози уд, ки надҳад халосиям,
Аз поймоли гусса ба ҷуз гӯймоли уд.
Роҳе бизан, ки ҷуз сарангушти мутрибон,*³⁵⁵
*Натвон гираҳ зи риштаи уммедҳо кушуд.*³⁵⁶

* * * *

*Ҳочати савти муганнӣ набувад Ҷомиро,
Ҷовидон бонги самоъ аз дили худ мешунавад.*³⁵⁷

³⁵³ Ҷамон ҷо, сах. 185 (Бояд ёдовар гардид, ки Ҷомӣ ин ҷо рубобро дар назар дорад, ки онро бо камонча менавохтанд.- А.Н.).

³⁵⁴ Ҷамон ҷо, сах. 187.

³⁵⁵ Дар ҷ.6 Осори Ҷомӣ (сах.193) "Роҳӣ бизан" омадааст, ки шояд аз сабаби якхела будани тарзи навишти ин истилоҳ дар хатти арабӣ бошад. Ба ақидаи мо шакли дурусташ: "Роҳе бизан" (яъне оҳангеро бинавоз!) бошад.

³⁵⁶ Абдурраҳмони Ҷомӣ. Осор, ҷ.6, сах. 193.

³⁵⁷ Ҷамон ҷо, сах. 195.

Ин чо гуфтаҳои Имом Ғаззоли ба ёд мерасад, ки ба ақидаи ӯ самоъ (яъне мусиқӣ) ба дили инсон ягон иттилооти наvero ворид намекунад, балки овози хуш ва оҳанги зебо танҳо ҳамон навои азалиро, ки аснои ба тан ворид намудани ҷон садо дода буд, бедор мекунад. Дар ин хусус Ғаззоли навиштааст: "Бидон, ки эзади таолоро сиррест дар дили одамӣ, ки он дар вай ҳамчунон пӯшидааст, ки оташ дар оҳан. Ва ҷунонки ба захми санг бар оҳан он сирри оташ ошкор гардад ва ба саҳро афтад, ҳамчунин самоъи хуш ва овози мавзун он гавҳари дилро бичунбонад ва дар вай чизе пайдо оварад бе он ки одамиро андар он ихтиёре бошад".³⁵⁸

*Самоъи қавли аласт аз худам ҷунон бирабуд,
Ки бозменаиносам аластро зи бало.*³⁵⁹

Ин чо низ Ҷомӣ ишора ба ҳамон "қавли аласт" (аҳди нахустини Одам) намудааст, яъне самоъи мусиқӣ дар дили инсон ҳамон оҳанги азалиро гӯё зи нав бедор мекунад.³⁶⁰

*Ғазалро аз ғами шиқи бутон деҳ ҷошинӣ, Ҷомӣ,
Суруди дарднок аз синаи ношод меҳезад.*³⁶¹

* * * *

*Шеъри меҳрангези Ҷомиро муганнӣ дод соз,
Меҳри моҳи рӯи он номехрубонам тоза кард.*³⁶²

* * * *

*Боз аз ин роҳ садои ҷарасе меояд,
Гӯӣ аз манзили маъшуқ касе меояд.*³⁶³

* * * *

*Навои шиқ зи Ҷомӣ на аз ҳасуд шунав,
Чу нест нагмаи булбул, нафири зог чӣ суд?*³⁶⁴

* * * *

³⁵⁸ Кимиёи саодат, ҷ.1, Бомбай, 1314, с. 73.

³⁵⁹ Абдурраҳмони Ҷомӣ. Осор, ҷ.6, саҳ. 481.

³⁶⁰ «қавли аласт» - яъне «аласту бираббикум» (ишора ба Ояи 172, Сураи Аъроф).

³⁶¹ Ҷамон ҷо, саҳ. 240.

³⁶² Ҷамон ҷо, саҳ. 241.

³⁶³ Ҷамон ҷо, саҳ. 246.

³⁶⁴ Ҷамон ҷо, саҳ. 258.

Дар осори Мавлоно Ҷомӣ дар қатори чанг, рубоб, камонча, танбӯр ва дигар созҳои мусиқии маъмули замон тасвири рангоранги сози хеле маъруфи уд ҷойи махсус дорад. Дар давраи маданияти Ҳирот машҳур гардидани ин созро мо метавонем ҳамчунин аз мусаввараҳои Камалиддин Бехзод мушоҳида намоем. Ҷолиби зикр аст, ки Бехзод дар мусаввараҳои якчанд намуди гуногуни удро дар дасти мутрибон (яъне аснои навохтани он) тасвир кардааст. Дақиқан маълум аст, ки дар маҳфилу ҷашнҳои бузург, ки дар Ҳирот бо иштироки шоирону олимон, аҳли адабу ирфон баргузор мегардиданд, мутрибони маъруф аз ҷумла навозандагони уд ҳамеша ширкат мекарданд.

Доир ба рушди фарҳангу ҳунар дар Ҳирот устод Садриддин Айни чунин навишта буд: "Ҳирот дар сояи маорифпарварӣ ва маданиятдӯстии ин мутафаккири бузург (яъне Восифӣ - А.Н.) дар он замон маркази маданӣ ва адабии олами шарқи ислом гардида буд, олимон, шоирон, мусиқашиносон, хаттотон, рассомон, наққошон ва дигар ҳунармандон аз Мовароуннаҳр ва Эрон рафта, дар он ҷо гун шуданд."³⁶⁶

Воқеан ёдовар мегардем, ки маҳз Зайниддин Восифӣ дар баробари дахҳо мутрибони моҳири замонаш устоди мусиқӣ - Қулмуҳаммади Удиро номбар кардааст ва метавон гуфт, ки Мавлоно Ҷомӣ борҳо садои удро дар иҷрои ин мутриби номӣ шунидааст.³⁶⁷ Яъне Мавлоно Ҷомӣ бо ин ҳунарманд мумтоз ва ин сози мусиқӣ аз наздик шиносоии худ дошт ва борҳо ба садои дилнавози он гӯш меандохт.

Дар ашъори Ҷомӣ, инчунин дар маснавиҳои ӯ сози дар мамлакатҳои Шарқ маъруфи уд бо услуби хос зиёд тасвир карда шудааст. Уд аслан номи арабии сози қадимии барбат мебошад, яъне ин созро хеле пештар дар давраи рушди тамаддуни Сосониён ихтироъ намуда буданд ва Борбади Марвазӣ, муғаннии бузурги дарбори Хусрави

³⁶⁵ Ҳамон ҷо, ҷ. 7, саҳ.106.

³⁶⁶ С.Айни. Восифӣ ва ҳулосаи "Бадоеъ-ул-вақоъ".- Д., 1985, с. 12.

³⁶⁷ Номи ин устоди маъруфи мусиқии замонро Алишер Навоӣ низ бо эҳтироми хоса дар "Маҷолис-ун-нафоис" чунин зикр намудааст: "Устод Қул Муҳаммад аз Шибиргон аст, дар наврасӣ гиччакро хуб менавохт... имрӯз касе дар уднавозӣ бо ӯ баробар шуда наметавонад..." (ниг.: А.Навоӣ. Осор, ҷ.9, Тошканд, 1970, саҳ.118).

Парвиз маҳз бо ҳамин соз сурудхонӣ менамуд. Дар асрҳои 9-10 ва ҳатто баъдан шоирону мусиқидонони замон ҳамеша номи ин созро чун "барбат" истифода мекарданд, вале пасон, дар асрҳои 14-15 бештар онро чун "Уд" ном мегирифтанд.

Дар давраи мо дар кулли мамлакатҳои шарқи Наздик ва Миёна (дар Мисру Ироқ, дар Ироғу Озарбойҷон, Тоҷикистону Ўзбекистон) номи ин соз маҳз уд аст ва онро ҳамчун сози хушсадо ва соҳиби тембри нодир дар дастаҳои ҳунари (ансамблҳо) васеъ истифода менамоянд. Калимаи "уд" аз араби буда, маънояш чӯб, дарахт, шохҳои дарахт аст.³⁶⁸ Дар оғози асрҳои миёна ин сози маъруфи шарқӣ аз ҷониби арабҳо тавассути Испания ба Аврупо интиқол дода шуд ва дар он ҷо минбаъд бо номи "лютня" маъруф гардид. Ёдовар бояд шуд, ки "лютня" низ айнан шакли тағйиршудаи номи арабии уд аст, зеро дар лаҳҷаи арабҳои Мағриб (Алҷазоир, Марокаш ва Тунис) ва минбаъд сокинони Андалусия, шакли пурраи арабии "Ал-ъуд" нахуст ба "л-ъуд" (дар Андалусия) ва сонитар, бо мурури замон ба "лютня" (дар Итолиёву Фаронса ва Олмон) мубаддал гардид.

Бори дигар бояд ёдовар гардид, ки уд дар мамлакатҳои Шарқ машхуртарин сози мусиқӣ ба шумор меравад, зеро кулли олимони мусиқидони Шарқ, ба мисли Форобиву Ибни Сино, Абдулқодир Мароғай, Сафиуддин Урмавӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ ва дигарон ҳамеша таълимоти хешро доир ба назарияи мусиқӣ (илми таълиф) танҳо бо истифода аз пардаҳои сози уд шарҳ медоданд. Яъне уд дар кулли минтақаҳои Шарқ сози маъруф ва маъмул ба шумор мерафт. Шоирони ҳамаи давраи замон аз Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ сар карда то Ҳофизу Саъдӣ, Бедилу Туғрал, Ҳилоливу Биноӣ ва албатта Абдурраҳмони Ҷомӣ, ҳама доим сози удро ҳамчун рамзи умумии мусиқӣ, оҳанг ва сози дасти мутриб тасвир намудаанд.

Мавлоно Ҷомӣ дар "Баҳористон" доир ба маҳорати бузурги мусиқидонии Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ маълумот оварда ҳамчунин зикр намудааст, ки қасидаи "Бӯйи ҷӯйи Мӯлиён"-ро шоир маҳз дар ҳамовозӣ бо сози уд иҷро намудааст. Ин худ дарак медиҳад, ки Ҷомӣ аз таърихи пайдоиши сози уд маълумоти хуб доштааст.

³⁶⁸ Ниг.: Арабско-русский словарь (ч.2). -М.,1970, стр.702.

Мавлоно Ҷомӣ дар ин радиф соҳиби тасаввуроти хеле мӯҷаз, устодона ва орифона мебошад ва сози удро анқариб дар ҳамаи ғазалу рубоиёт ва маснавиҳояш бо садҳо маънӣ шарҳу тавзеҳ додааст. Ӯ дар тасвири сози уд чӯзӣиёти шаклу сохтори удро (масалан, тори уд, гӯшакҳои он, шакли косахонааш ва ғ.) на танҳо ҳамчун донандаи илму амали мусиқӣ, балки ҳамчун орифи бузург нишон додааст. Масалан дар байти зерин Ҷомӣ аснои ифодаи ибораи машҳури "уди сухан", ҳамчунин тори уд ва амали "гӯшмол додани" гӯшакҳои онро тасвир намудааст:

*Аз печиши гам сар макаи Ҷомӣ, ки менадҳад садо,
Торе, ки бар уди сухан бе гӯшмоле бастай.*³⁶⁹

Аҳли ҳунари мусиқӣ, мутрибон медонанд, ки тори (сими) сози мусиқӣ дар сурати онро «гӯшмол надодан» (яъне тофта чӯр накардан) аз худ садо намебарорад, танҳо тори чӯр карда шуда қодир аст ба садо дарояд.

Айнан бо ҳамин ҳамин мазмун Ҷомӣ дар ғазали дигар удро шоирона чун тифли навзод ба қалам дода, аз мутриб хоҳиш менамояд, ки ўро ба канораш бигирад ва гӯшадро бо лутф бимолад то уд ба нола дарояд.³⁷⁰

*Мутрибо, уди хушнаво тифлест,
Ҷо диҳаи дар канор чун атфол.
То дарояд ба нола тифлосо,
Гӯши ўро ба дасти лутф бимол.
Нолаи ў маро ба кишвари ҷон,
Барад аз тангнои ҳиссу хаёл.*³⁷¹

Ҷомӣ таъкид менамояд, ки танҳо нолаи уд қодир аст ўро ба "кишвари ҷон" (яъне ба бихишт) расонад. Дар айни замон шоир ин ҳама хобу хаёли дунёи фониро ҳамчун "тангнои ҳиссу хаёл" тасвир намудааст. Бояд эътироф кард, ки чунин намунаи олии тасвири шоирона ва орифоноро дар баробари шаклу сохтор ва моҳияти сози мусиқии уд дар

³⁶⁹ Абдурраҳмони Ҷомӣ, Осор, ҷ.7, саҳ. 293

³⁷⁰ Агар тарзи ба бағал гирифта навохтани сози удро тасаввур намоем, айнан мисли манзараи кӯдаки навзод дар канори модар аст.

³⁷¹ Ҷомон ҷо, ҷ. 6, саҳ. 334

осори шоирони дигар даври замон пайдо намудан душвор аст. Дар мақтаи ҳамин ғазал Ҷомӣ мақсади мурочиати хешро ба сози уд ва нолаҳои он чунин шарҳ медиҳад:

*Ба мақоме расам, ки чун Ҷомӣ,
Кудсиён аз нишемани иқбол,
Дар ман оварда рӯи худ гӯянд:
Марҳабо, марҳабо, таол, таол!*³⁷²

Тасвири дигареро низ мисол меорем, ки Ҷомӣ дар он бори дигар ибораи "уди сухан"-ро хеле мӯшикофона шарҳ додааст:

*Наёрам шарҳи ғамҳои дил аз паҳлӯ бурун додан,
Агар паҳлӯи ҳам сад най чу мусиқор барбандам...
Маро шуд нукта борик аз хаёли он миён, Ҷомӣ,
Муганнӣ ку, ки бар уди сухан ин тор барбандам!*³⁷³

Нуктаи хаёли худро шоир ба вазъи хеле ҳам борики миёни он ёр ташбеҳ карда, ҳамзамон онро ба тори уд баробар месозаду меҳоҳад, ки ин торро ба уди сухан бибандад.

Дар баробари уд Мавлоно Ҷомӣ дар ашъораш ба тасвири сози чанг низ тавачҷӯҳи хоса зоҳир намудааст. Дар адабиёти классикӣ, ҳамчунин дар саҳифаҳои рисолаҳои мусиқӣ сози чанг низ хеле зиёд ва муфассал шарҳ дода шудааст. Муҳаққиқи маъруфи таърихи созҳои мусиқии Осиёи Миёна Т.Визго исбот намудааст, ки дар ин сарзамин аз қадимтарин давраҳо шаклу намудҳои мухталифи сози чанг васеъ маъмул гардида будаанд. Ӯ зикр намудааст, ки "дар шакли дастачамбона, яъне ҳамчун ансамбли мусиқӣ тасвир карда шудани ин арақа (арақаи Ҳайратонро бо тасвири мутрибаҳо дар назар дорад-А.Н.), пеш аз ҳама, аз он далолат медиҳад, ки дар сарзамини қадимии аҷдодони мо айнан ҳамин гуна ансамбл, яъне гурӯҳи иборат аз навозандагони чангу уд ва табл хеле машҳур будааст."³⁷⁴

³⁷² Ҷамон чо.

³⁷³ Ҷамон чо, сах. 408.

³⁷⁴ Иқтибос аз китоби: А.Низомӣ. "Таърихи мусиқии тоҷик". - Д., 2018, с. 49.

Сози чанг бо намудҳои гуногунаш (чанги амудӣ, чанги уфукӣ, чанги кунҷӣ ва ғ.) воқеан аз қадимтарин замон яке аз соҳҳои машҳуртарини сарзамини Осиёи Миёна ба шумор мерафтааст ва аз ин сабаб беҳуда нест, ки Мавлоно Ҷомӣ барои шарҳи муаммоҳои мухталифи ирфонӣ маҳз аз тасвири сози чанг истифода бурдааст. Масалан, дар кӯйи муғон нишаста бар нағмаи чанг майи муғона нӯшиданро шоир чунин ба қалам овардааст:

*Моем зи машираби муғона,
Дар кӯйи муғон гирифта хона.
Ҳамвора майи муғона нӯшем,
Бар нағмаи чанг ё чағона.
Ишиқ аст таронагӯ дар ин базм,
Ғофил манишин аз ин тарона.³⁷⁵*

Дар ҷойи дигар Ҷомӣ таъкид менамояд, ки маҳз мутриби чангнавоз, ки ба ашъори ӯ оҳангҳои дилнишин офаридааст ("чанг ба девон задан") ба сурудхояш завқи дигар мебахшад. Шоир иқдор шудааст, ки иҷрои шеърро танҳо оҳанги мусиқӣ таровати дигар медиҳад ва завқи дигар меофарад:

*Сурудаи завқи дигар дод Ҷомӣ,
Чу мутриб чанг дар девони ман зад.³⁷⁶*

Ба қолаби чанг ташбеҳ додани тани инсонро ва аз ғами ёр нолидани рағҳои бадани ӯро Ҷомӣ ба таври зайл тасвир намудааст:

*Танам, ки раг-раги ӯ нолад аз ғамат - чангест,
Ки торҳои аз осеби захма нола кунанд.³⁷⁷*

* * * *

*Ғиғон кашидам аз андӯҳи он зи сина чу чанг,
Тапонча кӯфтам аз дарди он ба рӯйи чу даф.³⁷⁸*

³⁷⁵ Абдурраҳмони Ҷомӣ. Осор, ҷ.6, сах. 372.

³⁷⁶ Ҳамон ҷо, ҷ.7, сах. 106.

³⁷⁷ Ҳамон ҷо, сах. 176.

³⁷⁸ Ҳамон ҷо, сах. 221.

Шояд бо илҳом аз достони "Пири чангӣ"-и Ҷалолуддини Балхӣ, ки ӯ низ чангро хеле орифона тасвир намуда буд, Мавлоно Ҷомӣ дар яке аз ғазалҳояш сози чангро (ин ҷо шоир намуди чанги амуди ро дар назар дорад, ки ба ҳарфи «дол» шабоҳат дорад) чун рамзи пирӣ ва қомати хаида тасвир кардааст:

*Аз бас фиғону шеванам чангест хамгаишта танам,
Ашк омада то доманам аз ҳар миҷса чун торҳо.*³⁷⁹

Бори дигар шоир танахро ба қомати хаи чанг ва ҳатто ашқҳои резони худро ба ҳамон торҳои овезони чанг ташбеҳ медиҳад.

Созҳои музикиро Ҷомӣ дар бисёр ҳолатҳо бо мақсади ифодаи ақидаҳои устувори орифонаи хеш ба кор бурдааст:

*Ҷомӣ гусист риштаи тасбеҳи зуҳдро,
Хоҳад ба базми дурдакион тори чанг сохт.*³⁸⁰

Ҷуръати бемисоли шоирро бинед: ӯ кушоду равшан изҳор намудааст, ки аз риштаи тасбеҳи зоҳидӣ минбаъд тори чанг хоҳад сохт! Бояд гуфт, ки ин намуд мазаммати зоҳидонро Ҷомӣ борҳо дар ашъораш такрор намудааст.

Мавлоно Ҷомӣ муаллифи рисолаи махсуси музикӣ мебошад, ки дар он бузургтарин падидаи олии музикӣ Хуросону Мовароуннаҳр, яъне силсилаи Дувоздаҳмақом ба таври комил шарҳ дода шудааст. Яъне Ҷомӣ дар ин ҷода музикидони сатҳи олӣ ба шумор меравад. Ҳамин аст, ки дар ашъораш, махсусан дар маснавиҳо ва ғазалиёташ ӯ ҳамеша номи мақомҳо, инчунин хусусияти бадеию эстетикӣ ва ирфонии онҳоро хеле донишмандона шарҳу тавзеҳ додааст.

*Ба ҳаммақо-мии Ушишоқ мекунӣ оҳанг,
Чӣ мӯҷиб аст, ки бо ман дар ин мақом наӣ?*³⁸¹

³⁷⁹ Ҳамон ҷо, ҷ. 1, саҳ. 102.

³⁸⁰ Ҳамон ҷо, ҷ. 1, саҳ. 285.

³⁸¹ Ҳамон ҷо, ҷ. 6, саҳ. 478.

Сухан ин чо аз боби мақоми Ушшоқ меравад ва маълум мегардад, ки Ҷомӣ аз асрори азалии ин мақом огоҳӣ доштааст. Ёдовар мегардем, ки мақоми Ушшоқ, бино ба маълумоти аксари муаллифони рисолаҳои тасаввуф, хусусияти дар ниҳоди шунаванда бедор намудани ёди ватанро дорост. Аз лиҳози ин таълимот ватани аслии инсон бихишт ба шумор меравад ва маҳз дар он чо ҳазрати Одам оҳанги латиферо, ки зери садои он чон ба баданаш ворид гардида буд, шундааст ва ин оҳанг гӯё абадан дар замири ӯ садо медиҳад.

Оҳангҳои мақоми Ушшоқ маҳз ҳамин эҳсосоти азалиро ба ёди инсон меоранд ва ӯ беихтиёр майл ба ҷониби ватан мекунад. Ин муамморо пештар аз ҳама Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ ба хубӣ медонист ва барои ҷустани чораи аз Ҳирот ба Бухоро баргардонидани Амир маҳз ҳамин мақомро истифода намуда, қасидаи маъруфи «Бӯйи ҷӯйи Мӯлиён ояд ҳаме...»-ро иҷро карда буд. Яъне Рӯдакӣ низ ҳамчун донандаи хуби сифатҳои ирфонии мақомҳои классикӣ дар ин асно маҳз аз оҳанги мақоми Ушшоқ (Ошиқони Ватан) истифода намуда, дар замири Амир эҳсоси ватанро (яъне Бухороро) бедор намудааст.

*Ҳаримақоми ҳусайнилақаб шаҳаниноҳест,
Ки мезанад навои муҳаббатани "Ушшоқ".
Аз он мақом макун "Рост", Ҷомӣё, оҳанг,
Суи "Ҳичоз", ки аз соз рафт "Роҳи "Ироқ".³⁸²*

Чуноне ки мебинем, Ҷомӣ дар байтҳои боло истилоҳи мақомро аввал бо маънии аслий, яъне ҷойи истиқомат, манзили зист ва поинтар бошад, айнан ба маънии навъи мусиқӣ, яъне номи мақомҳои силсилаи Дувоздахмақом истифода кардааст. Ин далели он шуда метавонад, ки маҳз дар Ҳирот дар а. 14-15 ба ивази "парда" истилоҳи мақом роиҷ гардида будааст.

Ин чо намунаест аз куллии Дувоздахмақом, яъне Ҷомӣ аз номҳои мушаххаси силсилаи Дувоздахмақом истифода намудааст. Дар нашри «Д» (ҷ.7, сах.224) "Ҳарӣ мақоми" (чудо навишта шуда) омадааст, аммо ба андешаи мо "ҳаримақом" - ишора ба Хусейн Бойқаро, ҳокими Ҳирот дар назар аст, яъне "ҳаримақом" ишора ба сокини Ҳирот будани ӯ.

³⁸² Ҳамон чо, ҷ.7, сах. 224.

*Бар канори тоси гардун зад ҳилол ангушт дӯш,
Ошиқонро муждаи айёми ид омад ба гӯш.³⁸³*

* * * *

*Наёрам шарҳи гамҳои дил аз паҳлӯ бурун додан,
Агар паҳлӯи ҳам сад най чу мусиқор барбандам...*

*Маро шуд нукта борик аз хаёли он миён, Чомӣ,
Муганнӣ ку, ки бар уди сухан ин тор барбандам?³⁸⁴*

Чуноне ки зикр намуда будем, мусиқор - сози нафасӣ, ки аз якчанд найҳои ба ҳам баста шуда иборат аст. Ин созро баъзан "найбаст" низ меноманд, ки албатта номи соф тоҷикии он ба шумор меравад.³⁸⁵ Вале ҷолиб аст, ки Чомӣ ин навбат мусиқори "иборат аз сад най"-ро ёдовар гардидааст, яъне яқинан сухан ин ҷо аз боби сози арғунун меравад, зеро танҳо арғунун дорои ин миқдори найҳои ба ҳам пайваст гардида мебошад.

Қатъи назар аз он, ки дар он давра дар Ҳироту минтақаҳои атрофи он сози арғунун дар ин шакли бузургаш (яъне чун Органи имрӯза) маъмул набуд, бояд дар назар дошт, ки азбаски Мавлоно Чомӣ аз илми мусиқии юнониёни қадим (Арасту, Уқлидус ва диг.) огоҳии хуб дошт ва доир ба созҳои мусиқии қадимӣ маълумоти зарурӣ пайдо намуда буд, дар байтҳои боло тасаввуроти хаёлии Арғунуни бузургро рӯйи дафтар овардааст.

Дар осори Чомӣ навъҳои Соқинома дар шакли алоҳида (ба мисоли Ҳофиз) вучуд надоранд, вале ин навъи аҷиби шеърӣ-мусиқиро ӯ дар ҳар мавриди мувофиқ хеле устодона истифода менамояд. Масалан, дар ғазали зерин шоир васфи баҳори хуррам ва лолаву кӯҳсоронро маҳз бо тасвири лаҳзаи мурочиат ба соқӣ оғоз менамояд:

*Соқӣ, баромад абри баҳорон,
Шуд сабзаву гул хуррам зи борон.³⁸⁶*

³⁸³ Ҳамон ҷо, ҷ.6, сах. 295.

³⁸⁴ Ҳамон ҷо, сах. 408.

³⁸⁵ Дар Аврупо ин созро "флейта Пана" меноманд.

³⁸⁶ Ҳамон ҷо, ҷ.6, сах. 418.

Дар таркиби Шашмақоми тоҷикӣ ин ғазал вориди оҳанги маъруфи "Соқиномаи Баёт" гардидааст, ки онро хеле устодона Ҳунарманди мардумии Иттиҳоди Шӯравӣ Ҷӯрабек Муродов иҷро намудааст.

Дар ғазалиёти Ҷомӣ саҳнаҳои базму чашнҳои пуршукӯҳ ҳамчунин тавассути наъраҳои сози нафир тасвир карда шудаанд. Нафир яке аз намудҳои карнай аст, ки онро шоирони дигар низ (Фирдавсӣ, Ҳофиз, Саъдӣ) дар ашъорашон васеъ ба кор бурдаанд. Аммо аз байти поин маълум аст, ки ин ҷо низ Мавлоно ин созро бо маънии дигар, яъне садои гулӯи дардманди хеш шарҳ додааст:

*Занам нафир чу ойи зи дар буруну нагӯӣ,
Нафири Ҷомии дармонда ё сарири³⁸⁷ дар аст ин.³⁸⁸*

Қавли аласт - ишора ба аҳди азалии инсон аст ("Аласту бираббикум")³⁸⁹ ва шоир хешро доимо масти самоъи ҳамин оҳанг мешуморад:

*Самоъи қавли аласт аз худам чунон бирабуд,
Ки боз менашиносам аластро зи бало.³⁹⁰*

Дар ин сатрҳо Мавлоно Ҷомӣ моҳияти хеле ҳам бузурги пайвандии шеър ва оҳангро таъкид намудааст.

*Расвошуда лӯлие рубобе дар даст,
Аз кӯи харобот ҳамеомад маст.
Бо хештан ин тарона мезад пайваст,
К-эй вои касе, ки аз худу халқ нараст.³⁹¹*

Ин ҷо Ҷомӣ васфи ҳикмати узлат, гӯшанишиниро менамояд, яъне таъкид намудааст, ки роҳи ҷустуҷӯи ҳақиқат дар канорагирӣ аз халқ, аз авом мебошад.

³⁸⁷ "Сарир" - хиширрос, ғичирроси дар, садои найқалам аснои навиштан; овози карнай ва ғ. Аммо ин ҷо яқинан ғичирроси дари хона (аснои кушодану пӯшидани он) дар назар аст.

³⁸⁸ Ҳамон ҷо, сах. 429.

³⁸⁹ Ишора ба Ояи 172 дар Сураи Аъроф.

³⁹⁰ Ҳамон ҷо, сах. 481.

³⁹¹ Ҳамон ҷо, сах. 540.

Дар Девони солис ("Хотимат-ул-хаёт") Мавлоно Чомӣ бештар оҳангҳои ҳазину дилсӯзро васф мекунад ва гӯё бо ҳамин вазъи умри солхӯрдаашро таъкид менамояд:

*Хушо ба нагмаи танбӯр, гӯямат рамзе,
Ки аз шунидани он мотами ту гардад сур.
Тани ту ҳаст чу танбӯру тори он раги ҷон,
Ба зудият шавад ин тор пора з-он танбӯр.*³⁹²

Беҳуда нест, ки ин ҷо нахустин бор Чомӣ сози танбӯрро истифода намуда, таносуби тану ҷонро дар пайвандии махсуси соз (яъне тан) ва тори он (яъне ҷон) баён кардааст. Хулосаи шоир дар он аст, ки ин тори нозук рӯзе дар тани он соз аз ҷунбиш мемонад ва пора мегардад. Дар байти зерин ҳамчунин оҳанги ҳузну андӯх баён карда шудааст:

*Бар дари Каъба чу маҳрумед аз лаҳни сарир,
З-уштурони қофила бонги дарое бишнавед...*³⁹³

Ин ҷо низ шоир ибораи "лаҳни сарир"-ро (садои ғичирроси дари Каъба дар назар дошта шудааст) ба маънои рамзии гӯё ҳамеша пӯшида будани он истифода бурдааст. Яъне ӯ соликро огоҳ менамояд, ки азбаски ин дар доимо пӯшида аст, вале агар ба садои уштурони қофила, ки сафар ба ҷониби Каъба доранд, гӯш бияндозед, бонги "дароед!"-ро хоҳед шунид. Маълум мешавад, ки эҳсоси умедвории солики роҳи Каъба аснои сафараш дар бонги уштурони қофила ниҳон будааст.³⁹⁴

*Мекашад Чомӣ нафир аз шавқи хори бодия,
Андалебе мезанад бар гул, навое бишнавед.*³⁹⁵

Кунун шоир ҷониби Каъба равон аст, ӯро шавқи хори бодия ба илҳом меоварад, вале ҳамзамон навои андалебро низ фаромӯш накардааст.

³⁹² Ҳамон ҷо, ҷ. 7, сах. 10.

³⁹³ Ҳамон ҷо, сах. 145.

³⁹⁴ Ҳамчунин ёдовар мешавем, ки суруди қадимии шутурбонон "Ал-Худо" ном дорад ва он низ суруди "ҳидоят" ба шумор меравад.

³⁹⁵ Ҳамон ҷо, сах. 145.

Ва ниҳоят, дар охири Девони солис мурочиати шоирро ба мутриби маҷлис дучор мегардем ва маълум аст, ки Ҷомӣ хоҳиши шунидани оҳанги "фурудошт"-ро пешниҳод намудааст (як намуд таронаҳои интиҳой дар силсилаи мақомҳо):

*Як лаҳза фурудошт кун, эй мутриби маҷлис,
К-аз доираам бурд бурун замзамаи най.
Ҳар нағмаат аз най, ки равад сӯи адам боз,
Бим аст, ки ҷонам биравад дар ақиби вай.*³⁹⁶

Мурочиат ба мутриб доир ба "фурудошт кардан" асосан ба чараёни иҷрои оҳангҳои классикӣ аз қабилӣ "нубаҳои мураттаб", ки қисми хотимавии онҳоро "фурудошт" меноманд, тааллуқ дорад. Шоир шикоят аз он дорад, ки замзамаи дилнавози най ӯро (шунавандаро) аз доира берун кардааст ва нағмаҳои най (оҳанги азалии фироқу ҷудой) бими роҳи адамро бедор намудааст.

Маълум аст, ки Ҷомӣ истилоҳи "фурудошт"-ро ин ҷо хеле бамаврид овардааст ва ин далели он аст, ки орифи бузург, дарвоқеъ, аз кулли асрори илм ва амали мусиқӣ баҳраманд гардида будааст. Чуноне ки дар боло зикр намудем, "фурудошт" - номи яке аз қисмҳои хотимавии силсилаи нуботи мураттаб ба шумор меравад, ки таркиби он чунин аст: Қавл, Ғазал, Тарона, Фурудошт. Дар бораи дар Самарқанд хеле васеъ маъмул будани ин навъи аҷоибӣ мусиқии суннатии тоҷик мусиқидони маъруфи қарни XIV Абдулқодир Мароғай дар китоби "Мақосид-ул-алхон" чунин маълумот овардааст: "Ин фақир, ки дар моҳи рамазон сӣ нӯботи мураттаб месохтам аз панҷ қитъа - Қавл, Ғазал, Тарона, Фурудошт ва Муस्ताзод..."³⁹⁷

Маълум мешавад, ки Мавлоно Ҷомӣ аз муҳтавои рисолаи мусиқии Мароғай огоҳ будааст, ҳамчунин метавон исбот намуд, ки истифодаи истилоҳи хеле ҳам нодири "фурудошт" ҳамчун номи бахши ниҳойи оҳанг аз дониши комили мусиқии Ҷомӣ дарак медиҳад. Қабл аз Мароғай доир ба фурудошт ҳамчунин Сафиуддин Урмавӣ дар рисолаи "Китоб-ул-адвор" маълумот оварда буд. Азбаски Ҷомӣ "фурудошт"-ро

³⁹⁶ Ҷамон ҷо, сах. 292.

³⁹⁷ Абдулқодир Мароғай. Мақосид-ул-алхон.- Техрон, 1344, сах. 103.

хамчун баҳши хотимавии нӯбот мисол овардааст, пас метавон тахмин намуд, ки ӯ ин ақидаро маҳз бо тақя ба рисолаи мусиқии Урмавӣ шарҳ додааст.³⁹⁸ Яъне бори дигар маълум мешавад, ки Мавлоно Ҷомӣ аз мазмуну мундариҷаи рисолаҳои Ибни Сино, Қутбиддини Шерозӣ, Сафиуддин Урмавӣ ва Абдулқодир Мароғай огоҳии хуб доштааст ва рисолаи мусиқии хешро маҳз бо тақя ба ҳамин маъхазҳои хеле муътамади илми мусиқии Шарқ офаридааст.

Гӯё бо ҳамин оҳанг ва бо ҳамин мурочиат Девони солис ба итмом мерасад. Сайри олами мусиқӣ, истифодаи рамзҳои соҳҳои мусиқӣ, мақомҳо ва оҳангу таронаҳоро Мавлоно Ҷомӣ бо услуби хеле гуворои ирфонӣ, яъне бо "риҷъат ба фурудошт" ҳусни хотима мебахшад. Ҳамаро огозу анҷом аст, фурудошт анҷоми ҳамаи мақомҳост ва иҷрои он ишоратест ба анҷоми садоҳои дилнавози мусиқии ширини ҳаёти ширин...

Дар достони "Лайлӣ ва Мачнун":

Ин достони таҷассумгари амиқтарин дунёи ҳаҷру фироқ ва дарду алами инсонӣ тақрибан дар нимаи аввали солҳои 80-ми қарни 15 эҷод карда шудааст. Достон аз 3860 байт иборат буда, матни интиқодии он соли 1974 дар Москва бо кӯшишу эҳтимоми устод Аълоҳон Афсаҳзод нашр гардидааст. Мазмуни асосии достон - қиссаи пуралами ишқи Мачнун ба Лайлӣ ва рӯзгори пурмашаққату фоҷиавии онҳо мебошад. Чехраҳои Лайлӣ ва Мачнун ҳамчунин дорои маъниҳои ирфонӣ буда, барои хонандаи нуктасанҷ ва дунёшинос олами ботинии инсон, фалсафаи ҳаёт ва муаммои ҳастиро фош мекунад.

Забони нигориши достон хеле фаҳмо, мавзун ва зебо буда барои хонанда як намуд сарчашмаи маърифат ва маъхазӣ кашфи муаммоҳои сершумори ҳаёти инсон ба шумор меравад. Сараввал бояд зикр намуд, ки мисли анъанаи маснавинависи форсии тоҷикӣ, Мавлоно Ҷомӣ ҳамеша дар хотимаи ин ё он боби алоҳидаи достонҳо чанд байтеро дар навъи Соқинома оварда, бо ҳамин услуб аз мазмуни ин боб гӯё хулосабарорӣ мекунад, вале аз чӣ бошад, ки дар достони "Лайлӣ ва Мачнун" ин гуна порчаҳои "Соқинома" вучуд надорад. Дар омади сухан ёдовар мегардем, ки ҳамчунин дар "Лайлӣ ва Мачнун"-и Низомии Ганҷавӣ бандҳои "соқинома" вучуд надоранд. Муҳаққиқони соҳаи

³⁹⁸ Сафиуддин Урмавӣ. Китоб-ул-адвор. -Техрон, 2001.

адабиётшиносӣ алҳол сабаби онро муайян накардаанд, ба ҳар ҳол ақидаи мо чунин аст, ки азбаски мазмуну мундариҷа ва рӯҳияи ирфонии қисса ягон имкони хонандаро ба базми маю мусиқӣ даъват намуданро надорад, шояд аз ҳамин сабаб Мавлоно Ҷомӣ зарур нашуморидааст, ки дар ин дoston сахнаҳои базро (бо иштироки ҳатмии мутрибу соқӣ) тасвир намояд. Вале дар баробари ин, шоир қариб дар ҳамаи бобҳо аз рамзҳои истилоҳоти мусиқӣ хеле зиёд истифода намудааст ва зимнан сифатҳои ирфонии мақомҳои мусиқӣ, номи созҳо ва оҳангу таронаҳо бо мантиқи сужет хеле мувофиқ ва тавҳам тасвир карда шудаанд.

Мақсади мо ҳоло на таҳлили мазмуну мундариҷаи бобҳои дoston, балки муайян сохтани нақши созҳои мусиқӣ, оҳангҳои классикӣ, бахшҳои Дувоздаҳмаком ва ғ. дар композитсияи дoston, ҳамчунин аҳаммияти мантиқию эстетикӣ онҳо дар ҷараёни баён ва дарки мазмуни асар ба шумор меравад.

Аз мазмуни умумии чанд байте, ки дар оғози дoston оварда шудаанд, аён аст, ки Ҷомӣ дostonро дар охири умраш эҷод намудааст:

Рӯзе ки қавиниход будам,

Берун зи тариқи дод будам...

В-имрӯз, ки рӯ ба раҳ ниҳодам,

В-аз дил гиреҳи гунаҳ кушодам,

Дар дил намонд қуввати қор,

В-аз пой бирафт зӯри рафтор.

Биништа ба фарқи ман сафедӣ,

Барфест зи абри ноумедӣ...³⁹⁹

Яъне маълум аст, ки ин дoston тақрибан дар як давра бо Рисолаи мусиқӣ эҷод шудааст ва мантиқан як намуд ҳулосабардорӣ аз таҷрибаи умри муаллиф мебошад. Нахуст шоир дар оғози дoston доир ба "сабаби назми ин китоб" чунин байтро меорад:

З-ин роз чу парда боз кардам,

В-ин турфа тарона соз кардам.⁴⁰⁰

³⁹⁹ Абдурраҳмони Ҷомӣ. Осор, ҷ. 5, сах. 7.

⁴⁰⁰ Ҷамон ҷо, сах. 11.

Дар ин байт бо услуби хеле нозуки ирфонӣ шоир истилоҳоти "парда" ва "тарона"-ро моҳирона истифода намудааст. Ин ҷо "парда боз кардан" ба маънии оғози қасфи розҳо омадааст ва "тарона соз кардан" - яъне гуфтугӯи шоир бо ҳонанда дар шакли сухани мавзун сурат гирифтааст.⁴⁰¹ Поинтар, дар "Достони моил шудани Мачнун ба яке аз хубони қабил" Ҷомӣ хислатҳо омиёнаи инсонро дар падибор шудани майлу ҳавасҳо, ҳамчунин шукӯҳу шаҳомати базми мардумиро дар ҳузури хубони яке аз қабилаҳо бо байти зерин баён намудааст:

(Дар мазаммати ҳавасҳо)

*Онро, ки ба шиқи гил сириштанд,
В-ин ҳарф ба лавҳи дил навиштанд...
Ҳар лаҳза кунад ба ёре оҳанг,
Дар домани дилбаре занад чанг...⁴⁰²*

Дар тасвири базм:

*Дар назма ба соқашон халохил,
Чун бар кафи мутрибон ҷалочил.⁴⁰³*

Шоир дар ин байт ҳалқаҳои зангӯладореро, ки раққосаҳо аснои ҳунарнамоӣ ба соқи пояшон устувор мекунанд (халохил), бо садобарории зангӯлаҳои сози маъруфи зарбии мусиқӣ - ҷалочили мутрибон (дафи кӯчак, ки дар сурохиҳои доирааш лаъличаҳои мисин ҷуфт-ҷуфт васл карда шудаанд) ташбеҳ додааст.

Аммо дар поини ин боб қаҳрамони дoston - Мачнун аз ин тароназаниҳои духтарон ва аз ин маъракаи пешвозу "хайра макдам"-и як ҷавони бегона "бо либоси арғувонӣ" малӯл мегардад ва бо ҳасрат мегӯяд:

*В-ар кам зи мане намояд иқбол,
Бошанд тароназан зи халхол.*

⁴⁰¹ Мафҳуми "парда", шарҳи хеле батафсил ин истилоҳро (чи дар мавриди шарҳи "пардаи мусиқӣ" ва чи дар маъниҳои ирфонии "нури раҳой, ки аз пушти парда ба инсон таҷаллий мекунад") Мавлоно Ҷомӣ ҳамчунин дар маснавии "Юсуф ва Зулайхо" овардааст.

⁴⁰² Ҳамон ҷо, сах. 22.

⁴⁰³ Ҳамон ҷо, сах. 24.

*Ҳошо, ки агар губор гардам,
Бо бод дар ин диёр гардам...⁴⁰⁴
З-ин гуфтушунид хомӯиш беҳ,
В-аз ҳеч касон фаромӯиш беҳ.⁴⁰⁵*

Бо тасвири чунин рафтори Мачнун, яъне аз базми "чалочилу халохил" дилгирона бурун омадани ӯ, боби дигар -"Гарм шудани Мачнун аз истимоъи овозаи Лайлӣ" оғоз мегардад. Ин гуна гардиши хаводисро Ҷомӣ маҳз бо истифода аз гулгулаву садоҳои дигари созҳои мусиқӣ тасвир намудааст:

*Хун гашит зи ноумедияш дил,
Ногоҳ баромад аз муқобил
Овози ҳашио бонги халхол,
Гардонд самоъи ӯ бар он ҳол.⁴⁰⁶*

Бо шунидани (самоъ кардани) садои ҷарангоси гӯшвораву гарданбандҳо ва ҳалқаҳои пойбанди (яъне халҳоли) Лайлӣ дар ҳоли Мачнун тағйироте ба амал меояд ва минбаъд танҳо ҳамин садо ва ҳамин оҳанг ифодакунандаи вазъи ботинии ӯ мегардад. Ҷолиби зикр аст, ки қиссаи ба ишқи Лайлӣ гирифтгор шудани Мачнун аз марҳилаи "шунидан"-и садоҳои ҷарангоси гӯшвораву гарданбанди Лайлӣ оғоз мегардад. Яъне Мачнун ҳанӯз Лайлиро надидаст, вале мафтуни садоҳои дилнавозе мегардад, ки аз ҷониби Лайлӣ ба гӯш мерасад.⁴⁰⁷

Дидорбинии Лайливу Мачнунро низ шоир бо ишора ба рамзи оҳанги "замзама" баён менамояд:

*Он парда зи рух қушод меодод,
В-ин сабру хирад ба бод меодод.*

⁴⁰⁴ Шояд ин ҷо мантиқан "нагардам" дуруст бошад.

⁴⁰⁵ Ҳамон ҷо, сах. 25.

⁴⁰⁶ Ҳамон ҷо, сах. 27.

⁴⁰⁷ Айнан чунин услуби сараввал бо гӯш шунидани садоҳои мансуб ба маъшукро Ҷомӣ дар достони "Юсуф ва Зулайхо" низ истифода кардааст: (Зулайхо)

Ҳадиси Юсуфу васфаш чу бишнид,

Ба мохи рӯи ӯ меҳраш бичунбид...

Ба дидан майлаш афтод аз шунидан,

Бале, бошад шунидан тухми дидан... (ҷ.4, сах. 234)

*Он новаки захрнок мезад,
В-ин замзамаи ҳалок мезад.⁴⁰⁸*

Минбаъд, аснои шунидани садои нолаҳои Мачнун дар дили Лайлӣ низ дарди сӯзони муҳаббат ҷой мегирад, яъне ин ҷо низ сарриштаи ишқ аз лаҳзаи "шунидан"-и сифати маъшук оғоз мегардад, аниқтараш суҳан ин ҷо аз боби назарияи "самоъ" меравад. Вале Лайлӣ ҳанӯз ба иқрои шудан розӣ нест (зеро то ин лаҳза маъшукро надидаст):

*Розе, ки тавонияш ту гуфтан,
Ман натвонам ба ҷуз нухуфтан.⁴⁰⁹*

Ҷомӣ ин гуна муколамаи Ошику Маъшукро бо истифода аз рамзҳои мусиқӣ чунин ҷамъбаст менамояд:

*Созанда, ки сози ишқ пардохт,
Маъшуқию ошиқӣ ба ҳам сохт.
Ин ҳар ду навои⁴¹⁰ як мақоманд,
Аз якдигар ҷудо ба номанд.⁴¹¹*

Ин ҷо истилоҳи "созанда" ҳамчун ифодагари тасвири Офаридгор омадааст ва "сози ишқ пардохтан" - ӯ, яъне офарида шудани ишқу ошиқӣ мебошад. Шоир таъкид менамояд, ки ҳам ишқ ва ҳам ошиқ - "навои як мақоманд", яъне ин падидаҳо дар доираи як лаҳн, як оҳанг қарор доранд ва танҳо номашон аз ҳамдигар фарқ мекунад. Бояд ёдовар гардем, ки Ҷомӣ, ки худ муаллифи рисолаи муҳташами мусиқӣ доир ба назарияи Дувоздаҳмақом буд ва аз илму амалияи мусиқӣ дараки амиқ дошт, албатта ва бечуну чаро аз нозуқиҳои истилоҳи "мақом" (ҳамчун доираи лаҳнӣ ва падидаи эстетикӣ) огоҳии хуб дошт.

*Чун Қайс шунид ин тарона,
Бардошт суруди ошиқона.*

⁴⁰⁸ Ҳамон ҷо, сах. 28.

⁴⁰⁹ Ҳамон ҷо, сах. 34.

⁴¹⁰ Дар нашри Душанбе (ҷ.5) "навои" омадааст.

⁴¹¹ Ҳамон ҷо, сах. 34.

*Аз завқ дарид пироханро,
Бар хок фиғанд хештанро.*⁴¹²

Бо шунидани ин тарона Мачнун "суруди ошиқона мебардорад" (яъне месарояд) ва аз завқ чомаи хеш пора мекунад. Ин чо низ шоир ба рамзи сӯфиёнаи сурудҳои қадимӣ аз силсилаи "Ҷомадарронӣ" ишора менамояд ва ҳолати ба вачд омада пирохан пора кардани Мачнунро бо маъниҳо ва рамзи ҳамин суруд баён намудааст. Оғози ошиқии Мачнунро Ҷомӣ бо чунин байтҳои пурмуаммо ифода намудааст:

*Ишқ - аввали ӯ сурудӯ шодист,
Берун зи оҳанги номуродист...
Чун май, ки нахуст чуз хушӣ нест,
Як зарра дар ӯ мушавваши нест.*⁴¹³

Айнан ҳамин гуна огоҳӣ доир ба он ки шунидани ин "суруди аввал", яъне суруди шодии ишқ чи оқибатҳое дорад, поинтар боз рушантар тасвир гардидааст. Минбаъд аз забони Мачнун танҳо ҳамон "суруди ишқ" садо медиҳад ва Лайлӣ низ аз шунидани он (яъне аз самоъ!) ба вачд меояд:

*Лайлӣ чу ғазалсарояи дид,
В-ин нағмаи ҷонгудоз бишид,
Овард зи ҷумла рӯ ба сӯяи,
Букишод забон ба гуфтугӯяи...*⁴¹⁴

Маҳз зери таъсири "ғазалсарой"-и Мачнун ва аз шунидани "нағмаи ҷонгудоз"-и ӯ Лайлӣ аз дигарон рӯй метобад (!) ва маҳз бо Мачнун ба гуфтугӯ мебарояд. Пас метавон гуфт, ки ин чо низ шоир таъсири самоъро (нағмаи ҷонгудоз) ба олами ботинии инсон шарҳ додааст.

Дар достон рамзҳои мусиқӣ на танҳо барои ифодаи ҳолати тарабу хурсандӣ, ё худ баёни эҳсосоти ишқу ошиқӣ оварда шудаанд, балки дар мавриди зарурӣ шоир номи оҳангҳои ба ном "харошида"-ро низ барои тасвири лаҳзаҳои хеле нозуки сюжет истифода намудааст.

⁴¹² Ҷамон чо.

⁴¹³ Ҷамон чо, сах. 37.

⁴¹⁴ Ҷамон чо, сах. 42.

Пас аз шиносӣ пайдо намудани Мачнун ва Лайлӣ ва аҳди вафо бастанӣ онҳо дар мазмуни дoston аввалин лаҳзаи ба ибораи мусиқӣ "диссонанс" (ноҷӯрӣ) пайдо мешавад, ки дар он "ғаммозон" (айбҷӯёну тӯҳматчиён) ба Лайлӣ хабари бардурӯғеро оид ба аҳди дигар бастанӣ Мачнун мерасонанд. Ин ҷо низ барои ифодаи дақиқи ҳолати сюжет шоир аз рамзҳои мусиқӣ чунин истифода намудааст:

*Нодида харош рииштаи чанг,
Аз чанг кучо барояд оҳанг?*⁴¹⁵

Маълум мешавад, ки нодида харошидани панҷаҳо (беҳунарона навохтани чанг) дар рӯи симҳои чанг оҳанги дилхарош, номуносибро ба вучуд меорад, 3-ин сабаб қиссаи ғаммозонро шоир ба чунин услуби "харошидан" (мусиқии гӯшхарош) ташбеҳ додааст. Ба забони имрӯзаи санъати драматургия гӯем, маҳз дар натиҷаи ҳамин тӯҳмати ғаммозон дар сужети дoston "конфликт" оғоз мегардад ва онро низ шоир ҳамчунин бо истифодаи рамзҳои мусиқӣ (яъне бо рамзи "оҳанги ноҷӯр") баён намудааст. Ноҷӯрии суруди ишқро шоир ҳамчунин дар фоли зоғи сиях, ки ба Мачнун хеле хуш омада буд, пешгӯӣ менамояд:

Фоли зоғ:

*Бонге ду-се зад латифу мавзун,
Наздики араб ба фоли маймун.
Мачнун 3-он бонг дар тараб шуд,
Раққоси нишемани талаб шуд.*⁴¹⁶

Мачнун фирефтаи бонги зоғ (яъне фоли бад) шуда, чун "раққоси нишемани талаб" боз ҳам зиёдтар ғарқи дарёи ишқи Лайлӣ мегардад. Яъне бо таъбири Ҷомӣ "суруди ишқ" ба "бонги зоғ" мубаддал мешавад.

Болотар зикр намуда будем, ки Ҷомӣ ҳамчун олими мусиқидон аз рамзҳо ва маъниҳои гуногуни номи оҳангҳо, мақомҳои мусиқӣ ва сифатҳои бадеию эстетикӣ онҳо дараки хуб доштааст. Масалан, дар тасвири лаҳзаи аз ҳаҷ бозгаштани Мачнун шоир маҳз рамзи мақоми Ҳичозро истифода намуда мегӯяд:

⁴¹⁵ Ҳамон ҷо, сах. 60.

⁴¹⁶ Ҳамон ҷо, сах. 65.

*Хушнагма муганнии ҳичозӣ,
Ин нагма занад ба пардасозӣ,
К-аз Каъба чу бозгаишт Маҷнун,
Бо шавқе аз он чӣ буд афзун.⁴¹⁷*

"Муғаннии ҳичозӣ" - худи Маҷнун аст, ки кунун бо пардаи дигар (яъне бо оҳанги мақоми Ҳичоз, ки рамзи орзӯи расидан ба Ҳақ аст) нағма мезанад.⁴¹⁸ Ин ҷо бори дигар маълум мегардад, ки Мавлоно Қомӣ дар чараёни ифодаи рамзҳои мусиқӣ на танҳо номҳои алоҳидаи мақомҳоро тасвир намудааст, балки сифатҳои хоси ирфонии онҳоро низ аз мадди назар дур накардааст.⁴¹⁹ Пас аз он ки аҳли қабилаи Лайлӣ мулоқоти ӯро бо Маҷнун манъ месозанд, ҳолати Маҷнун ба кул्लӣ тағйир меёбад ва ин ҳолатро шоир чунин тасвир намудааст:

*Маҷнун чу шунид ин суҳанро,
Зад ҷок зи дард пираҳанро.*

*Қонею диле зи гусса ҷӯшон
Баргаишт бад-ин наво хурӯшон.⁴²⁰*

Қуноне ки мебинем, ин маврид низ ҳолати гуссамандии Маҷнунро шоир бо истифода аз рамзи суруди "Қомадаррон" (ҷоки пираҳан ва ғ.) тасвир кардааст.

Дар достон ҳамчунин боби махсус оид ба сафари ҳаҷ кардани Лайлӣ низ оварда шудааст. Дар ин боб "дар маносики ҳаҷ бо Лайлӣ ишқ бохтани Маҷнун" тасвир карда шудааст ва мисли бобҳои пешина ин ҷо низ шоир ин воқеаро тавассути истифодаи рамзи мақоми Ҳичоз (аз силсилаи Дувоздаҳмақом) ифода намудааст:

*Он каъбарави ҳичозӣоҳанг,
Дар бодияи фарох дилтанг...*

⁴¹⁷ Ҳамон ҷо, сах. 72.

⁴¹⁸ Дар системаи Дувоздаҳмақом номи онҳоро бо тариқи махсус мураттаб гардониданд, ки мақоми Рост дар аввал (яъне бо Роҳи Рост қадам мондани солиқ) ва мақоми Ҳичоз дар ниҳояти роҳ қарор дорад (яъне Ҳичоз - нуқтаи ниҳоии сафари Солиқ, ё худ мақсади асосии ӯ ба шумор меравад).

⁴¹⁹ Ҳичоз - номи мақоми дувоздахум аз силсилаи Дувоздаҳмақом аст.

⁴²⁰ Ҳамон ҷо, сах. 76.

*Ҳар ду ба видои Ҳам ситоданд,
В-аз дард зи дида хун кушоданд.
Бе гуфти забон зи чаими пурхун,
Доданд зи сина дард берун.⁴²¹*

Ин ҷо аз шарҳи муаммоҳои фаровони ирфонии дидори Мачнун ва Лайлӣ дар Каъба худдорӣ менамоем, зеро ин муаммоҳо ва ин маъниҳои ниҳонии дoston (масалан, чеҳраи Лайлӣ ҳамчу рамзи ҷон ва Мачнун чун тан) фаҳмост, ки шарҳи хеле доманаторро тақозо менамоянд. Танҳо ҳаминро таъкид намудан зарур аст, ки Қомӣ дар ҳоли тасвири сӯхбати "бидуни забон"-и ду дилдода, маҳз аз хислатҳо ва услуби хеле қадимии сурудҳои силсилаи "замзамаҳои" (яъне суруд хондани бидуни калом!) бо нуқтадонии том истифода намудааст.

Пешгӯии ғаммозон, оҳанги "харошидан"-ро ғамза кардани онҳо, инчунин тухмати онҳо ба Мачнун дар боби дигар низ айнан бо чунин рамзҳо ҳолати арӯсии Лайлиро тасвир менамояд. Бо шунидани он, ки Лайлӣ ба шавҳар мебарояд, Мачнунро ҳолати "изтироб" фаро мегирад (изтироб - аз феъли арабии "зараба" - зарба задан, кӯфтан ва ғ.), яъне ҳолати ҳаяҷони саҳт ва беқарорӣро ӯро шоир бо ишора ба соҳҳои зарбии мусиқӣ чунин баён намудааст:

*Табболи⁴²² сарои ин арӯси
Дар пардаи очу обнӯси
Ин табли гароннаво навозад⁴²³
В-ин пардаи синакӯб созад...
Мебаст зи тори ашк рӯде,
Мезад зи хароши дил суруде.
Мегуфт таронае бар он руд,
Мечуст нишонае зи мақсуд.
Чун бар дамане хиром қардӣ,
Ё дар "талале"⁴²⁴ мақом қардӣ.⁴²⁵*

⁴²¹ Ҳамон ҷо, саҳ.144-145.

⁴²² Таббол - таблзан, таблनावоз.

⁴²³ Табли гароннаво - яъне табле, ки садояш хеле вазнин, баланд аст.

⁴²⁴ Ишора ба услуби сурудхонии шаркӣ, ки ба ҷойи калом танҳо "ғало ва лало" мехонанд.

Чуноне ки мебинем, ин чо низ шоир аз хусусиятҳои лаҳнии оҳанги дилхарош (хароши дил) ёдовар шудааст, ки он барои ифодаи ҳолати дили озурдаи Мачнун хеле ҷавобгӯ мебошад.⁴²⁶ Ёдовар мегардем, ки дар таълимоти тасаввуф ворид шудани сӯфӣ ба "ҳолати изтироб" яке аз пешомадон, ё худ ангезандаи ҳолати рақс ва Самоъ ба шумор меравад. Ҷомӣ ин чо гӯё тариқи таваққуф (услуби лаҳзае аз равиши асосии сужет берун рафтан) чанд байтеро доир ба мазаммати занҳо илова менамояд:

*Зан кист? Фусуни сеҳру найранг,
Аз ростияи на бӯй, не ранг.
Бар вай ҳама шоҳу барг бастанд,
Ҷуз шоҳи вафо, к-аз ӯ шикастанд.
Чун бо дигаре шавад ҳамогӯи,
Паймони туро кунад фаромӯш.⁴²⁷*

Аммо ҳолати Мачнунро, ки дар изтироб қарор дошт ва ба беҳудӣ гирифтор гардида буд, боз ҳам бо рамзҳои мусиқиву рақс (самоъ) чунин ифода намудааст:

*Мачнун зи самоъи ин тарона,
Бархост ба рақси сӯфиёна.
Бонге бизаду ба сар бигалтид,
Аз саръада батар бигалтид.⁴²⁸*

Пас аз ворид шудани Мачнун ба ҳолати "рақси сӯфиёна" қисми дигари достон фаро мерасад, ки дар он Мачнун тағйири рафтор намуда, минбаъд танҳо бо олами ваҳшиён унс мегирад:

*Во қард зи унси ноқасон хӯй,
В-овард ба сӯи ваҳшиён рӯй.⁴²⁹*

---

⁴²⁵ Ҷамон чо, сах. 154-155.

⁴²⁶ Дар мусиқии классикии тоҷикӣ оҳангҳои "Дилхарош" (баъзан "Дилхурӯш" меноманд), "Дилнавоз", "Дилангез" то ба имрӯз васеъ маъмуланд.

⁴²⁷ Ҷамон чо, сах. 157.

⁴²⁸ Ҷамон чо, сах. 158.

⁴²⁹ Ҷамон чо, сах. 160.

Дар ҳамин ҳолат низ шоир истифодаро аз тасвири мақоми Ҳичоз фаромӯш намекунад ва Маҷнунро ("ин раҳсипорро ба пой таҷрид") гӯё бори дигар ба ин сарзамини муқаддас бармегардонад.⁴³⁰ Маҷнун ин қарат низ пас аз ба Каъба расидан боз ҳам дар қустуҷӯи Лайлӣ мешавад:

*Пурсид, ки ин чӣ сарзамин аст?
К-аш хок ба нархи мушки Чин аст?
Гуфтанд: "Навоҳи Ҳичоз аст,
Реҳлатгаҳи ҳар кӣ покбоз аст.
Лайлӣ сад бор маҳмил ин ҷо
Рондасту гирифта манзил ин ҷо."⁴³¹*

Ҷавоби Маҷнун:

*Ин ҷо на ҳавои Каъба дорам,
На нияти он, ки ҳаҷ гузорам,
Мақсудам аз ин тавоф Лайлист,
Боқӣ ҳама пеши ӯ туфайлист.
Натвон чу ба кӯи ӯ гузаистан,
Суде накунад ба Каъба гаистан."⁴³²*

Ин ҷо бори дигар бояд ёдовар шуд, ки орифи бузург Мавлоно Ҷомӣ дар ин лаҳза моҳияти ирфонии тасвири Маъшукро аз иҷрои расми маносики ҳаҷ волотар тасвир кардааст. Яъне ба ақидаи шоир тавофи Каъба танҳо воситаест дар роҳи расидан ба кӯи ёр. Дар ҳолати тасвири Каъба, ки чашмаи муқаддаси оби Замзам дар ин ҷо ҷӯш мезанад, шоир гӯё қасдан ва хеле заковатмандона бори дигар аз забони Маҷнун аз суруди қадимии "замзама"-ро ёдовар мешавад:

*Бо замзамаи гами ваям шод,
Н-ояд зи зулоли замзамам ёд.*

⁴³⁰ Дар сохтори таркибии Дувоздаҳмақом рамзи "Таҷрид" (яъне танҳой ва канорагирӣ) дар шуъбаҳои "Уззол" (аз узлат, каноранишинӣ) ифода ёфтааст.

⁴³¹ Шоир Каъбаро "манзилгаҳи Лайлӣ" гуфтааст ва ишора дорад, ки ӯ садҳо маротиба ба ин ҷо маҳмил рондааст. Яъне боз ҳам маълум мешавад, ки тасвири Лайлӣ асосан соҳиби маъниҳои ирфонӣ аст (Осор, ҷ.5, сах.163).

⁴³² Ҳамон ҷо, сах. 163.

*Он замзама бар забон чу ронам,
Аз ҳар миҷса замзамае фишионам.⁴³³*

Чомӣ дар ин чо гӯе ба хонанда хушдор медиҳад, ки "Замзама" номи сурудҳои қадимист ва "Замзам" - номи чашмаи зулоли Каъба. Аснои сурудани "замзама", яъне маҳз пайи таъсири ҳамин оҳанг ашк аз чашмони Маҷнун ба мисли чашмаи Замзам қорӣ мегардад.

Ғигони дили Маҷнун аз ғироқӣ Лайлӣ, ноумедиҳои ӯ дар дар охири дoston аз забони "мурғе аз шох" чунин баён карда шудааст:

*Мекард чунон ғигоне аз дард,
К-андар дили санг раҳна мекард.
Медод зи пурхарош овоз
Чун навҳагарон таронаҳо соз.
Аз Уди саҳар, ки бе ватар⁴³⁴ буд,
Ҳар лаҳза ба пардаи дигар буд.⁴³⁵*

Қолиби зикр аст, ки шоир нолаи "мурғи саҳар"-ро низ тавассути оҳанги "пурхарош" тасвир кардааст. Ёдовар мешавем, ки ин ҳамон рамзест аз сурудҳои "харошидан"-и ғаммозон, ки дар аввали дoston дучор гардида буд. Тасвири Уди саҳар (Уди бе ватар, яъне тор надошт) ва пардаҳои мухталифи он боз ҳам ишораи рамзист ба нороҳатӣ дар олами ботинии Маҷнун. Поинтар шоир дар тавсифи сағи кӯи Лайлӣ, ки онро Маҷнун "Ҳастӣ ба вафо з-одамӣ беш" меномад, рамзи сози бузурги Аргунунро меорад:

*Онро, ки шаб зи раҳ бурун аст,
Бонги ту навои аргунун аст.⁴³⁶*

Яке аз нодиртарин лаҳзаҳои дostonи "Лайлӣ ва Маҷнун" тасвири саҳнаи хеле аҷоибӣ аз қониби Лайлӣ шикаста шудани косаи Маҷнун мебошад, ки дар ин ҳолат Маҷнун ба қойи ранҷидан аз ин амал, баръакс, бо хушнудӣ ба рақс медарояд:

⁴³³ Ҳамон чо, саҳ. 164.

⁴³⁴ Уди беватар - киноя аз сози мусиқӣ, ки тор, яъне сим надорад.

⁴³⁵ Ҳамон чо, саҳ. 167.

⁴³⁶ Ҳамон чо, саҳ. 194.

*Лайли вайро чу диду бишнохт,
Кораи на чу кори дигарон сохт.
Нодода насиб аз он таомаи,
Кафлес заду шикаст чомаи.
Мачнун чу шикаста чоми худ дид,
Гӯё, ки чаҳон ба коми худ дид.
Оҳанги самоъи он шикастаи,
Чун роҳи самоъ сохт мастаи.
Мебуд бар он самоъ раққос,
Мезад бо худ таронаи хос.⁴³⁷*

Ёдовар мегардем, ки ибораи "Самоъи шикаста" - номи яке аз гӯшаҳои хеле қадимии силсилаи Дувоздаҳмаком аст. То ба имрӯз бахшҳои махсус бо унвони "шикаста" дар сохтори муғомҳои озарӣ ва иронӣ маъмул мебошанд. Пас маълум мешавад, ки дар ин маврид низ шоири бузург ва мусиқидони нуктасанҷ аз чунин рамзи қадимии мусиқӣ ва маънии "косаи шикаста" (яъне нафси бурун рафта) дар тасвири ин лаҳзаи дoston истифода намудааст. Мачнун ин ҳолатро чунин ба забон меорад:

*Беҳуда шикасти ман наҷустаст,
Корам зи шикасти ӯ дуруст аст.⁴³⁸
Гар чоми маро шикаст ёрам,
Озурдагӣ чуз ин надорам,*

*К-он лаҳза маро, ки чом бишкаст,
Озурда нагашта бошадаи даст.⁴³⁹*

Дар боби дигари дoston Чомӣ баргузории мулоқоти навбатии Мачнунро бо Лайли ҳамчунин маҳз бо истифода аз тасвириҳои мусиқӣ (яъне "Уди сухан" ва "Чанги ғам") чунин тасвир намудааст:

⁴³⁷ Роҳи самоъ - "роҳ" ин ҷо ба маънои оҳанг, лаҳн омадааст, яъне оҳанги самоъ. Дар таркиби оҳангҳои имрӯзаи силсилаи мақомҳо (масалан дар дастгоҳҳои иронӣ) бахшҳои махсус таҳти номи "шикаста" маъмул мебошанд.

⁴³⁸ Лайли "косаи нафс"-и Мачнунро шикаста бо ҳамин роҳ ӯро ба Роҳи Рост ҳидоят мекунад.

⁴³⁹ Ҳамон ҷо, саҳ. 208.

*Ромишгари ин таронаи х(в)-аш,
Дастонзани ин суруди дилкаш,
Бар Уди сухан чунин кашад тор,
К-он монда ба чанги ғам гирифтор.*⁴⁴⁰

Ромишгар ва дастонзан - яъне инҳо аз ҷумлаи намояндагони ҳунари мусиқӣ мебошанд ва маълум мешавад, ки дар замони Ҷомӣ ин намуд номгузорӣ ба аҳли мусиқӣ роиҷ будааст. Табиист, ки наздик ба охири дoston шоир бештар аз рамзҳои оҳангҳои машҳури ҳузнангез ба мисли "шикаста", "чанги ғам", "раҳи мотам" ва ғ. истифода намудааст. Ҷомӣ лаҳзаҳои ҳузнангези вафоти Маҷнунро аз забони аҳли қабилааш, ки қаблан ба аёдаташ омада буданд чунин баён менамояд:

*Афтода ба хорияш чу диданд,
Фарёду нафир баркашиданд.
Ҳар кас раҳи мотаме дигар зад,
Бар дил рақами ғаме дигар зад...
Оҳиста ҳаме заданд гоме,
Фарёдкунон ба ҳар мақоме.*⁴⁴¹

Дар ин ҷо шоир дар баробари "фарёду нола" ишора ба он намудааст, ки наздикони Маҷнун ҳамчунин аз ғам "нафир баркашиданд". Нафир - сози мусиқии нафасӣ буда овози хеле баланд ва воҳимаангез дорад. Аз қадимулайём дар мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Миёна ин созеро аснои оғози муҳорибаҳо, маърақаҳои маросимҳои муҳташам истифода мекарданд. Шояд ин ҷо "нафир баркашидан" ба хотири тасвири фарёду нолаи ақрабони Маҷнун оварда шуда бошад.

Ғаму ғуссаи вафоти Маҷнун наздиконашро рӯ ба парокандагӣ овард ва ин ҳолатро шоир бо ибораҳои мусиқии "раҳи мотаме дигар" (яъне оҳангҳои мотамии гуногун) ва "ҳар мақоме" (яъне бо мақомҳои гуногун) тасвир намудааст.

Ва ниҳоят дар ҳулосаи дoston Мавлоно Ҷомӣ доир ба мавқеъу манзалати расми тараб ва умуман ҷойгоҳи шодиву сурур дар зиндагии одамӣ насиҳати бузургеро овардааст:

⁴⁴⁰ Ҷамон ҷо, сах. 208.

⁴⁴¹ Ҷамон ҷо, сах. 221-222.

*Нури азалу абад талаб кун,
Онро чу биёфтӣ, тараб кун...
Ин аст ҳаёти ҷовидонӣ,
Рамзе гуфтем, агар бидонӣ. ⁴⁴²*

Яъне шодиву сурур, тараб ва хушнудии инсон танҳо дар сурати дарёфти нури азалу абад мувоҳ аст.⁴⁴³ Орифи бузург бо истифода аз садҳо рамзҳои ошкору ниҳонии ҳунари мусиқӣ қиссаи пуршӯри ишқи Мачнунро ҳамчун як симфонияи олии оҳангҳо ва садои созҳои мусиқӣ рӯи варақ кашидаст ва онро чунин ҷамъбаст менамояд:

*Ҳарфе, ки ниҳӣ, ба ростӣ неҳ,
К-аз ҳар ҳунарест ростӣ беҳ. ⁴⁴⁴*

Шояд ҳамин аст яке аз паҳлуҳои ирфонӣ ва эстетикӣ мусиқии мақоми Рост, ки Мавлоно онро "мақоми аввал" донистааст.

Дар ҳулосаи сухан бори дигар бояд тақрор намуд, ки Ҷомӣ дар ҷараёни баёни риштаи сухан ва кӯшиши ба зеҳни хонанда ворид намудани душворгарин маъниҳои ирфонӣ маҳз аз тасвирҳои мусиқӣ - оҳангҳои Дувоздаҳмақом (Рост, Наво, Ҳичоз ва ғ.) созҳои мухталифи мусиқӣ - Уд, Чанг, Табл, Най, Нафир, Арғунун, Даф, Ҷалочил ва ҳамчунин аз истилоҳоти мусиқии сӯфиёна - Парда, Соз, Наво, Дилхарош, Ҷомадаррон, Оҳанг, Мақом, Раҳ, Ромишгар, Дастанзан, Самоъ, Тарона, Бонг, Ватар, Мутриб, Созанда, Нағма хеле васеъ ва моҳирона истифода бурда, бо ҳамин васила ба қиссаи қадимии "Мачнун ва Лайлӣ" таровати наҷиби бадеию эстетикӣ ва симои хоси ирфонӣ ато намудааст.

⁴⁴² Ҳамон ҷо, сах. 236-237.

⁴⁴³ Оид ба масъалаи мувоҳ ё ҳаром будани самоъ (мусиқӣ) қаблан Имом Ғаззоли низ айнан чунин ақидаҳоро баён намуда буд: "Самоъ дар авқоти шодӣ барои он, ки шодӣ ангехта шавад ва бияфзояд ва он мувоҳ бошад - агар шодӣ мувоҳ бошад..." (Ихё улум-ад-дин. Китоби ваҷд ва самоъ. - Техрон, 1359, сах. 810).

⁴⁴⁴ Ҳамон ҷо, сах. 244.

Дар "Хирадномаи Искандарӣ"

Достони мазкурро муаллиф дар охирҳои умраш ба итмом расонидааст ва чуноне ки маълум аст, он дар пайравии маснавиҳои ҳамноми Низомии Ганҷавӣ ва Амир Хусрави Деҳлавӣ иншо гардидааст. Дар ин асар низ Абдурраҳмони Ҷомӣ аз рамзҳои тасвирҳои хунари мусиқӣ хеле зиёд истифода кардааст. Фарқияти назарраси "Искандарнома" аз достони "Лайлӣ ва Мачнун" дар он аст, ки Ҷомӣ дар "Искандарнома" анъанаи дар маснавиҳо истифода намудани "Соқиномаҳо"-ро эҳё намуда, анқариб дар ҳар мавриди мувофиқ (дар ҳамаи бобҳои он) чанд байтеро аз навъи Соқинома илова кардааст. Гайр аз ин, набояд фаромӯш кард, ки дар матни асосии дoston низ мисли маснавиҳои дигар ("Лайлӣ ва Мачнун", "Юсуф ва Зулайхо" ва ғ.) аснои шарҳу тавзеҳи воқеаҳо манзараҳо шоир тасвири пурмаънои соҳҳои мусиқӣ, рамзи оҳангу таронаҳои Дувоздаҳмақом, сурудҳои қадимии тоҷикиро ба хотири ифодаи дақиқи маъниҳои ирфонӣ ҷой додааст.

Дар саршавии дoston ("Дар адолат") Ҷомӣ суханро аз боби моҳияти адолат бо чанд байт чунин оғоз намудааст:

*Садои хуш аст ин куҳантоқро,
Ки адл аст маъмурӣ офоқро.*⁴⁴⁵

Ҷолиби зикр аст, ки дoston маҳз аз васфи "садои хуши ин куҳан тоқ" оғоз мегардад ва зимни ин шоир маънии ҳамин садоро низ шарҳ медиҳад. Масалан, аз мазмуни мисраи дувум маълум мегардад, ки ин садо - садои адл мебошад, яъне ин садои хуш - садои адолат аст. Мавлоно Ҷомӣ дар ин байт таъкид менамояд, ки амри азалии офоқ яқинан дар риоя намудани тартиби мутаносиби қоинот таҷассум ёфтааст.

Дар илми муосир ин мафҳумро «гармония сфер» (ё худ таносуби ҳаҷҳои ҳаракат миёни ҷисмҳои осмонӣ) меноманд. Аз юнониёни қадим (масалан, Пифагор) омадааст, ки ҳамин ҳаракати абадии ҷисмҳои осмонӣ гӯё як намуд садо низ мебароранд, зеро тибқи қонуни физика ҳама гуна ҳаракат ҳатман ин ё он намуд садои худро дорад. Абӯалӣ Ибни Сино доир ба масъалаи аз худ садо баровардани ҷисмҳои осмонӣ

⁴⁴⁵ Абдурраҳмони Ҷомӣ. Осор, ҷ.5, сах. 247

ба чунин ақидаҳои юнониён зид баромада буд. Ў дар муқаддимаи китоби «Ҷавомеъу илм-ал-муסיқӣ» зикр намудааст, ки ин гуна баҳсхоро онҳое баргузор менамоянд, ки муҳтавои як илмро аз илми дигар фарқ карда наметавонанд.⁴⁴⁶

Ин ҷо саволе ба миён меояд, ки оё адолат дар ҳақиқат садо дорад, ё худ умуман адолат бо садо овоз чӣ иртиботе дорад? Барои шарҳи ин муаммо, қабл аз ҳама, бояд маънии ибораи "садои хуш"-ро муайян намуд. Дар илми муסיқӣ садоҳои табиатро (овози шаршара, ғурроси боду тӯфон, хониши паррандаҳо, овозбарории инсон ва ғ.) ба таври мушаххас баҳогузори намудаанд. Масалан, Абӯнастри Форобӣ анвои мухталифи садоҳоро ҳамчун "мулазза" (лаззатбахш) ё худ "мутановир" (нафратангез) муқаррар намудааст. Абӯалӣ ибни Сино ҳамчунин сифати таъсирбахшии садоҳо гуногунранг тасвир намудааст. Вале бояд зикр кард, ки ҳам Форобӣ ва ҳам Ибни Сино хулосаҳои хешро доир ба хусусияти садоҳо, қабл аз ҳама, дар асоси нишондиҳандаҳои илми риезиёт (математика) тасдиқ намудаанд.

Ба ҳамагон маълум аст, ки маҳз нисбатҳои математикӣ ифодаи дақиқи мафҳуми "гармония", яъне таносуби хуши овозҳо шуда метавонанд. Азбаски гармония дар муסיқӣ воситаи асосии баёнӣ ба шумор меравад, метавон муқаррар сохт, ки "садои хуш" - баёнгарӣ ҳамон гармонияи муסיқӣ мебошад. Истилоҳи "гармония" дар муסיқӣ ифодагари таносуб, пайвандӣ ва мувофиқат ба шумор меравад.⁴⁴⁷

Дар илми муסיқӣ садоҳои муסיқии ба ҳам мутаносибро ҳамчун садоҳои "гармония" эътироф намудаанд. Пас, бармегардем ба шарҳи мафҳуми адолат. Аз забони арабӣ ин истилоҳ айнан ҳамин гуна тарҷима гардидааст, яъне "адолат" таносуб, баробарӣ, эътидол, риояи мувофиқат ба шумор меравад.⁴⁴⁸ Пас маълум мешавад, ки Мавлоно Ҷомӣ дар сатри нахустини боби бахшида ба адолат беҳуда ибораи "садои хуш"-ро истифода накардааст. Ибораи "тоқи куҳан" ишора ба коинот аст, ки чирмҳои осмонӣ - замин ва сайёраҳо он ҷо дар ҳолати чархзании абадӣ қарор доранд.

⁴⁴⁶ Ниг.: Абӯалӣ Ибни Сино. Ҷавомеъу илм-ал-муסיқӣ. - Қоҳира, 1956, сах.4 (ба забони арабӣ).

⁴⁴⁷ Ниг.: Музыкальная энциклопедия. т.1.- М., 1973., стр. 907.

⁴⁴⁸ Ниг.: Арабско-русский словарь, т. 1.- М., 1970, стр. 640.

Чуноне ки болотар зикр намудем, Мавлоно Ҷомӣ барои ифодаи маънии эътидол, мувофиқати доимӣ ва ҳусни чархзании мутаносиби ин ҷисмҳо ибораи "садои хуш"-ро кор бурдааст. Ин мафҳум, яъне садои хуш (дар рисолаҳои мусиқӣ - "савти ҳасана") дар навиштаҳои олимони қадим ҳамчун яке аз сифатҳои асосии пайғамбарон истифода шудааст ва тибқи чунин ақидаи онҳо кулли фиристодагони Офаридгор соҳиби овози хуш буданд.⁴⁴⁹

Бо чунин байтҳои пур аз муаммо риштаи сухан аз муқаддимаи дoston бевосита ба муҳтавои асосӣ пайванд мегардад ва ин пайвандиро Ҷомӣ маҳз бо байтҳои соқинома оғоз мекунад:

*Биё, соқиё, барги шират бисоз,
Макун дар ба рӯи ҳарифон фароз...
Биё, мутрибо, марҳабое бизан,
Дуое бигӯю навое бизан.⁴⁵⁰*

Идомаи соқинома:

*Биё, мутрибу удро соз деҳ,
Зи тори ваям бар забон банд неҳ!
Чу ӯ парда созад, шавам ҷумла гӯи,
Нишнам зи беҳудагӯӣ хамӯи.⁴⁵¹*

Даъват ба соқӣ, ки дарро ба рӯи ҳарифон бибандад ва хоҳиш аз мутриб, ки "дуое гуфта марҳабое бизанад" (Марҳабо - яъне оҳанги ифтиҳои маҷлис), ба дoston ҳусни оғози хеле зебо мебахшад. Ҷомӣ таъкид менамояд, ки шунидани садои уду суруди мутриб "беҳ аз беҳудагӯӣ" мебошад ва дар сабаби назми дoston ва васфи сухану суханварӣ бори дигар аз образҳои мусиқӣ ёдовар мегардад:

*Сухан гар набудӣ, набудӣ қалам,
Ба лавҳи баён сар насудӣ қалам...*

⁴⁴⁹ Дар ҳамин ҳусус Ғазолӣ доир ба далели мувоҳ будани шунидани овози хуш чунин ишора намудааст: "Ҳақи таоло ҳеч пайғамбарре нафиристодааст магар хушовоз" (Иҳё улум-ад-дин, ҷ.2. Китоби вачд ва самоъ.-Техрон, 1359, саҳ.795).

⁴⁵⁰ Абдурраҳмони Ҷомӣ. Осор, ҷ.5, саҳ. 248.

⁴⁵¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 251.

*Қалам з-ӯст нолон ба чанги дабир,
Навои тараб з-он ба лаҳни сарир.*⁴⁵²

Пайдост, ки Мавлоно ин лаҳза бори дигар хонандаро огоҳӣ аз он медихад, ки нахуст калом буд, яъне ҳамон нидои "аласту бираббикум"⁴⁵³ ва з-он пас қалам ба лавҳи баён роҳ пайдо намудааст.

Ибораи "лаҳни сарир" ин ҷо маънии ирфонӣ низ дорад, зеро шоир садои найқаламро (ки аз най, ҳамоне, ки аз найистонаш бибридаанд) чун ифодаи нола аз ҷудой тасвир намудааст. Ин садоро ӯ асоси ҳамаи лаҳнҳо меномад ва илова менамояд:

*Забони муганнӣ бурун з-он наво,
Бувад чун тане монда аз ҷон ҷудо,
Тихӣ з-он наво чангу даф нағз нест,
Чӣ ҳосил аз пӯст, к-аш мағз нест?*⁴⁵⁴

Ин ҷо ишора ба тасвири сози зарбии даф (доира) карда шудааст, ки маъмулан рӯи доираи он пӯст мекашанд ва дар сурати аз "навои асл" тихӣ буданаш садои он "беҳосил" аст. Шоир ин замон пайвандии диалектикий лафз ва маъниро (ё худ шакл ва мазмунро) хеле устодона дар мисоли даф ва пӯсти рӯи доираи он баён намудааст.

Дар поёни Ҳикояти аввал ("Гӯш ба афсонаи гук ниҳодан") Ҷомӣ хулосаи ин насихатро ҳамчунин бо Соқинома нақл кардааст:

*Биё, соқӣ, соғари май биёр,
Фалаквор даври паёнай биёр...
Биё, мутрибо, уд бинҳода гӯш,
Ба як гӯшимол оварад дар хурӯш.
Хурӯше, ки дилро ҳуш оварад,
Ба доно паёми суруш оварад.*⁴⁵⁵

⁴⁵² Шоир садобарории найқаламро аснои навиштан ба оҳанги мусиқӣ ташбеҳ додааст. Дар байти дигар низ "лаҳни сарир" ба ҳамин маъно омадааст: "Қалам инак чу най ба лаҳни сарир, Қисаи ишқ мекунад тақрир".

⁴⁵³ Аз Сураи Аъроф, Ояи 172.

⁴⁵⁴ Ҳамон ҷо, сах. 256.

⁴⁵⁵ Ҳамон ҷо, сах. 261.

Гӯш ба афсона надода, гӯшмоли удро писандидан - ҳамин аст насихати Ҷомӣ, яъне шоир хонандаро огоҳ менамояд, ки хурӯши уд "паёми суруш" меорад. Ин ҷо ишорае шудааст ба паёми Ҳак, ки аз ҷониби фариштаҳо мерасанд ва танҳо шахси доно метавонад аз шунидани садои уд аз он баҳравар шавад.

Дар мазаммати хислати айбҷӯӣ низ шоир хатман маъниҳои мусикиро рӯи кор меорад:

*Биё, соқӣ, он бодаи айбшӯӣ,
Ки аз хум фитода ба дастӣ сабӯӣ,
Бидеҳ, то даме айбшӯӣ кунем,
Дарун фориг аз айбҷӯӣ кунем.
Биё, мутрибу пардаи хуш бисоз
В-аз он парда кун чаими айбам фароз.
Ки то гардам аз айбҷӯӣ хамӯш,
Шавам бар сари айбҳо пардапӯш.⁴⁵⁶*

Ин маврид истилоҳи "парда" (дар мусиқӣ - мақом, лаҳн, оҳанг ва ғ.), аниқтараш "пардаи хуш" (яъне оҳанги хуш) чун омилӣ пардапӯш сохтани айбҳо тасвир карда шудааст. Муаллиф таъкид менамояд, ки танҳо оҳанги хуш ё худ мусиқии дилнавоз қодир аст айбҳоро "пардапӯш" созад. Ин ҷо бозии сухан - яъне ибораҳои пардаи мусиқӣ ва пардаи рӯи айбҳо бо маъниҳои мухталиф оварда шудаанд.

Поинтар дар хотимаи "Ҳикояти он пир, ки ҷавони гирёнро дид..." Ҷомӣ фалсафаи зиндагиро дар мисоли муқоисаи замони пириву ҷавонӣ чунин шарҳ медиҳад:

*Навишта бар он нуктае ҷонгудоз,
Ки эй кӯтаҳандеши домандароз!
Макаш домани ноз бар хоки мо,
Таҳи хок бин синаи ҷоки мо,
Ту ҳам рӯзе аз хона танҳо шавӣ,
Гирифтори ин хона чун мо шавӣ.⁴⁵⁷*

⁴⁵⁶ Ҳамон ҷо, саҳ. 266.

⁴⁵⁷ Ҳамон ҷо, саҳ. 272.

Ва бо чунин соқинома хулосаи ин насихатҳоро баён мекунад:

*Биё, соқӣ, он чоми гафлатзудой,
Ба дил равзани хушмандӣ кушой,
Бидех, то зи ҳоли худ огаҳ шавем,
Ба охир сафар рӯй дар раҳ шавем.
Биё, мутрибу нола оғоз кун,
Шутурҳои моро Худо соз кун.*⁴⁵⁸

Дар таърихи мусиқии ақвоми Шарқ оҳанги хеле қадимии "Ал-худо" (суруди машҳури шутурбонон) маъмул будааст, ки баъдан дар мазмуни назми форсии тоҷикӣ ин истилоҳ маънии ирфонии "ҳидояткунанда"-ро соҳиб шудааст. Шоир ин чо ишора менамояд, ки дар сафари охирин маҳз нолаи мутриб "ҳидояткунандаи раҳ" мебошад, яъне мусиқии асил роҳи дурусти расидан ба мақсадро нишон медиҳад.

Дар фарҷоми "Ҳикояти он шутур, ки ба машварати рӯбоҳ дар об хуспид..." Қомӣ ҳолати фирефта шудани уштурро ҳамчунин бо рамзҳои оҳанг ва нақшҳои мусиқӣ чунин тасвир намудааст:

*Биё, соқӣ, фикри он бода кун,
Ки дилро бувад аз ҳиял содакун.
Ба як чуръаам соз аз он шергир,
Халосӣ деҳ аз рӯбоҳи тир,
Биё, мутрибо, нақши аз нав бубанд,
Бизан ин навро ба бонги баланд.
Ки он аст шер ин гузаргоҳро,
Ки аз сар кашад нӯст рӯбоҳро.*⁴⁵⁹

Дар ин соқинома, чуноне ки мебинем, маъниҳои нисбатан нав пайдо мешаванд, ба мисоли "нақши нав", "бонги баланд", "наво задан" ва ғ. Дар ин чо "нақши нав бастан"⁴⁶⁰ ба маънои оҳанги нав офаридан аст ва ба "бонги баланд" задани он бошад, талаби ба гӯши ҳамагон расонидани

⁴⁵⁸ Ҳамон чо.

⁴⁵⁹ Ҳамон чо, саҳ. 282.

⁴⁶⁰ Дар маданияти мусиқии Ҳирот (замони Қомӣ ва Навоӣ) суннатҳои нақшхонӣ, нақшнавозӣ маъмул буд ва "нақш бастан" дар миёни аҳли ҳунари мусиқӣ маънии мусиқӣ офариданро дошт.

ин маънӣ ба шумор меравад. Яъне мусиқии нав (нақши нав!) ҳамчун шер аст, ки дар ин гузаргоҳ рӯбоҳи ҳилагарро "пӯст меканад". Насиҳати шоир чунин аст, ки роҳи ба ҳилаҳои зиндагӣ фирефта нашуданро танҳо тавассути шунидани оҳанги мусиқӣ пайдо намудан мумкин аст.

Дар хулосаи "Ҳикояти он ростгӯй...", ки барои исботи қиссааш дар бораи ҷонваре, ки "шутурпайкару болу пар дорад", як соли дароз ба сафари Бағдод рафта ҳамон шутурмурғро ба диёраш меорад, Абдурахмони Ҷомӣ аз рамзҳои мақоми "Рост" истифода менамояд ва зимни ин истилоҳи мақоми "Рост"-ро бо қавли ростгӯй тавъам истифода мебарад. Ин ривояти маъруфро шоир дар шакли хеле мухтасар баён намуда, дар мазаммати сухани росте, ки барои исботаш "ранҷи бисёр" зарур мегардад, чунин соқинома пешниҳод менамояд:

*Биё, соқие, дардеҳ он ҷоми соф,
Ки шӯяд зи дил рангу бӯи газоф,
Ба ҳар ҷо, ки афтад зи аксаи фурӯг,
Ба фарсангҳо рахт бандад дурӯг.
Биё, мутрибо, з-он ки вақти навошт,
Бизан ин наворо дар оҳанги "Рост".
Ки қач ҷуз гирифтори хорӣ мабод,
Ба ҷуз ростро растагорӣ мабод".⁴⁶¹*

Маълум аст, ки Ҷомӣ дар ҳар як мавриди гуногун ва ҷамъбасти ҳар як муаммои дигар аз рамзҳои мухталифи мусиқӣ хеле устодона ва донишмандона истифода намудааст. Мақоми Рост дар системаи Дувоздаҳмақом мақоми аввалин ба шумор меравад ва дар аксари кулли рисолаҳои мусиқӣ ба ин мақом ҳамчунин рамзи ирфонӣ дода шудааст. Масалан, дар "Куллиёт"-и Начмуддин Кавкабии Бухороӣ шарҳи мақомҳо чунин ба қалам оварда шудааст:

*Зи ман бишнавад даме, эй марди боҳуш,
Чу бишнидӣ, макун дигар фаромӯш,
Нахустин мекунам аз "Рост" оғоз,
Ки мард аз ростӣ шуд аз гам озод...⁴⁶²*

⁴⁶¹ Ҳамон ҷо, сах. 288.

⁴⁶² Начмуддин Кавкабӣ. Рисолаи мусиқӣ. Рисола дар баёни Дувоздаҳмақом. -Душанбе, 1985, сах.60.

Ҷомӣ ин ҷо ҷанбаҳои ирфонӣ, мусиқӣ ва ҳам иҷтимоии истилоҳи "Рост"-ро ба сифати омили радқунандаи ҳама гуна дурӯғ ва мададгори солики Роҳи Рост баён намудааст. Чуноне ки поинтар аён мегардад, шоир ба ҳамин минвол рамзи аксари мақомҳои системаи Дувоздаҳмақомро хеле бамаврид истифода намудааст.

Дар боби "Хирадномаи Букрот" ривояте нақл гардидааст, ки дар он Букрот бояд сабаби бемории шохзодаро муайян созад. Аснои ташҳиси ҳолати бемор Букрот тавассути гӯш андохтан ба садои набзи дили шохзода асрори асосии бемории ӯро чунин аниқ сохтааст:

*Дигарбора дасташ суи набз бурд,
Ба афсонаи шиқ набзаш фишурд,
Ба навъи дигар ҷунбиши оғоз кард,
Бар он лаҳн рақсе аҷаб соз кард.
Яқин шуд, ки шиқаш раҳи дил задаст,
Қадам дар раҳе саҳт мушқил задаст.⁴⁶³*

Ҷолиби зикр аст, ки ҳатто дар ин лаҳзаи санҷиши оддии набзи бемор шоир боз ҳам бо ибораҳои хеле аҷоибӣ бадеӣ маҳз рамзҳои мусиқиро қор мефармояд. Дили шохзодаи ошиқ аснои санҷидани набзаш ва шунидани "афсонаи шиқ" аз забони табиб "бар он лаҳн" ба рақс медарояд. Ва ҳулосаи ин ҳолатро низ ҳамчунин бо ибораҳои "раҳи (яъне оҳанги) дил" задани шиқ ва хеле "раҳи саҳт" (оҳанги душвор) будани он ба анҷом мерасонад. Дар нақли Ҷомӣ баъд аз муайян гардидани сабаби бемории шохзода, Букрот ба шаҳ мурочиатқунон мегӯяд:

*Ба шаҳ гуфт:- То пардадорони роз,
Ки буданд бар рози ӯ пардасоз,
Кушоянд парда зи ҳар пардагӣ,
Чу барги гул аз нозпарвардагӣ.⁴⁶⁴*

Ин ҷо пардадорони роз - ҳамон табибоне, ки қаблан бемории шохзодаро муқаррар карда натавонистанд, кунун бояд пардахоро

⁴⁶³ Абдураҳмони Ҷомӣ. Осор ҷ.5, саҳ. 297.

⁴⁶⁴ Ҷамон ҷо, саҳ. 298.

кушуд. Болотар зикр намуда будем, ки истилоҳи "парда" дар ҳамаи осори Абдуррахмони Қомӣ ба маъниҳои оҳанги мусиқӣ, мақом, лаҳн ва ҳамчунин ба маънии ирфонии "пардаи розҳо" истифода карда шудааст.

Дар "Ҳикояти эърози падари ҳаким..." шоир ин навбат аз рамзи пардадори сози най истифода карда аз номи падари ҳаким мегӯяд:

*Чу ҷонаш набошад зи ман баҳранок,
Чӣ судаш кунад нисбати обу хок...
Биё, мутрибо, дар най афган хурӯш,
Ки бошад хурӯшаи паёми суруш.
Кашад шоядам ҷазбаи он паём,
Аз ин дуннишиеман ба олимақом.⁴⁶⁵*

Болотар овардани паёми сурушро Қомӣ ба сози уд низ нисбат дода буд (...Ба доно паёми суруш оварад), вале ин карат расонандаи паёми суруш сози най мебошад, ки ҷозибаш шунавандаро аз олами дун ба сӯи арш раҳсипор мекунад.

Дар Ҳикояти дигар ("Ҳикояти он тифли хурд...") Қомӣ сози рубобро тасвир намудааст, вале тааҷҷубовар аст, ки дар ин ҷо низ онро ҳамчун сози зеҳӣ⁴⁶⁶ ба қалам оварда чунин баён намудааст:

*Биё, мутрибо, в-аз камони рубоб,
Ки аз риштаи ҷон зеҳаш бурд тоб.⁴⁶⁷*

Маълум мегардад, ки Қомӣ ин ҷо созро тасвир кардааст, ки онро маҳз бо камон менавозанд (мисли гижжак) ва тоби зеҳи камонаш "тобро аз риштаи ҷон бурдааст". Бояд гуфт, ки дар Ҳирот дар давраи зиндагонии Мавлоно Қомӣ ин намуд соз он қадар маъруф набуд, лекин дар байни мардуми арабҳои бодиянишин рубоб (рабоб) ҳамчун созе маъмул буд, ки дастаи кӯтоҳ ва косоҳонаи рӯкушод дошт ва онро бо камон менавохтанд (имрӯзҳо ин намуд созҳо миёни ақвоми турк бо номҳои "қупуз, қомуз") маъруф аст.

⁴⁶⁵ Ҳамон ҷо, сах. 304.

⁴⁶⁶ Сози зеҳӣ – созҳои меноманд, ки онҳоро бо камонча менавозанд (А.Н.).

⁴⁶⁷ Ҳамон ҷо, сах. 308.

Рамзи чанг (шаклҳо гуногуни он) дар ашъори Ҷомӣ ҷойи хеле муҳимро соҳиб гардидааст. Чанги хамидақоматро бузургони назми форсии тоҷикӣ хеле зиёд бо мақсади тасвири қомати ҳамгаштаи пирон, ё худ умуман ҳамчун тимсоли умри гузашта истифода намудаанд. Масалан, Ҳофизи Шерозӣ чангро ҳамчун рамзи пирӣ ва хирадмандӣ чунин васф намудааст:

*Чанги хамидақомат мехонадат ба шират,
Бишнав, ки панди пирон, ҳечат зиён надорад.⁴⁶⁸*

Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ дар Маснави (Достони пири чангӣ...) моҳияти бузурги мусиқӣ ва хусусиятҳои сози чангро чунин васф намудааст:

*Он шундастӣ, ки дар аҳди Умар,
Буд чангӣ - мутрибе бо карру фар?
Булбул аз овози ӯ бех(в)ад шудӣ,
Як тараб з-овози хубаи сад шудӣ.
Маҷлису маҷмаъ дамаи орошӣ,
В-аз навои ӯ қиёмат хостӣ...⁴⁶⁹*

Шухрати мутриб, карру фари ӯ, муҳимтараш, таъсири беандоза бузурги навоҳои ӯро шоир ба таъсири сури Исрофил ташбеҳ додааст, ки метавонад мурдари зинда созад. Дар достони "Хирадномаи Искандарӣ" сози чанг бо рамзҳои гуногун хеле зиёд истифода шудааст. Масалан, дар "Ҳикояти он навхостаи тан..." Ҷомӣ суханпардозии бемаънии соҳиби хилъати шоҳонаро мавриди мазаммат қарор додааст ва мегӯяд:

*Бурун медиҳӣ аз забон айби хеш,
Зи ҷома чӣ мегирӣ ин парда пеш?...
Биё, мутрибо, баркаш оҳангро,
Раҳи сулҳ кун навбати чангро.
Зи таркибҳои мувофиқнагам,
Шавад сад мухалиф мувофиқ ба ҳам.⁴⁷⁰*

⁴⁶⁸ Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ. Куллийет. - Техрон, 2001, саҳ. 76.

⁴⁶⁹ Мавлоно Ҷалолуддин Муҳаммад Балхӣ. Маснави маънавӣ. - Техрон, 1371, саҳ. 85.

⁴⁷⁰ Абдурахмони Ҷомӣ. Осор, ҷ.5, саҳ.310.

Оҳанги чанг ("раҳи чанг") ин навбат ба сифати мусиқии хидоятқунандаи сулҳ ва мувофиқат миёни муҳолифон оварда шудааст.

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар "Ҳикояти он ҷавони раъно..." дар мазаммати худнамоӣ чунин соқиномаро ба сифати хулоса пешкаш менамояд:

*Биё, соқие, он булӯрин ҷом,
Ки аз равшанӣ дорад оина ном,
Бидеҳ то алорагми ҳар худнамо,
Намояд хирад айби моро ба мо!
Биё, мутрибо, дар наво мӯ шикоф,
В-аз он мӯ, ки бишикофтӣ, парда боф,
Ки то парда бар чашми худ густарем,
Чу худбин ҳарифон ба худ нангарем.⁴⁷¹*

Дар ин байтҳо шоир гӯё тавассути назми ширин вориди ҷараёни ниҳонии офаридани мусиқӣ мегардад, ӯ мутрибро даъват мекунад, ки дар мақоми "Наво" мӯ шикофад, яъне торҳои нозуктарини онро пайдо намояд ва аз ҳамин торҳо пардае (лаҳне, оҳанге) бибофад, ки он парда (яъне он оҳанг) пеши чашми худбинонро бигирад.

Парда ин ҷо ба ду маъно - оҳанги мусиқӣ ва пардаи пеши чашми худбинон омадааст, вале Ҷомӣ ин ҷо ишора ба он дорад, ки маҳз ҳамин пардаи мӯшикофонаи мусиқии "Наво" пеши чашми худбинонро мегирад, то ки "ба худ нангаранд". Дар мавриди дигар шоир мусиқиро ҳамчун омили бузурги фароғат, аниқтараш андаке раҳо ёфтани инсон аз ғамҳои даврон ва набарди "фалаки ҳарзагард" тасвир намудааст: (Аз «Ҳикояти подшоҳи фарзона...»)

*Биё, мутрибо, к-аз ғам афсурдаам,
Зи наҷмурдагӣ гӯиё мурдаам,
Чунон гарм кун дар симоъам димоғ,
Ки бахшад зи даври сипехрам фароғ.⁴⁷²*

Ин ҷо шоир истилоҳи "симоъ" (самоъ)-ро ба маънии мусиқӣ кор фармудааст, ки аслан дуруст аст, зеро дар аксари рисолаҳои мусиқӣ

⁴⁷¹ Ҷамон ҷо, саҳ. 335.

⁴⁷² Ҷамон ҷо, саҳ. 338.

"самоъ" чун ҳаммаънои мусиқӣ истифода шудааст.⁴⁷³ Ин ҷо шунидани мусиқӣ чун омили фориғи ғамҳо шудан омадааст.

Дар "Ҳикояти он ҳақими киштишикаста..." Ҷомӣ васфи мардонеро, ки зи дарёдилӣ аснои шикастани киштӣ аз молу мулк дил канда "ба як тахта роҳи канор гирифтанд", рамзҳои дигари мусиқӣ - маҳз оҳанги "дилхарош"-ро мисол меорад:

*Биё, мутрибо, захмае бихарош,
Раги чангро з-ин наво деҳ харош,*

* * * * *

*Ки сармоёи зиндагӣ бисӯхт,
Ҳар он кас, ки боқӣ ба фонӣ фурӯхт.*⁴⁷⁴

Якчанд намунаҳои айнан ҳамин гуна оҳангҳои "дилхарош", ки Ҷомӣ аз онҳо ёдовар гардидааст, то ба замони мо омада расидаанд. Масалан, дар эҷодиёти сарояндаи бузурги хучандӣ Содирхони Ҳофиз оҳанги маъруфе бо номи "Дилхароши Содирхон" ҷой дорад. Мавлоно Ҷомӣ маънии байти дувуми соқиномаро маҳз тавассути оҳанги дилхарош тасвир намудааст. Яъне ӯ мутрибро даъват намудааст, ки ҳамин ҳикматро (яъне зарари "боқӣ ба фонӣ фурӯхтан"-ро) бо рамзи оҳанги мусиқӣ баён созад.

Дар "Ҳикояи он ҳақими аз мардум бар карона..." Ҷомӣ ҳик-мати онро, ки дар асл аҷал аз дасти инсон ҳама боигариҳояшро меситонад ва инро низ ҳамчун фиреби фалак меҳисобад, бо навои мусиқӣ дар иҷрои "наӣи форсӣ" васф намудааст:

*Биё, соқиё, з-он майи ровакӣ,
Ки сайди тарабро кунад новакӣ,
Бидеҳ, то дар ин доми дилношикеб
Бибандем гӯш аз сафири фиреб.*

⁴⁷³ Самоъ аз арабӣ "шунидан" тарҷима мешавад, ибораи "самоъ кардан" бештар ба маънои шунидани мусиқӣ истифода мешавад.

⁴⁷⁴ Рамзи мусиқии "дилхарош"-ро Ҷомӣ ҳамчунин дар достони "Лайлӣ ва Мачнун" (чун ифодаи ҳолати пуриштиробии Мачнун) истифода намуда буд:

"Мебаст зи тори ашк рӯде,
Мезад зи хароши дил суруде".

*Биё, мутрибо, в-он найи форсӣ,
Ки бар раҳиши ишират кунад форисӣ,
Бизан, то ба ҳамроҳиши он савор,
Кунем аз биёбони меҳнат гузор.⁴⁷⁵*

Шоир даъват мекунад, ки бибояд гӯш аз "сафири фиреб бибаст", яъне ин чо сафири фиреб - тимсоли овозии ҳамаи он фиребу найранги молу чоҳпарастон аст, ки умри хешро сарфи асирии дунёи фонӣ мекунад. Ҷолиби зикр аст, ки дар ин соқинома аввалин маротиба Ҷомӣ шунидани садои "найи форсӣ"-ро ҳамчун омили убур кардан аз "биёбони меҳнат" тасвир намудааст. Ин чараёни хоси пайдарҳам омадани соқиномаҳо дар достон як намуд "драматургияи" махсус дорад, яъне дар ҳар маврид дар мазмуни соқинома мантиқи асосии ин боби достон хулосабарорӣ карда мешавад.

Дар охири достон, дар боби "Зоҳир шудани аломати вафот бар Искандар..." ҳасрати Искандар бо байтҳои чигарсӯз ифода ёфтаанд:

*Яке з-он қибал банда Искандар аст,
Ки акнун ба гирдоби марг андар аст,
Сафар карда гирди ҷаҳон солҳо,
Зи фатҳу зафар ёфт иқболҳо.⁴⁷⁶*

Мазмуни мурочиати шоир ба мутриб ин лаҳза ҳамчунин рӯҳияи ҳасратомез пайдо мекунад:

*Биё, соқиё, то ба май бурда пай,
Кунем аз миён қосиду нома тай,*

*Бибандем бор аз мазиқи хаёл,
Кушоем дар боргоҳи висол.
Биё, мутрибо, к-аз садои нафир
Бибандем бар хома савти сарир,*

⁴⁷⁵ Ҳамон чо, саҳ.351.

⁴⁷⁶ Ҳамон чо, саҳ. 362.

*Занем отаи аз оҳ Ҳангомаро,
Бисӯзем ҳам хома, ҳам номаро!*⁴⁷⁷

Ин байтҳо дар достон ҳамчун "авҷи баланд" ё худ апофеози достон оварда шудаанд ва шоир даъват ба он дорад, ки кунун вақти аз Ҳангомаҳо даст кашидан расидааст. Қосиду нома тай шуд, садои нафир (карранои фалак?) баланд мегардад ва бояд бар хома савти сарирро бибаст (яъне навиштанро қатъ намуд). Ҳам хома ва ҳам номаро бибояд бисӯхт! - чунин аст услуби хотима бахшидан ба достон.

Дар достони "Юсуф ва Зулайхо".

Достони "Юсуф ва Зулайхо" аз бисёр ҷиҳатҳои бадеӣ, воқеанигорӣ, гуманистӣ, фалсафӣ ва ирфонӣ аз маснавиҳои дигари Абдурраҳмони Ҷомӣ ба қуллӣ фарқ мекунад. Гарчанде сужети достон дар асоси маъниҳои Қуръони маҷид (Сураи Юсуф) ва ҳамчунин китоби "Таврот" мураттаб гардидааст, бино ба ақидаи адабиётшиносон, Ҷомӣ "достоне дар зоти худ мустақил, мукамал" офаридааст, ки зодаи қалами тавноии ӯ мебошад.⁴⁷⁸ Ин ақида воқеан дуруст аст ва аснои таҳқиқи ҷанбаҳои вобаста ба истифодаи рамзу тамсилҳои мусиқӣ, номи оҳангу таронаҳо ва соҳҳои мусиқӣ аён мегардад, ки Мавлоно Ҷомӣ дар асари мазкур услуби хеле нодири мусиқишиносиро ба кор бурда, то ҳадди имкон қулли лаҳзаҳои муҳимтарини достонро маҳз тавассути рамзҳои мусиқӣ оро додааст.

Ёдовар мешавем, ки дар сарчашмаҳои асосии ин қиссаи маъруф - дар матнҳои Қуръони карим ва ҳамчунин Таврот ягон намуд ишорае, ё худ иқтибосе аз унсурҳои мусиқӣ, оҳангу таронаҳо, соҳҳои мусиқӣ дучор намегардад. Яъне маълум мешавад, ки Абдурраҳмони Ҷомӣ қулли унсурҳои "ороиши" мусиқиро ҳамчун навоарӣ ба хотири пурқувват кардани бадеияти достон ва устувор сохтани ҷанбаи ирфонии он истифода бурдааст. Нахуст Ҷомӣ дар бораи ин "номаи куҳан" ёдовар шуда, хонандаро огоҳ месозад, ки :

⁴⁷⁷ Ҳамон ҷо, саҳ. 366.

⁴⁷⁸ Ниг.: З.Ахрорӣ. Достони ҳасрат ва васлат. // Абдурраҳмони Ҷомӣ. Осор, ҷ.4, саҳ.6-7.

*Суханро худ саранҷоме намондаст,
В-аз он нома ба ҷуз номе намондаст.
Дар ин хумхонаи ширинфасона
Намеёбам садое з-он тарона.⁴⁷⁹*

Шоир ин қиссаи қадимиро "тарона" номида, ҳамзамон таъкид менамояд, ки он кайҳост, ки ба гӯшаи фаромӯшӣ рафтааст. Ин як намуд услуби пешниҳод намудани сабаби таълифи асар ба шумор меравад. Мавлоно Ҷомӣ дар оғози дoston мақсади худро дар хусуси сабабҳои иқдоми аз нав нақл кардани қиссаи Юсуф чунин баён намудааст:

*Кухан шуд давлати Ширину Хусрав,
Ба Ширине нишонам Хусрави нав.
Сар омад давлати Лайлию Мачнун,
Касе дигар саромад созам акнун.
Чу тӯтӣ табъро созам шакархо
Зи хусни Юсуфу шиқи Зулайхо...
Ба ҳар нақде, к-аз эшон харҷ созам,
Зи ҳикмат тоза ганҷе дарҷ созам.⁴⁸⁰*

Ганҷи тоза ва гавҳарафшонии муаллиф, ба ақидаи мо, маҳз дар он ошкор мегардад, ки ин қиссаи маълуми машҳур дар нигориши Ҷомӣ ба дostonи пурмухтаво ва пурмуаммои ирфонӣ мубаддал гардидааст ва дар ин маврид нақши унсурҳои мусиқӣ - хусусан истифодаи оҳангу рамзҳои системаи Дувоздахмақом, ҳамчунин номи созҳои мусиқӣ хеле назаррас аст.

Сараввал бояд зикр намуд, ки дар таркиби матни ин дoston услуби соқиноманависӣ ҷойгоҳи хоса надорад (дар муқоиса бо маснавиҳои дигар) ва муаллиф дар ин асар рамзҳои мусиқиро васеъ ва озодона дар ҳамаи лаҳзаҳои зарурӣ хеле бамавқеъ ва рамзнок истифода кардааст. Азбаски сужети дostonи мазкур барои хонандагон маълуми машҳур аст, мо қарор додем, ки танҳо бо овардани шарҳу тафсилоти лаҳзаҳои истифодаи рамзҳои вобаста ба ҳунари мусиқӣ - оҳангу таронаҳо, созҳои мусиқӣ, номи мақомҳои силсилаи Дувоздахмақом иктифо намоем.

⁴⁷⁹ Абдурахмони Ҷомӣ. Осор, ҷ.4, сах.138.

⁴⁸⁰ Ҳамон ҷо, сах. 149-151.

Пас аз шарҳу тавсифи чамоли Юсуф ва ҳусни волои Зулайхо, ки дар оғози дoston омадааст, боби "Дар хоб дидани Зулайхо... Юсуфро..." шуруъ мегардад ва ин ҷо муаллиф нахустин бор ҳолати аслии воқеаро танҳо бо рамзҳои мусиқӣ шарҳ медиҳад:

*Рабуда дузди шаб ҳуши асасро,
Забон баста чарасчунбон чарасро...
Ситода аз духулкӯби духулкӯб,
Ҳучуми хоб дасташ баста бар чӯб.⁴⁸¹*

Яъне Ҷомӣ бо як маҳорати хос, танҳо тавассути тасвири манзараи оромӣ хомӯш гардидани чарасчунбон, ё худ ба "ҳучуми хоб" гирифтӣ шудани духулкӯб ва ғ., ҳолати хеле ҳам оромӣ бароҳати шабро собит сохта, бо ҳамин гӯё барои ба хоби ноз рафтани Зулайхо, ки дар хобаш "бо чашми дил Юсуфро мебинад", заминаи мусоид (оромии муҳитро) омода месозад. Баробари аз хоби ширин бедор шуданаш Зулайхо "аз гулруҳи дӯшин" нишоне намеёбад:

*Зи нола нағмаи ҷонкоҳ бардошт,
Ба зеру бам фиғону оҳ бардошт.⁴⁸²*

Ҳолати зору беҳудии Зулайхоро маҳз "нағмаи ҷонкоҳ" дар пардаҳои "зеру бам" (яъне дар оҳангҳои пасту баланд) ифода карда метавонистанд. Ибораи "зеру бам" -таҷассуми кулли олами садо ва навоҳои коинот ба шумор меравад. Ин гуна ибораро ҳамчун ифодагари олами садоҳои пурасрори фазо Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ низ чунин маънидод карда буд:

*Сир тинҳон аст андар зеру бам,
Фош агар гӯям ҷаҳон бар ҳам занам.*

Нағмаи ҷонкоҳи Зулайхо пас аз бедор шудан, яъне тарки хоб кардан пайдо мешавад ва рамзи бедорӣ дар ин маврид таҷассуми оғози

⁴⁸¹ Ҳамон ҷо, сах. 162.

⁴⁸² Ҳамон ҷо, сах. 166.

давраи нави худшиносии насли башар мебошад, ки гӯё қарнҳои зиёд дар ҳолати хоб қарор дошт ва инак бо чашми дил симои бузурги Ишқро наззора карда, кунун бо шавқу ғайрат ба ҷустуҷӯи он мебарояд. Унсурҳои мусиқӣ дар идомаи тафсири воқеа боз зиёдтар ва қавитар мегарданд:

*Чу шаб шуд, рӯй дар девори ғам кард,
Ба зорӣ пушти худ чун чанг ҳам кард.
Зи тори ашк баст ӯ тор бар чанг,
Ба дилпардозии худ сохт оҳанг.⁴⁸³*

Тасвири гуногуни "чанги хамидақомат"⁴⁸⁴ дар ашъори саромадон (аз ҷумла Ҳофизи Шерозӣ, Ҷалолуддини Балхӣ ва диг.) зиёд дучор мешаванд. Абдурраҳмони Ҷомӣ ин ҷо ҳолати Зулайхоро ба чанги хамидақомат ташбеҳ додааст ва бар илова таъкид намудааст, ки ашқҳои Зулайхо чун торҳои чанг шашқатор мерезанд.

Чанги хамидақомат ишора ба сози мусиқии маъруфи замони шоир мебошад, ки камоншакл (аниқтараш кунҷӣ, шаклаш ба ҳарфи "дол" монанд) буда, торҳоиаш аз боло ба поён овезонанд. Шоир хеле устодона дар ин маврид аз ин амсила бо бадеияти хос истифода кардааст. Дар оғози достон Ҷомӣ ("Дар сабаби назми китоб") дар васфи сухан чанд байтеро меорад ва бо ҳамин таъкид месозад, ки "Ҷаҳонро ёдгоре чун сухан нест..":

*Ба олам ҳар чӣ аз навву қуҳан зод,
Чунин гӯяд сухандон, к-аз сухан зод.
Сухан аз "коф"-у "нун" дам бар қалам зад,
Қалам бар сафҳаи ҳастӣ қадам зад.⁴⁸⁵*

Маълум аст, ки қабл аз хатту китоб сухан шифоҳӣ буд ва тибқи таълимоти Куръони маҷид ва дигар китобҳои осмонӣ нидои нахустин, ки

⁴⁸³ Дар рисолаи "Тӯҳфат-ус-сурур"-и Дарвешали Чангӣ чунин байтҳои ба чанг бахшидашудаи Абдурраҳмони Ҷомӣ оварда шудаанд: "Аз баси фиғону шеванам, чангест ҳам гашта танам, Ашқ омада то доманам, аз ҳар мижа чун торҳо" .. (Иқтибос аз нусхаи № 449, Фонди захираи дастхатҳои Институти шарқшиносии Академияи илмҳои Ўзбекистон).

⁴⁸⁴ Ишора ба яке аз намудҳои сози чанг, ки шакли секунҷаи амуди ро дорад (шабеҳи ҳарфи "дол").

⁴⁸⁵ Ҳамон ҷо, саҳ. 149.

боиси пайдошавии коинот гардида буд, ин ҳамон "коф" ва "нун" (яъне "бишав"!) буд. Мо ба доираи бахсҳои хеле фаровон доир ба ин масъала ворид намешавем, аммо як чизро вобаста ба ҳамин таълимот набояд фаромӯш кард, ки амри нахустин - "Кофу нун" аслан иборат аз садо буд, яъне гӯе маҳз таъсири садои ҳамин амр вучуди азалиро ба миён овардааст.

Ин, пеш аз ҳама, маънии онро дорад, ки Мавлоно Ҷомӣ дар оғози достон беҳуда васфи ин "амри нахустин"-ро мисол наовардааст ва чуноне ки дар рисолаҳои дигари бахшида ба Самоъ, Ҳаракат, Фаолият ва дигар падидаҳои ҳаёт гаштаву баргашта таъкид карда шудааст, маҳз садо (овоз, мавҷҳои садо) воситаи ягонаи ба ҳаракат овардани ҷисмҳо мебошад. Ин назария чи дар сатҳи ҳаракати доимии аҷсоми табиат (обу бод ва ғ.) ва чи дар мавриди ҳаракати рамзии инсон ба сӯи худшиносӣ, боло бардошти сатҳи ақлу дониш, расидани солиқ ба мақсад ва ғ. моҳияти умумиро соҳиб аст.

Дар ин хусус Ибни Сино дар "Китоб-уш-шифо" (Боби бахшида ба мусиқӣ) навишта буд, ки аз қадимтарин айём овоз ё худ садо на танҳо ҳамчун воситаи асосии муошират, балки яке аз шартҳои асосӣ ва омили бузургтарин дар ҷараёни таъмини идомаи насли мавҷудоти зинда ба шумор мерафт, зеро маҳз сифатҳои акустикӣ овоз қудрати аз кулли монехои миёни мавҷудоти зинда убур карданро соҳиб мебошад.⁴⁸⁶

Поинтар, вақте ки бо даъвати Азизи Миср корвони арӯсии Зулайхо ҷониби Миср раҳсипор мегардад, барои тасвири манзараҳои ин роҳи дароз (барои Зулайхо хеле дароз менамуд, зеро ӯ хеле бесаброна нигарони он буд, ки ӯро дар Миср Юсуфи дар хоб дидааш интизор аст) ин байтҳоро пеш меорад:

*Бурида сад биёбон бар таваккул,
Чарида хорро чу сунбулу гул.
Зи шавқи раҳравӣ бехобу хурдон,
Бар оҳанги Ҳудо саҳронавардон.⁴⁸⁷*

Дар достон шарҳи хеле муфассали ин сафар оварда шудааст ва омодагии хеле ҳам муҳташами хонаводаи Зулайхо чунин васф гардидааст:

⁴⁸⁶ Абӯалӣ Ибни Сино. Ҷавомеъу илм-ал-мусиқӣ. -Қоҳира, 1956, сах. 7 (ба забони арабӣ).

⁴⁸⁷ Абдурраҳмони Ҷомӣ. Осор, ҷ.4, сах.191.

*Зулайхоро падар чун шодмон ёфт,
Ба тартиби чиҳози ӯ инон тофт,
Муҳайё сохт баҳри он арӯсӣ
Ҳазорон лӯбати румиву русӣ.
Ҳазор уштур ҳама соҳибшукӯҳон,
Саросар пуштапушту пуштакӯҳон.⁴⁸⁸*

Қобили таваҷҷуҳ аст, ки корвони сафари Зулайхо, ки бори ҳар шутураш ба нархи хирочи як кишвар баробар буд, ҳатман бо суруди "саҳронавардон", яъне оҳанги овозхонии шутурбонон, ки "Ал-Ҳудо" ном дорад, раҳсипор гардид. Ҷомӣ рамзи ин сурудро хеле бамавқеъ истифода намудааст, зеро мақсади корвон - ҳарчи зудтар расидан ба манзил аст:

*Зулайхоро дар он ҳуҷла нишонданд,
Ба сад нозаи ба сӯи Миср ронданд.
Ба пушти бодпоён он иморӣ
Равон шуд, чун гул аз боди баҳорӣ...
Зулайхо бо диле аз бахт хушнуд,
Ки роҳи Миср тай хоҳад шудан зуд.⁴⁸⁹*

Одатан шутурбонон суруди "Ал-Ҳудо"-ро ба хотири вусъат додани суръати ҳаракати корвон месароиданд, яъне ин маврид оҳанги маъруфи қадимӣ дар мантиқи мавзӯё ҷойи худро пайдо намудааст. Ҳамин тавр, зеро садои ин суруд корвон ба наздики Миср мерасад, аммо:

*Аз он гофил, ки он шаб бас сиёҳ аст,
Аз он то субҳ чандинсола роҳ аст.
Ба рӯзи равшану шабҳои торик
Ҳаме ронданд, то Миср шуд наздик.⁴⁹⁰*

Шоир ин лаҳза пешгӯӣ менамояд, ки ҳанӯз то "субҳи умед" чандинсола роҳ аст ва зуд расидани корвон ба Миср ҳанӯз ба мақсад

⁴⁸⁸ Абдурраҳмони Ҷомӣ. Осор, ҷ.4, сах. 189-191.

⁴⁸⁹ Ҳамон ҷо, сах. 192.

⁴⁹⁰ Ҳамон ҷо.

расидан набуд. Манзараи омодагирии Азизи Миср ба пешвози Зулайхо низ ҳамчунин бо суруду мусиқӣ оро дода шудааст:

*Азизи Миср чун он мужда бишид,
Чаҳонро бар муроди хештан дид...
Шакарлаб мутрибони нуктапардоз,
Ба расми таҳният хуш карда овоз.
Муғаннӣ **чанги** шират соз карда,
Навои хуррамӣ оғоз карда.
Ба молиш дода гӯиш **удро** тоб,
Тарабро сохта автораи асбоб.
Навои **най** навиди васл дода,
Ба ҷон аз вай умеди васл дода.
Рубоб аз тоби гам ҷонро амондех,
Бароварда **камонча** наъраи зеҳ.
Дарафканда **даф** ин овоза зад дӯст,
К-аз ӯ дар дастии раҳқӯбон бувад нӯст.⁴⁹¹*

Ба номҳои соҳҳои мусиқӣ, ки ин ҷо зикр карда шудаанд, таваҷҷуҳ фармоед: чанг, уд, най, рубоб, камонча, даф - дар ин манзара гӯё хунарнамоии як навъ оркестри соҳҳои мусиқӣ тасвир карда шудааст, ки ҳар яке аз анвои соҳҳои мусиқӣ дар ҷойи худ (ба забони мусиқии оркестрӣ - "нақш"-и худро иҷро мекунанд) ва бо забони худ сурури дили Азизи Мисро ифода менамоянд.

Мутрибон бо овози хуш базро сар мекунанд, муғаннӣ "чанги ишрат" соз мекунад (аҷиб аст, ки шоир дар ҷойи дигар чангро чун сози ҳасрат, пирӣ ва нотавонӣ васф карда буд), торҳои уд бошад, пас аз он ки ба молиш гӯшҳояшро тоб доданд, ангезандаи тараб мегардад. Ин ҷо низ рубоб чун сози зеҳӣ, ки онро бо камонча менавозанд, зикр гардидааст. Вале ҷолиби зикр аст, ки дар худӣ ҳамин ҷараёни ҳамсадо шудани соҳҳои мусиқӣ шоир рамзи садои найро ба маънии дигар - гӯё ҳамчун шарҳи ҳамон "фоли сиёҳ" овардааст. Дар миёни шӯру шарари соҳҳои мухталиф танҳо нолаҳои най "умеди васл"-ро баён сохтааст.

---

⁴⁹¹ Ҳамон ҷо, сах. 193-194.

Дарвоқеъ, минбаъд маълум мешавад, ки хоби Зулайхо нодуруст будааст ва ҳангоми аввалин бор дидани чеҳраи Азизи Миср Зулайхо бо хасрат дарк мекунад, ки фиреб хӯрдааст:

*На он аст, ин ки ман дар хоб дидам,
Ба ҷустуҷӯи ин меҳнат кашидам.*⁴⁹²

Фоли ноумедиро шоир қаблан бо садои най пайваст намуда пешгӯӣ карда буд. Зулайхо аз ноилоҷӣ бо корвонаш воридаи Миср мегардад ва ин замон "оркестр"-и соҳҳои мусиқӣ боз ба садо медароянд:

*Тарабсозон навоҳо соз карданд,
Шутурбонон «Ҳудо» оғоз карданд.
Шуд аз бонги «Ҳудо»-ву гулгули лаҳн
Фалакхоро табақ пур, даштро сахн.
Паи мастохувон аз ин нишеман,
Саҳили бодпоён аргунунзан.
Паи осудағони ҳавдаҷи ноз,
Нафири сорбонон парда пардоз.*⁴⁹³

Шоир бо тамоми маҳорат кӯшиш менамояд, ки садои мусиқӣ ин лаҳза боз ҳам баландтар ва пурхурӯштар барояд ва худааш ба ин гулгулаи лаҳну наво баҳо дода мегӯяд, ки "табақи фалак аз гулгули алҳон пур шуд"! Шихаи асбони бодпойро шоир ба садои лӯлаҳои сози аргунун ташбеҳ додааст, ки хеле ҳам таачубовар аст, зеро аргунун бо ин шакли ҳозираи иборат аз лӯлаҳои бузурги садобарор он давра дар Ҳирот маъмул набуд. Дар фурқати Юсуф Зулайхо бо таассуф рӯз мегузаронад:

*Зи нола чанги меҳнат соз кардӣ,
Суруди беҳудӣ оғоз кардӣ.*⁴⁹⁴

Маълум мешавад, ки ин дафъа садои сози мусиқии чанг ба худ рамзи дигар мегирад ва ҳамчун ифодагари меҳнату машаққати қаҳрамон

⁴⁹² Ҳамон ҷо, сах. 196.

⁴⁹³ Ҳамон ҷо, сах. 199.

⁴⁹⁴ Ҳамон ҷо, сах. 203.

тасвир карда шудааст. Зулайхо шабҳои дароз суханони навмедӣ дар лаб дар интизори субҳи шодӣ қарор дорад:

*Чӣ гуфти? Гуфти: эй боди саҳархез,
Шамими мушк дар ҷайби суман без...
Ба шох аз барг чунбонӣ чалочил,
Шавад рақсон дарахти пой дар гил.⁴⁹⁵*

Ибораи "суруди беҳудӣ", албатта, ин ҷо ба ҳолати гарони Зулайхо тааллуқ дорад, вале бояд зикр намуд, ки дигар дар ҳеч кучо ин ибора ба сифати номи суруд ё оҳанг дучор намегардад. Мурочиати Зулайхоро ба боди саҳархез шоир ҳамчунин тавассути сози чалочил (яъне зангӯлаҳо) баён намуда, ҳамзамон аз хусуси рамзи дигари мусиқии сӯфиёна - рақс ёдовар мешавад. Аз садои зангӯлаҳо "дарахти пой", ки ҳамеша дар гил аст, гӯё ба рақс мебарояд. Ин рақси пойкӯбӣ дар назми форсии тоҷикӣ бештар дар тасвири кӯшишҳои ҳамешагии инсон дар роҳи ҳалосӣ аз гил, яъне ҳаракати ӯ ба сӯи осмони улвӣ дучор мегардад. Ёдовар мешавем, ки рақси "пойкӯбӣ"-и сӯфиён низ айнан ҳамин гуна рамзро соҳиб аст.

Идомаи дoston, хосатан оғози қиссаи Юсуф мебошад, зеро то ин дам Зулайхо ўро танҳо дар хобҳои мушоҳида намуда буд. Офтобу моҳ ва ёздаҳ ситораро хоб дидани Юсуф - пешгӯӣ аз он буд, ки рӯзе мерасаду бародарони ихтилофпарасташ аз пушаймонӣ ва тавба ба таъзими ӯ хоҳанд омад. Дувоздаҳ писарони Яъқуб - рамзи дувоздаҳ бурҷи коинотанд, ки Юсуф, тибқи мазмуни дoston ситораи аз ҳама дурахшони он ба шумор меравад (тасвири ишқи илоҳӣ ва зебоӣ).

Мавлоно Ҷомӣ таъкид намудааст, ки Ҳазрати Одам ҳангоме, ки "чапми ҷаҳонбинашро кушода" ба олам наззора кард, қабл аз ҳама, фирефтаи ҷамоли Юсуф гардид. Юсуф дар тасвирҳои Ҷомӣ - рамзи зебоии мутлақ ва ишқи илоҳӣ мебошад, ки ин рамзро шоир дар оғози дoston чунин ба қалам овардааст:

*Чу Одам сӯи он маҷмаъ назар кард,
Зи ҳар ҷамъе тамошои дигар кард,
Ба чапмаи Юсуф омад чун яке моҳ,
На маҳ, хуришеди авҷи иззату ҷоҳ...*

⁴⁹⁵ Ҳамон ҷо, саҳ. 204-205.

*Аз он чоҳу ҷалол Одам аҷаб монд,
Ба унвони тааҷҷуб зери лаб ронд:
Ки, ё раб, ин дарахт аз гулиани кист,
Тамошогоҳи чашии равшани кист?
Хитоб омад, ки нури дидаи туст,
Фараҳбахши дили гамдидаи туст!⁴⁹⁶*

Яъне ҷамолу ҷалоли Юсуф барои Ҳазрати Одам "оинадори рӯ", ё худ "фараҳбахши дили гамдидааш" ба шумор меравад, зеро минбаъд маҳз сидқу сафо ва ишқи илоҳӣ роҳи бозгашти Одамро ба ватани асли раҳнамо мешавад.

Бояд хосатан зикр намуд, ки дувоздаҳ бародарон дар достон баъдан тавассути рамзҳои оҳангии силсилаи Дувоздаҳмақом шарҳи пурмуамморо соҳиб мешаванд, ки роҷеъ ба ин муаммоҳо поинтар сӯҳбат хоҳем кард. Алҳол ҳаминро гуфтан зарур аст, ки Юсуф дар ин силсила дар радифи мақоми аввал - яъне мақоми Рост қарор дорад.

Дар боби "Хоб дидани Юсуф" Абдурраҳмони Ҷомӣ хеле устодона мавқеи низоъро дар ҷараёни рушди маънифарини муайян намудааст:

*Чу ихвон қиссаи Юсуф шуниданд,
Зи гусса тираҳан бар худ дариданд.⁴⁹⁷*

Бухлу ҳасад ва бадбиниву худношиносӣ - асоси низоъ, яъне конфликти достон мешаванд ва бародарон бо қасди чорасозӣ "ба азми машварат якҷо менишинанд". Ҳила чунон буд, ки бародарон Юсуфро бо роҳи фиреб ба саҳро бурда ба чоҳ меафкананд. Дар мазмуни достон аз нав рамзҳои мусиқӣ падидор мегарданд:

*Фигон 3-ин ҷарҳи дӯлобӣ, ки ҳар рӯз
Ба чоҳе афканад моҳе дилафрӯз...
Фиканда кафи, раҳ бар хора мекард,
Кафи симин зи хора пора мекард...*

⁴⁹⁶ Ҳамон ҷо, саҳ. 152.

⁴⁹⁷ Ҳамон ҷо, саҳ. 210.

*Ба нола ҳар киро овоз кардӣ,
Навоҳои муҳолиф соз кардӣ...*⁴⁹⁸

Юсуф ин лаҳза ба ҳавои мақоми "Муҳолиф" ба нола медарояд ва чуноне ки маълум аст, муҳолиф - яке аз бахшҳои силсилаи Дувоздаҳмақом ба шумор рафта, дар композитсияи мақомҳо ҳамчун рамзи тазод дар хилофи бахшҳои Ушшоқ қарор дорад, 3-ин сабаб мақоми Муҳолиф - баёнғари эҳсосоти душманиву ихтилоф мебошад. Мавлоно Ҷомӣ, ки аз асрори Дувоздаҳмақом огоҳии комил дошт, маҳз дар ҳамин лаҳзаи сужети дoston хеле мувофиқ ва бо мантиқ аз рамзи оҳанги "Муҳолиф" истифода намудааст.

Ҳолати дар чоҳ қарор гирифтани Юсуф ва азияту уқубати ӯро дар бисёр сарчашмаҳои таърихӣ зикр намудаанд. Масалан, дар рисолаи "Шарҳи таарруф" (муаллифаш - Ал-Мустамаллӣ Ал-Бухорӣ (р.а.) дар ин бора чунин навиштааст: "Ва низ гуфтаанд, ки чун Юсуфро ба чоҳ андохтанд, Ҳаққ субҳонаҳу дар чоҳ море биёфарид ба овози хуш тасбеҳ мекард то Юсуфро дар чоҳ аз лаззати он самоъ ваҳшати чоҳ хуш гашт..."⁴⁹⁹

Ин чо низ аён мегардад, ки дар лаҳзаҳои мушкилгарини ҳаёт маҳз самоъи хуш, яъне оҳанги дилнавоз ҳатто "ваҳшатро" ба хушӣ табдил медиҳад.

Пас аз расидани корвоне, ки соҳибонаш бояд Юсуфро аз чоҳ начот медоданд:

*Нихон карданд Юсуфро нидое,
Бурун н-омад зи чоҳ илло навое.*⁵⁰⁰

Яъне ба ҷавоби нидои аҳли корвон аз зери чоҳ танҳо ("илло") садои ҳамон мақоми "Муҳолиф" баланд мегардад. Бо мадади корвониён Юсуф аз чоҳ халосӣ меёбад ва онҳо ӯро ба бозори Миср меоранд. Маҳз дар ҳамин чо дидори аввалини Зулайхо ва Юсуф баргузор мегардад:

*Зулайхо домани ҳавдаҷ бипардохт,
Чу чаиماش бар гулом афтод, бишинохт.*

⁴⁹⁸ Ҳамон ҷо, сах. 215-216.

⁴⁹⁹ Мустамаллӣ Ал-Бухорӣ. Шарҳи таарруф (ҷ. 4). -Лакҳнав, 1912, сах. 197.

⁵⁰⁰ Абдураҳмони Ҷомӣ. Осор, ҷ.4, сах. 221.

*Баромад аз дилаш бехост фарёд,
Зи фарёде, ки зад, бехуд бияфтод.⁵⁰¹*

Пас аз ин дидор рӯзгори дигари зиндагии Юсуф ва Зулайхо оғоз мегардад, зеро Зулайхо Юсуфро харидорӣ намуда ба қасри Азизи Миср меорад. Зулайхо минбаъд пинҳонӣ аз Азиз, вале пайваста ва бо ҳар роҳ кӯшиш мекунад, ки дили Юсуфро ба даст орад:

*Зи лаъли ӯ ба бӯса ком гирад,
Зи сарваши бо канор ором гирад...
Зулайхо васлро мечуст чора,
Вале мекард аз он Юсуф канора.⁵⁰²*

Ниҳоят Зулайхо ва дояи ӯ ба хулосае меоянд, ки хонаеро иморат кунанд, ки девораҳои он бо мусаввараҳои дилкаш - манзараҳои ишқварзӣ ва сурати Юсуфу Зулайхо оро дода шаванд. Чунин ба назар мерасад, ки ин навбат Қомӣ мехоҳад инони рамзҳоро аз санъати мусиқӣ ҷониби навъи дигари ҳунароҳои зебо - яъне ҳунари наққошӣ равона созад. Аммо маълум мегардад, ки аз ҷониби дояи Зулайхо "ҳафт хона" сохтан ва дар деворҳои ҳар яки онҳо ҷой додани сужетҳои гуногун, яъне мусаввараҳои пурмазмун, бевосита ба унсурҳои назарияи мусиқӣ (ҳафт зинаи қаторовози мусиқӣ) низ иртибот дорад:

*Дар андар ҳам дар он ҷо ҳафт хона,
Чу ҳафт авранг бе мисли замона.
Мураттаб ҳар як аз лавни дигар санг,
Сақолатдидаву софиву хуширанг.
Ба ҳафтум хона ҳамчун чархи ҳафтум,
Ки ҳар нақшеву ранге буд аз ӯ гум.⁵⁰³*

Ёдовар мегардем, ки "Ҳафт хона" дар назарияи мусиқӣ - таҷассуми ҳафт зинаи қаторовози мукамал мебошанд.⁵⁰⁴ Воқеан ин ҷо бояд ҳафт

⁵⁰¹ Ҳамон ҷо, сах. 228.

⁵⁰² Ҳамон ҷо, сах. 247.

⁵⁰³ Ҳамон ҷо, сах. 269.

⁵⁰⁴ Дар силсилаи Шашмақом, ҳамчунин дар сохтори оҳангҳои суннати як қатор кишварҳои Шарқ (Алҷазоир, Марокаш) бобҳои алоҳидаи таркиби оҳангро "хона" меноманд.

зинаи маърифатро низ ёдовар гардид, зеро дар таълимоти тасаввуф роҳи расидан ба мақсад аз ҳафт зина иборат аст, дар назарияи мусиқӣ бошад, пас аз навохтани ҳафт зинаи оҳангҳои қаторовози мукамал ҳатман навбат ба зинаи ҳаштум мерасад, ки он бозгашти лаҳро ба асли хеш - яъне такрори зинаи аввалро ифода мекунад. Ба ибораи дигар, зинаи ҳафтум дар тасаввуф - фано мебошад, яъне солиқ дар расидан ба ин зина ба "фано" дучор мегардад. Бубинед, ки Мавлоно Ҷомӣ дар ин маврид дар шарҳи ҳодисае, ки дар "хонаи ҳафтум" рух медиҳад, маҳз аз рамзҳои қаторовози мусиқӣ устодона истифода кардааст (Зулайхо ҷониби Юсуф мегӯяд):

*Биё, то ҳақиқиносат бошам имрӯз,
Замоне дар сипосат бошам имрӯз.
Кунам қонуни эҳсонӣ кунун соз,
Ки то бошад ҷаҳон, гӯянд аз ӯ боз.⁵⁰⁵*

Ва бо найрангу фусун Юсуфро аз хона ба хонаи дигар мебарад:

*Бад-ин дастур аз афсуни фасона,
Ҳама бурдӣ, дарун хона ба хона.
Ба ҳар ҷо қиссаи дигар ҳамехонд,
Ба ҳар ҷо нуктаи дигар ҳамеронд.
Ба шаши хона нашуд комаши муяссар,
Наёмад муҳраши берун зи шаши дар.
Ба ҳафтум хона кард ӯро қадам ҷуст,
Кушоди кори худ аз ҳафтумин ҷуст.
Суханпардозии ин қошонаи роз,
Чунин берун диҳад аз парда овоз,
Ки чун навбат ба ҳафтум хона афтод,
Зулайхоро зи ҷон бархост фарёд,
Ки, эй Юсуф, ба чаши ман қадам неҳ,
Зи раҳмат по дар ин равишан ҳарам неҳ.⁵⁰⁶*

"Қонуни эҳсонӣ" соз кардани Зулайхоро шоир бо тасвири сози маъруфи мусиқӣ - "қонун" ифода намудааст ва поинтар ҳолати беҳудии

⁵⁰⁵ Ҳамон ҷо, саҳ. 274.

⁵⁰⁶ Ҳамон ҷо, саҳ. 276.

Зулайхоро маҳз дар лаҳзаи расидан ба хонаи ҳафтум ва фарёди ҷонкоҳ задани ӯ тасвир менамояд.⁵⁰⁷ Яъне берун аз ин хона дигар мақоме нест, хонаи ҳафтум - зинаи фано ва бозгашти роҳи мақомот мебошад. Ин ҷо лаҳзаи ноилоҷӣ фаро мерасад, дигар мақомеву манзиле ё воситае барои расидан ба мақсад нест. Ин ҷо яке аз лаҳзаҳои кулминатсионӣ мерасад ва шоир натиҷаи ин мулоқот ва покизагавҳар будани Юсуфро бо он анҷом мебахшад, ки Юсуф баҳри муноҷот (мурочиат ба Худованд) даст баланд мебардорад:

*Ба Ҳақ бардошт каф баҳри муноҷот,
Ки "Эй ҳоҷатравои аҳли ҳоҷот...
Аҷаб дармондаам дар кори инон,
Маро зиндон беҳ аз дидори инон."⁵⁰⁸*

Чуноне ки маълум аст, дар силсилаи оҳангҳои классикии тоҷикӣ иддаи хеле зиёди "муноҷот"-ҳо мавҷуданд, ки онҳо то ба имрӯз моҳияти фарҳангӣ, бадеӣ ва эстетикӣ хешро маҳфуз дошта меоянд. Навъи Муноҷот дар мусикии суннатӣ тоҷикӣ - воситаи мурочиат ба Офаридгор аст ва дар матну оҳангҳои ин навъи мусиқӣ ҳамеша чунин мазмуну мундариҷаи ирфонӣ падидор аст.

Рамзи рақами ҳафт, ки дар лаҳзаи тасвири хонаҳои найранги Зулайхо истифода шуда буд, баъдтар дар маънии хоби подшоҳро таъбир намудани Юсуф падидор мешавад. Юсуф рамзҳои "Ҳафт гови фарбеҳ ва ҳафт гови лоғар"-ро чун пешомади солҳои минбаъдаи мамлакат шарҳ медиҳад ва гӯё бо ҳамин сазовори озодӣ аз зиндон мешавад. Аммо Юсуф ба таври ҳаққонӣ аз подшоҳ талаб дорад, ки нахуст бегуноҳ будани ӯро собит созанд:

*Ки ҷурми ман чӣ буд, аз ман чӣ диданд,
Чаро рахтам сӯи зиндон кашиданд?
Бувад к-ин сир шавад бар шох равшан,
Ки пок аст аз хиёнат домани ман."⁵⁰⁹*

⁵⁰⁷ Ин услуби истифодаи сози қонун дар ашъори шоирони дигар низ зиёд дучор мегардад. Масалан, Нақибхон Туғрали Аҳрорӣ чунин фармудааст: "Баму зерӣ хамӯшӣ тай кунад мизроби ман дигар, Ба ғайр аз сози қонуни ту оҳанге намесозам" (Девон.-Хучанд, 2015, саҳ 445).

⁵⁰⁸ Ҳамон ҷо, саҳ. 302.

⁵⁰⁹ Ҳамон ҷо, саҳ. 325.

Тантанаи адолатро пас аз раҳо гардидани Юсуф аз зиндон Мавлоно Ҷомӣ боз ҳам бо истифода аз рамзҳои суруду таронаҳои сурурангез ифода месозад:

*Чи аз хуршедпайкар хушнавоён,
Ба иброниву сурёнисароён,
Сарони Миср берун аз шумора,
Нисоровар давон аз ҳар канора...
Чу шоҳ аз вай бидид он корсозӣ,
Ба мулки Миср додаш сарфарозӣ.
Сипахро бандаи фармони ӯ кард,
Заминро арсаи майдони ӯ кард...⁵¹⁰*

Яқин аст, ки орифи бузург ин ҷо рамзи аз зиндон раҳой ёфтани Юсуфро, яъне таҷаллии Ишқи бузургро бо мақсади кашф кардани асрори таърихи сарнагун шудани фиръавнҳои Миср истифода бурдааст, яъне минбаъд Ишқ раҳой ёфт, "сипах бандаи фармони ӯ" гардиданд ва Юсуф - рамзи ишқи илоҳӣ бар тахти подшоҳӣ нишаст.

Дар омади сухан бояд зикр намуд, ки дар адабиёти муосир суханҳои зиёде доир ба нақши зебоӣ дар ҳаёти аҳли башар гуфта шудаанд ва машхуртарини онҳо аз Ф.Достоевский мебошад, ки чунин гуфта буд: "ҷаҳонро зебоӣ начот медихад!"

Аз мазмуни достони "Юсуф ва Зулайхо" маълум мешавад, ки шояд яке аз аввалинҳо шуда дар адабиёти ҷаҳонӣ маҳз Мавлоно Ҷомӣ ин ҳикматро бо мисоли бузурге аз китобҳои осмонӣ ва бо шарҳи пурмуаммо барои инсоният кашф намудааст.

Зулайхо пас аз ин воқеа ва бо гузашти айём (пас аз вафоти Азизи Миср) боре дар сари роҳи Юсуф хонаеро аз най обод месозад. Най - дар мусиқӣ ва дар ирфон рамзи чудой, фироқ ва умеди васл ба шумор меравад, яъне Ҷомӣ дарди фироқи Зулайхоро аз Юсуф дар хонаи най баён месозад:

*Зулайхоро зи танҳои чу ҷон кост,
Ба роҳи Юсуф аз най хонае сохт,
Бад-ӯ карданд найбасте ҳавола,
Чу мусиқор пурфарёду нола.*

⁵¹⁰ Ҳамон ҷо, саҳ. 328-330.

Чу кардӣ аз ҷудой нола оғоз,
 Ҷудо бархостӣ аз ҳар най овоз.
 Чу аз ҳаҷр отаи андар вай гирифтӣ,
 Зи оҳаи шӯъла андар най гирифтӣ.
 Дар он найбаст буд афтода хаста,
 Чу сайде тирҳо гирдаи нишаста...
 Бигуфтӣ ину беҳуш уфтодӣ,
 Зи худ карда фаромӯш уфтодӣ.
 Зи ҷоми беҳудӣ аз даст рафтӣ,
 Чунон беҳуд дар он найбаст рафтӣ.
 Дар он найҳо чу дам аз ҷони ношод,
 Дамидӣ, хостӣ афғону фарёд.⁵¹¹

Тааччубовар аст, ки дар мазмуни рисолаҳои маъруфи мусиқӣ, ки аз олимони мутақаддим ба дасти мо расидаанд, истилоҳи "найбаст" дучор намешавад, вале яқин аст, ки Мавлоно Ҷомӣ ин ҷо сози мусиқииро дар назар дорад, ки он аз якҷанд найҳои "ба ҳам баста" иборат мебошанд. Ин ҳамон мусиқор аст, ё худ ҳамон созе, ки дар Аврупо онро "флейта Пана" меноманд ва садҳо тасвири қадимии онро бостоншиносон дар ҳамаи минтақаҳои Осиёи Миёна ва Шарқи Наздик пайдо намудаанд. Бешубҳа, маҳз ҳамин сози қадимии шарқӣ (яъне мусиқор, ҳамон "найбаст"-е ки Мавлоно Ҷомӣ тасвир намудааст) минбаъд барои ба вучуд омадани аргунунҳои бузурги аврупоӣ асос гардидааст ва шояд бесабаб нест, ки имрӯзҳо дар кулли масоҷиди бузурги олами масеҳӣ маҳз ҳамин соз (яъне Орган, Аргунун) васл карда шудааст ва дар ҷараёни маросими ибодатҳо садо медиҳад.

Мавлоно Ҷомӣ дар байтҳои боло махсусан таъкид дорад, ки "аз ҳар най нолаи дигаре мебарояд" ва ин соз чу мусиқор "пурфарёд" мебошад. Гумон меравад, ки шояд шоир ин замон ишора ба мусиқии бисёровоза (яъне "полифония") дорад, яъне ӯ таъкид сохтааст, ки нолаи лулаҳои най дар "найбаст" яке аз дигараш фарқ мекунад.

Умеди висол ва орзуи дидори Юсуф барои Зулайхо минбаъд маънии аслии ҳаёташ мегардад. Ва ниҳоят, рӯзе Зулайхо ба пешвои Юсуф ба сари роҳ мебарояд:

⁵¹¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 339.

Ба расми додхоҳон дод бардоиш,
 Зи дил нола зи ҷон фарёд бардоиш...
 Кас аз гавго ба ҳоли ӯ најафтод,
 Ба ҳоле шуд, ки ӯро кас мабинод...
 Зи дарди дил фиғон мекарду мерафт,
 Зи оҳ оташишон мекарду мерафт.
 Ба меҳнатхонаи худ чун пай овард,
 Дусад шӯъла ба як мушти най овард.
 Ба пеш овард он сангин санамро,
 Забон бикшиод таскини аламро.
 Ту сангӣ, хоҳам аз нанги ту растан,
 Ба сангё гавҳари қадрат шикастан!...
 Чу бишикасташ ба чолокиву चुстиӣ,
 Ба кораи 3-он шикаст омад дурустиӣ.⁵¹²

Аз сӯзи фироқ, чудоӣ ва навмедӣ, ки аз ҳар найи хонаи Зулайхо "дусад шӯъла" мебаромад, Зулайхо ба қароре мебиёяд, ки бояд бутшиканӣ намояд.⁵¹³ Ӯ бути сангинро пора месозад ва бо ҳамин ба хулосае меояд, ки бояд хатои хешро ислоҳ намояд:

Агар рӯ бар бут овардам, худоё,
 Ба он бар худ ҷафо кардам, худоё,
 Ба лутфи худ ҷафои ман биёмурз,
 Хато кардам, хатои ман биёмурз!⁵¹⁴

Тавбаву зории Зулайхо бар он буд, ки биной боз ба ӯ баргардад, яъне Ҷомӣ бо ҳамин услуб рамзи бутпарастиро ҳамчун амали инъикоскунандаи ҳолати чандин ҳазорсолаи "кӯрии башар" шарҳ додааст. Чашми нобинои Зулайхо маҳз баъд аз дуо кардани Юсуф аз нав бино мегардад ва Зулайхо боз ҷавон мешавад. Юсуф, ки аз ҳайронӣ намедонист чӣ кор кунад, танҳо пас шунидани паёми Ҷабраил (яъне ин намунаи паёми навбатӣ аз осмон) ба қароре меояд, ки кунун бо Зулайхо бояд аҳди никоҳ бандад:

⁵¹² Ҳамон ҷо, сах. 342.

⁵¹³ Ин лаҳзаи дoston ҳамчунин ба саҳифаи бузурги таърихи башарият - яъне оғози марҳилаи яккахудой ишора менамояд.

⁵¹⁴ Ҳамон ҷо.

*Миёни хост ҳайрон буду нохост,
Ки овози пари Ҷабрил бархост.
Паём овард, ки эй шоҳи шарафнок,
Саломат мерасонад эзиди пок.
Ки мо очиз Зулайхоро чу дидем,
Ба ту арзи ниёзаширо шунидем...
Дилаш аз теги навмедӣ нахастем,
Ба ту болои аришаи ақд бастем.
Ту ҳам ақдеи кун ҷовид пайванд,
Ки бикишояд ба он аз кори ӯ банд.
Зи айни отифат ёбӣ назарҳо,
Шавад з-оянда з-он ақдат гуҳарҳо.⁵¹⁵*

Дар матни дoston аз осмон ба Юсуф паёмҳои зиёд омада расида буданд, аммо ин паём - яъне даъвати ақд бастан бо Зулайхо (он ҳам дар шакли овозӣ, яъне бо садо бо нидо!) нуқтаи олии ҷараёни сюжет ба шумор меравад. Юсуф бо хушнудӣ ин фармонро ба иҷро мерасонад ва ҷашни хусравона баргузор менамояд:

*Асос андохт ҷашни хусравона,
Ниҳод асбоби ҷашн андар миёна.
Фалак иқди Сурайё аз бар овехт,
Шафақ ёқути тар бо гавҳар омехт...
Зулайхо мунтазир дар пардаи хос,
Дили ӯ аз ташии дар парда раққос.⁵¹⁶*

Тантанаи муҳаббат ва ҷашни фараҳбахши ба висол расидани Юсуф ва Зулайхо қуллаи аз ҳама баланд - авҷи олии дoston ба шумор меравад. Юсуф чун рамзи шукрона барои Зулайхо ибодатхонае бунёд мекунад:

*Кунун ман ҳам паи шукри атоят,
Ибодатхонае кардам бароят.*

⁵¹⁵ Ҳамон ҷо, саҳ. 347.

⁵¹⁶ Ҳамон ҷо, саҳ. 348.

*Дар ӯ бинишн паи шукри худое,
К-аз ӯ дорӣ ба ҳар мӯе атое...*⁵¹⁷

Вале поёни дoston пур аз сӯзу гудоз ва ҳасрат мебошад:

*Зиҳӣ ҳасрат, ки ногаҳ некбахте,
Кашад то пешгоҳи васл рахте...*⁵¹⁸

Юсуф шабе дар хобаш падару модарашро мебинад:

*Падарро дид, бо модар нишаста,
Ба рух чун ҳур ниқоби нур баста.
Нидо карданд, к-эй фарзанд, дарёб,
Кашид айёми дурӣ дер, бишоб...*⁵¹⁹

Дар ниҳояти дoston низ Мавлоно Ҷомӣ аз истифодаи рамзҳои мусиқӣ даст намекашад ва вафот ёфтани Юсуфро бо яке аз қадимтарин оҳангҳои мусиқӣ - оҳанги "Сувор" (дар замонҳои қадим онро "Асброс" ё худ оҳанги раҳгардии асб меномиданд), ифода сохтааст:

*Ба дигар рӯз Юсуф бомдодон,
Ки шуд дилҳо зи файзи субҳ шодон,
Ба бар карда либоси шахриёрӣ
Бурун омад ба оҳанги Суворӣ.*⁵²⁰

Дар субҳи содиқ, лаҳзае, ки дилҳо "аз файзи субҳ шодон" гардиданд, ба авҷи кохи ломакон (яъне ба ҷониби ватани аслӣ!) сафар кардани Юсуфро Ҷомӣ бо садои маҳзуни оҳанги "Суворӣ" (дар силсилаи Шашмақом - "Сувор") оро медиҳад. Ибораи "либоси шахриёрӣ" бошад, албатта ин ҷо ишора бар кафан аст ва Юсуф бо ҳамин либоси шахриёрӣ ва зери садои оҳанги "Суворӣ" пояшро аз рикоби зиндагонӣ

⁵¹⁷ Ҳамон ҷо, сах. 354.

⁵¹⁸ Ҳамон ҷо, сах. 354.

⁵¹⁹ Ҳамон ҷо, сах. 355.

⁵²⁰ Ҳамон ҷо, сах. 357.

бармекашад. Оҳанги Сувора ин чо маънии дигар ҳам дорад, яъне Юсуф савори асби чӯбин сафари охират мекунад.⁵²¹

Дар ин лаҳза Зулайхо низ пас аз хабар ёфтаниш аз вафоти Юсуф чанд рӯзе гирифтори беҳудӣ гардид:

*Нахуст аз даври чархи номувофиқ,
Гиребон чок зад чун субҳи содиқ.
Бар он отаиш, ки дар дил дошт тинҳон,
Раҳе бикишод аз чоки гиребон...*⁵²²

Рамзҳои хоси мусиқии "гиребон пора кардан", "чома даридан" (суруди маъруфи "чомадаррон"), ки дар достони Ҷомӣ ҳамеша дар радифи "субҳи содиқ" оварда шудааст, ишора ба он аст, ки халосӣ аз торикӣ, раҳ қушодан ба отаиш дил аз чоки гиребон ба шумор меравад. Зулайхо ба хокбӯсии қабри Юсуф меояд:

*Ба хокаш рӯи хунолуд бинҳод,
Ба мискинӣ замин бӯсиду ҷон дод...
Ҳарифон ҳоли ӯро чун бидиданд,
Фигону нола бар гардун кашиданд...
Чу сози навҳаро оҳанг шуд паст,
Навардиданд баҳри шустанаи даст...*⁵²³

Бо сӯзи охирини Зулайхо минбаъд оҳанги навҳа "паст мегардад", яъне қисса ба охир мерасад. Зулайхоро "дар чанби Юсуф" ба хок месупоранд:

*"Надида ҳаргиз ин давлат кас аз марг,
Ки ёбад суҳбати ҷонон пас аз марг".*⁵²⁴ (ҷ. 4, 363)

Достони "васлат ва ҳасрат"-и Юсуф ва Зулайхо бо таснифи марсияи бузурге дар васфи фалак поён меёбад. Дар тасаввуроти Ҷомӣ фалак -

⁵²¹ Дар силсилаи Дувоздаҳмақом ва Шашмақом бахшҳои зиёдеро таҳти унвони "Сувора" дучор омадан мумкин аст. Дар мусиқии мардуми араб баъдан ин оҳангро "Рақабон" номиданд, аҳли даштҳо бошад онро "от чапар" ном карданд. Яъне маълум мешавад, ки ин навъ дар мусиқии суннатии халқҳои Осиёи Миёна то кунун ҷойгоҳи хоса дорад.

⁵²² Ҳамон ҷо, саҳ. 359.

⁵²³ Ҳамон ҷо, саҳ. 362.

⁵²⁴ Ҷомӣ ин ҷо доир ба вафоти Зулайхо ривояти дигареро низ овардааст, ки тибқи он Зулайхоро дар тобути сангин ниҳода дар қаъри Нил ҷой мекунанд.

аждаҳоеро мемонад, ки гирди оламиёнро "ҳалқа кардааст" ва ҳамаро ба тасарруфи худ даровардааст.

Дар ин боби пур аз ҳикмату қошифиҳо доир ба маъниҳои ҳастӣ, Мавлоно Ҷомӣ як навъ хулосаи мӯҷазро аз гуфтаҳои хеш дар мундариҷаи маснавӣ баён намудааст. Ин ҷо низ рамзҳои оҳангу таронаҳои мусиқӣ хеле бамаврид оварда шудаанд, вале бештар ҳамчун ифодаи ҳузну андӯх. Ҷомӣ ин лаҳза гӯё бо чандин саволе ба хонанда муроҷиат мекунад ва ҷавоби онро ба ҳуди хонанда ҳавола месозад:

*Ба бӯстон пой неҳ вақти баҳорон,
Тамошо кун ба гирди ҷӯйборон.
Чаро кардаст гунча тираҳан чок,⁵²⁵
Ба хорӣ сабза чун афтада бар хок?
Чаро сунбул парешон асту дарҳам,
Чаро бар чаими нарғис з-ашк шабнам?
Бунафша дар кабудӣ сӯзворест,
Ба хун огушта лола доғдорест?...
Зи гул пурдоғ пушту рӯи гулбун,
Суман дар кандани рух тезнохун?
Дарахтон аз Сабо дар рақси андӯх,
Ғами ҷонкоҳи мургон кӯҳ бар кӯҳ.
Бувад ку-кузанон қумрӣ зи як сӯ,
Ки яъне дар ҷаҳон осудагӣ ку?⁵²⁶*

* * * *

*Барафкан пардаи афлок аз пеш,
Мабош аз пардагӣ маҳрум аз ин беи.
Бурун аз парда номаҳдуд нурест,
К-аз он ҳар ламъа хуришеди сурурест.
Чу гум гашиӣ, дар ӯ ёбӣ раҳой,
Зи дарди фурқату доғи ҷудой.⁵²⁷*

Дар ниҳояти дoston Мавлоно Ҷомӣ ба мафҳуми "парда", ки онро даҳҳо маротиба бо маъниҳои мухталифи мусиқӣ, ирфонӣ, фалсафӣ ва ғ.

⁵²⁵ Яъне ин ҷо низ рамзи суруди "ҷомадаррон" (хирка пора кардан, гиребон чок кардан) оварда шудааст.

⁵²⁶ Ҷамон ҷо, сах. 365-366.

⁵²⁷ Ҷамон ҷо, сах. 369.

истифода карда буд, шарҳи ниҳой - яъне хулосаи мутлақи ин маъниро баён намудааст. Тибқи ҳамин хулосаи хотимавӣ, пардаи асосӣ - ин пардаи афлок аст, ки берун аз он нурест, ки шаъшаъаи сурур аст ва кас метавонад аз фурқату ҷудой танҳо бо пайдо кардани ҳамин нур раҳой ёбад. Ёдовар мегардем, ки қаблан, дар боби "Даровардани Зулайхо Юсуфро ба хонаи ҳафтум." мафҳуми парда шарҳи дигаре дошт ва орифи бузург дар ин маврид расми пешинаи бутпарастиро бо забони Юсуф мазаммат мекунад:

*Фитода чашим ногаҳ дар миёна,
Ба заркаи пардае дар кунҷи хона.
Саволаш кард, к-он парда паи чист?
Дар ин парда нишаста пардагӣ кист?
Бигуфт: "Он кас, ки то ман банда ҳастам,
Ба расми бандагонаш мепарастам."⁵²⁸*

Юсуф бо шунидани ин суханҳои Зулайхо бонг зада мегӯяд:

*Чу Юсуф ин сухан бишид, зад бонг,
К-аз ин динори нақдам нест як донг.
Туро ояд ба чашим аз мурдагон шарм
В-аз ин нозиндагон дар хотир озарм?
Ман аз донои бино менатарсам,
Зи қайюми тавоно менатарсам?"⁵²⁹*

Маълум мешавад, ки Қомӣ дар ду лаҳзаи ҳалқунандаи драматургияи дoston ду маротиба мафҳуми "парда"-ро шарҳ додааст, яъне аввал бо мазаммати пардаи бутпарастон ва ниҳоят дар мадҳи пардаи афлок - манбаи нур - воситаи раҳой "Зи дарди фурқату доғи ҷудой".

Хулосаи мо чунин аст, ки Мавлоно Қомӣ бо маҳорати бузург ва дониши тамом дар ҷараёни нақли "беҳтарини қиссаҳо" хонандаро ба сӯи маърифати мусиқӣ ҳидоят намудааст ва ишора ба он дорад, ки пардаҳои мусиқӣ барои кушодани пардаи фалак - манбаи нури раҳой ва мададгори рӯҳи инсон ба шумор мераванд.

ш. Душанбе, апрели соли 2019

⁵²⁸ Ҳамон ҷо, сах. 283.

⁵²⁹ Ҳамон ҷо, сах. 283.

Абдунабӣ Сатторзода,
профессор

НАШР ВА ТАҲҚИҚЕ, КИ СОЛҶО ИНТИЗОРӢ МЕКАШИДЕМ...

(Ба ҷойи охирсухан)

Солҳои 60-уми асри гузашта, ки бо таҳқиқи назариёти адабии шоир ва мутафаккири бузурги садаи 15 Абдурраҳмони Ҷомӣ машғул будам, дар куллиёти асарҳои ӯ бо байт ва пораҳои манзуми зиёде дучор омадам, ки дар онҳо суҳан аз пайванди наздики шеър ва мусиқӣ мерафт. Барои дарки дурусти моҳияти ин масъала бароям зарурат пеш омад, ки ба “Рисолаи мусиқӣ”-и муаллиф рӯ биоварам.

Аз мутолиаи рисолаи мазкур маълум шуд, ки Абдурраҳмони Ҷомӣ навоҳои мусиқиро аз рӯи “таъсири ҳосе”, ки онҳоро дар нафс ҳаст, ба ҷаҳор маҷмӯъ, яъне ба оҳангҳое, ки а) “қувват ва шуҷоат мебахшад” – “Ушшоқ”, “Наво” ва “Бӯсалик”; б) “муфиди ифроти басту фараҳанд” – “Рост”, “Ироқ” ва “Исфаҳон”; в) “мавруси ҳузн ва андӯҳанд” – “Бузрук”, “Зерафқанд”, “Роҳавӣ” ва “Зангӯла”; г) “мавруси завқ ва басти машуб ба ҳузну андӯҳанд” – “Ҳичозӣ” ва “Ҳусайнӣ” тақсим намуда, зикр кардааст, ки “ва соҳиби амал мебояд, ки бо ҳар яке аз ин ҷумӯъ шеъреро муқорин гардонад, ки муносиби асари он бошад, то таъсири он дар нуфус бештару бештар бошад” ((Куллиёти Ҷомӣ, нусхаи № 1331 Институти шарқшиносии Академияи илмҳои Ўзбекистон, варақи 446а). Муаллифи рисола бар он ақида аст, ки аз пайванди муносиби мусиқӣ бо шеър ва бараък таъсири он дар нафс зиёд мегардад. Ӯ мусиқиро тан ва шеъри хушро ҷони он номидааст:

*Даст дар тантани бисёр мазан, эй мутриб,
Равнақе медиҳаи аз шеъри накӯғуфторе.
Ҷони ин тантани беҳудаи ту шеъри хуш аст,
Ҳаст ҳар тан, ки дар ӯ ҷон набувад, мурдоре.*

(Девони комили Ҷомӣ, Техрон, 1341, с. 799).

“Рисолаи мусикӣ”-и Абдуррахмони Қомӣ чанбаи таълимӣ дошта, бо хоҳиши шогирд ва дӯсти наздикаш Амир Алишери Навоӣ бо забон ва тарзи баёни сода таълиф гардидааст. Бо ин хама он вақт мутолиа ва истифодаи он барои мани аспиранти риштаи адабиёт, бо ин ки ду сол дар назди устои зиндаёд Ҳасан Иброҳим Наққош аз забони арабӣ дарс хонда будам, азбаски мусикишинос набудам, душвор буд. Зеро дар он истилоҳот ва мафҳумҳои хоси илми мусикӣ ва мулоҳизарониҳои сирф хирфай вучуд дошт, ки бароям ношинос буданд. Бинобар ин аз тарҷумаи русии рисолаи мазкур аз тарафи шарқшиноси маъруф А.Н. Болдирев ва шарҳу тавзеҳоти мусикишинос В.М. Беляев мадад меҷустам.

Як донишманд метавонад ин ё он забонро хуб донанд, вале агар аҳли касб набошад, наметавонад ба моҳияти таълифоти он соҳа сарфаҳм биравад. Чунончи ман ба арабидони донишманди номии эронӣ Муҳаммадтақии Донишпажӯҳ ҳеч шаке надорам, вале азбаски ӯ назаридони илмҳои шеър ва мантиқ набуд ва аз низоми истилоҳот ва мафҳумҳои ин фанҳо иттилои комил надошт, дар тарҷумаи “Фанни шеър аз мантиқи китоби “Шифо”-и Абӯалӣ Сино (Маҷаллаи “Сухан”, давраи севум, шумораи 6-7, озар ва даӣи 1325) тавфиқ наёфтааст (Ниг.: А. Сатторов. Муқаддима ва тавзеҳ ба рисолаи Ибни Сино “Фанни шеър” // Маҷ. “Садои Шарқ”, 1980, №8, с.65-74).

Бинобар ин солҳои тӯлонӣ дар интизори он будам, ки рӯзе фарорасаду нафаре пайдо шавад, ки “Рисолаи мусикӣ”-и Абдуррахмони Қомиро, ки, ба эътирофи Алишери Навоӣ, “дар ин фан аз он манфиатноктар ва муфидтар рисолае нест” (Алишер Навоӣ. Ҳамсат-ул-мутаҳайирин, нусхаи № 2242 Китобхонаи оммаи Ўзбекистон, ҷараи 141), ҳаматарафа аз нигоҳи мусикишиносӣ таҳқиқ ва нашр намояд.

Дар Тоҷикистон, тавре ки маълум аст, пеш аз ин рисолаи мазкурро шодравон Абӯбакр Зухуриддинов ба таъби расонда буд бо муқаддима ва луғатномаи мухтасаре (Абдурахмони Қомӣ. Осор, ҷ.8.-Душанбе: «Адиб». -1990. -С. 207-266, 462-467). Аммо он наشري илмию омавӣ буд ва мурағатӣ нияти таҳқиқи онро надошт. Хушбахтона, дар ин рӯзҳо мусикишиносӣ номии тоҷик доктори илми санъатшиносӣ Аслиддин Низомӣ рисолаи нави худ “Абдуррахмони Қомӣ ва илми мусикӣ”-ро бо тавсияи президенти муҳтарами Академияи илмҳои Қумхурии

Тоҷикистон академик Фарҳод Раҳимӣ барои таҳрир ба ман овард. Дидам, ки асари мазкур коре буд, ки анҷоми онро аҳли илму адаб ва хунари кишвар солҳо дар талабаш буданд.

Аслиддин Низомӣ бо ҳавсалаи тамои се нусхаи наздик ба замони муаллиф ва саҳеҳи “Рисолаи мусиқӣ” дар китобхонаҳои шаҳрҳои Тошканд ва Техронро гирд овода, онҳоро бо дақиққорӣ ва нуктасанҷӣ ба ҳам муқоиса намуда, матни интиқодии рисолаҳо бо шарҳу тавзеҳот, луғатнома ва иловаи тасвири нотаҳои адвори зарбӣ ба нашр омода кардааст.

Аз он ҷумла нусхаи шумораи 1331 Тошканд баъд аз даҳ соли вафоти муаллиф аз тарафи хатготи машхури он давр Муҳаммад ибни Ҳасаншоҳи Ҳиравӣ китобат шудааст. Мутолиаи бодикқати матни интиқодии Аслиддин Низомӣ гувоҳӣ аз он медиҳад, ки ин муҳаққиқ дар баробари мусиқишиносии номӣ будан матншиносии хуб ҳам мебошад.

Таҳияи матни интиқодии “Рисолаи мусиқӣ” ба ӯ имконият додааст, ки тадқиқоти арзишмандеро дар бораи фаъолияти мусиқишиносии Абдурраҳмони Қомӣ ба вучуд биёрад ва иштибоҳот ва сӯитафоҳумҳое, ки дар заминаи вучуд дошт, бо далелҳои қотей рафъ намояд. Барои мисол, баъзе аз муҳаққиқон, мисли Рӯҳангези Роҳгонӣ дар «Таърихи мусиқии Эрон» ва Муҳаммад бини Муҳаммад Омӯли дар «Нафоис-ул-фунун», гумон доштанд, ки: 1) “Гӯё Қомӣ ин рисолаҳо ҳамчун як нафар мухлиси илми мусиқӣ рӯйи қоғаз оварда бошад ва худ дар амали мусиқӣ коре надоштааст” (Аслиддин Низомӣ. Чанд сухан доир ба моҳияти таърихии рисолаи мусиқии Қомӣ //А. Низомӣ. Абдурраҳмони Қомӣ ва илми мусиқӣ, с. 11); 2) “Гӯё Абдурраҳмони Қомӣ чанд матлабро аз рисолаҳои гузаштагон дар пайравии маҳз ва ба тариқи такрор зикр намуда бошад” (Ҳамон ҷо, с. 9).

Аслиддин Низомӣ бо дақиққорӣ, мӯшиқофӣ ва бо овардани далелҳои муътамаде, ки бар матни саҳеҳи «Рисолаи мусиқӣ»-и муаллиф ва муқоисаи он бо таълифоти гузаштагон ва ҳамасрони ӯ, аз он ҷумла Арасту, Уқлидус, Ибни Сино, Қутбуддини Шерозӣ, Сафиуддини Урмавӣ, Абдулқодири Мароғай, Шохбукқа, Мир Мумтоз, Хоча Шаҳобуддин Абдуллоҳи Марворид, Мавлоно Биноӣ ва дигарон, асос ёфтааст, ба хулосае омадааст, ки Абдурраҳмони Қомӣ на танҳо аз илми

мусикии Юнони қадим ва Шарқ «огоҳии хуб дошт» (Аслиддин Низомӣ. Қойгоҳи рамзҳои музикӣ дар осори Мавлоно Қомӣ // Ҳамон ҷо, с. 110), балки соҳиби «дониши комили илм ва ҳунари музикӣ» (Ҳамон ҷо, с.98), «донандаи сатҳи олии ҳунари музикӣ» ва «мунаққиди асили музикӣ будааст» (Ҳамон ҷо, с. 99) ва дар натиҷа дар илми музикӣ рисолае офаридааст, ки «дар он бузургтарин падидаи олии мусикии Хуросону Мовароуннаҳр, яъне силсилаи дувоздахмақом ба таври комил шарҳ дода шудааст» (Ҳамон ҷо, с. 108). Ва ин рисола ба ҳеч вачҳ такрори матлабҳои таълифоти гузаштагон ва ё тақлид ва пайравӣ ба онҳо нест. Гузашта аз ин муҳаққиқ дуруст ба мушоҳида гирифтааст, ки «Рисолаи музикӣ»-и Абдурраҳмони Қомӣ нисбат ба таълифоти гузаштагон ва муосирон «ҷиҳатҳои фарқкунанда» зиёд дорад, ки яке аз онҳо «пайвандии он бо илми арӯз ва қофия ба шумор меравад» (Аслиддин Низомӣ. Чанд сухан доир ба моҳияти таърихӣ рисолаи мусикии Қомӣ // Ҳамон ҷо, с. 14).

Қомӣ дар назариёти мусикии хеш, чунонки дар назариёти адабиаш низ қарда буд, кӯшиш намудааст, ки давраҳои музикӣ ба тартибе бошанд, ки «табъи салим ба тааммул ва тақтеъ идроки вазни он тавонад қард» («Рисолаи мусикии Абдурраҳмони Қомӣ (матни интиқодӣ бо шарҳу тавзеҳот, луғатнома ва иловаи тасвири нотавии адвори зарбӣ) дар таҳияи Аслиддини Низомӣ. – Душанбе: «Дониш», 2019. – С. 73) ва «аз ҳадди эътидол дарнагузарад ва ба ҷойе нарасад, ки аз ихота ба вазни он очиз ояд ва забти он натавонад қард» (Ҳамон ҷо, с. 80).

Аслиддин Низомӣ илова бар таҳияи матни интиқодии «Рисолаи музикӣ»-и Абдурраҳмони Қомӣ бо шарҳу тавзеҳот, луғатнома ва иловаи тасвири нотавии адвори зарбӣ таҳқиқоти ҷудогонаеро бо номи «Қойгоҳи рамзҳои музикӣ дар осори Мавлоно» анҷом додаст, ки он на танҳо назариёти мусикии Қомиро комил мегардонад, балки барои дарки дурусти шеърӣ шоир низ мусоидат менамояд.

Бовар дорам, ки нашр ва таҳқиқи нави доктори илми санъатшиносӣ Аслиддин Низомӣ аз тарафи аҳли илму адаби тоҷик хуш пазируфта хоҳад шуд.

Шаҳри Душанбе,
10 апрели 2019.

**СУРАТНУСХАИ МАТНИ РИСОЛАИ МУСИҚИИ
АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ.**

*(Дастхати № 1331 маҳфуз дар хазинаи Институти
шарқииносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии
Ўзбекистон)*

بعد از ترنم بغفات سباس خد او ندی که شعبه دانان مقامات بندگی را گوش اسید بر آوازه نوید لطایف انعام و افضلا
 اوست جلت عظمته جلایه و کجالت کلمه کماله و پس از تعقیب بیرو در و درود بیش روی که نقش بندان لوح قول و عمل
 سعادت جایزید و ری روی صوت صیت و ظایف اقوال و اعمال اوست صلی الله علیه و علی صحبه و آله
 میگوید کوینده این راز و سازنده این نقش و لغز که در عنقوت شایب که اوان تحصیل و عنوان بصیغه
 قال و قیل بود تشبیه خاطر را به علم علم موسیقی آملک کرده بودم و قواعد علی آرا بچنگ آورده گاه در قوائین
 تا لیلی آن لبی میکشادم و گاه در سوا زین ایقاعی آن دستی می زدم اما بواسطه تغلب ادوار و تغلب حوادث
 لیل و نهار خاطر از ان افسانه فراموش کرده بود و لب از ان ترانه خاموش مانده تا درین ایام از ناسیه اجوال
 بعضی کلام که آن دستا ترا شنید و بود و بآن داستان آریده و حیات تفرس کردم که مکنون خیمه صید سر آست که
 از ان افسانه حرفی بی روی کا بدم و از ان ترانه صدای در گوش روزگار رک زادم هر چند بموجب این قضیه
 نفس تن دان و میا زبانی **بیدار** که چاهار بار تنها داده بیوند . بغفلت کفش تن در لختا . ز قولان بود تنهای چنان
 تن بی جان نه از ریخاک . بساط زندگان زان پاک **بسته** . اقدام بران سلم نه متقاضی مقام این فقیه بود و اشعار
 بدان مقال را موافق حال این حقیقین اما ازین معنی تجاهل کردم و روی تو بد جمع رساله آوردم از کتب این
 منقطع و از اصول این طایفه مستنبط منقول از مطالع کنگدگان آنک مطرب تعصب بیرون تحصیل و تفسیه
 ترنم و استخراج نغمه الذی لا یعرف الفقه قد صنف فیہ نکنند و ما تو فی حق لا با الله العزیز الحسب علیه
 تو کلت و الیه ایب **بیدار** بر رباب ذکا و فطنت پوشیده و نخواهد بود که آکن حیوانات تعین
 و ابتهای نوع جزا جماع با اینای جنس مستوریت و آن اجتماع بواسطه تکرر حرکات مخالفه الحیوانات که
 شعفی کرده از تنوع حاجات دایم استیجایی بر محتاج کنند با سری که بعد از انفراف داعی با جماع تواند بود
 چون آواز که نسبت دوری و نزدیکی و روی شنیدنی و نام یکی بآن یکسانست و ایصال آن حیوانات متقابل و جدی
 تغایر آسان هیچ ساتری مانع آن شواله نشد و هیچ مانعی مانع آن نتواند کنت لاجرم حضرت حق سبحان و
 بجهت بی علت خود در طبیعت آنها قوت اصدار آینه اطوار مختلف بحسب اوطار متنوع و بدیوت نهاد
 و هر یک را براراک آن اوطار از ان اطوار قول ناخج و لغز و حیرت آسان بعد از اشتراک وی با سایر حیوانات
 درین نوع حاجت حاجتهای دیگر بود که در اطوار آن اختلاف طبیعی اصوات کافی نبود لکن شد متفرق

صناعی در آن بتفطیع آن بحروف و ترکیب حروف بکلمات و وضع آن بازی معانی مقصوده بسبب جهت احتیاج احسان
متضاعف شد و مشک نیست که هر محتاج المیه مطلوب و مرغوب محتاجت و محتاج را در وصول همان انواع لذت
و ابتهاج پس و برادر استماع اصوات لذتی هر چه تمامتر حاصل تواند بود بخصیص و قتی که آن در ضمن نغمات ملایم
و تالیفات متفقه موزون و وجود کس درجه تالیف نغمات را خصوصیتی هست که در سایر تالیفات نیست زیرا که
چون ناکاه نغمه ملایم بر نفس وارد شود بآن ملایمتر گردد و خاصیتی بود که در سایر ملایم و چون از او را که
آن لذت گیرد و آن فی الحال روی و داع در نقاب قواری آرد از وحشت و داع وی منقبض گردد و باز بر اثر
وحشت و داع وی با ابتهاج و رود همه در یکسو که گویا همان نغمه پیشین است رجوع کرده منضم بنسبقت ایستاده
سبب دل گردد پس درین حال چند چیز حاصل شود یکی ورود امر جدید ملایم ناکاه دیگر ملایم وحشت و طبع آن
بجهت رجوع دیگر انضمام تالیفی منسق موزون بآن و هر یک از اینها سبب نوعی از لذت بسبب جمعیت اینها ملایم
گردد غایب الاستاذ و گاه باشد که از احوال پوشیده در نفس چون حزن و فرح و خوف و رجا و خضوع و استعلاء
به آن آفتاب هیبتی وارد گردد و آثار منضیع بضیع خود گرداند و بواسطه آن مستمع بر آن احوال پوشیده اطلاع
یابد و درین بین نوع لذتی باشد و گاه باشد که اثری از آن بنفس مستمع سرایت کند و چون حصول آن مطلوب
وی بود بهترین وسیله گردد در تحصیل آن و این نیز موجب لذتی دیگر کرد **م**
قد مار حکما بنا بر آنچه معلوم شد از تاثیر تالیف نغمات و ایقاع آن در نفس و استتباع آن مراد قتی کامل را
اهتمام نمود و تکمیل و اتمام آثار علی تدوین کردند و آثار موسیقی که معنی آن بحسب لغت یونان الحان است نام آن
بسبب موسیقی در اصطلاح علمی باشد که بدانند در آن احوال نغمات را از حیثیت ملایمیت و منافرت ایشان
باید بگردانند و احوال آن منتهی در میان آن نغمات را تا بر رعایت دوری از آن از منتهی که نسبت آن با حان همچو نسبت
وزن باشد با شعاع نسبت دیگر کبیر و رونق هر چه تمامتر پذیرد لاجرم منقسم میگردد این فن بدو قسم بیک
قسم اول در وی احوال نغمات را بدانند و آثار علم تالیف گویند و قسم دیگر آنکه در وی احوال از منتهی را بدانند
و آثار علم ایقاع خوانند و این رساله به همین ملاحظه بدو قسم انقسام می یابد **فصل اول در علم تالیف**
نغمه آوازی را گویند که چند آن درنگ کند که حسن زمان آنرا در تواند یافت و این قید احتیاج از آن است
که از نغمات غیر بختیست چون دف و کف شنیده می شود که آثار نغمه نمیکویند و می باید که درنگ کردن آن
در آن زمان هر جدی واحد معین باشد از حدت و ثقل یعنی بیزی و کراف که آثار زیر و بم گویند و این قید احتیاج
از مثل ابعاد و اجناس و جمیع است زیرا که هر یک از اینها آوازی اند درنگ کننده لیکن هر جدی واحد از حدت
و ثقل بیک برسد و در مختلفه می باید که محتوی المیه باشد طبعاً یعنی طبیعت آن آواز مستمع تقاضای آن کند
که نفس را بآن میل افتد و ازان لذت یابد و اصغار آن کند و این قید احتیاج از آن است که چون جوی یا سنگی
مثلاً بر زمین بکشد سموع شود زیرا که آن آواز نیست که درنگ میکند زمانی که زمان کشیدنت هر چه می معتبر

از حدت و ثقل چه شک نیست که آن آواز بحسب صلابت و رخاوت جسم مجرور و مجرور علی صلاحیت حدت
و ثقل دارد اما با اتفاق این را غنیمه نمیگویند اگر کسی گوید که ازین تعریف غنیمه های نامطبوع که از کلوی بیاد
و غیرات از سارهای نامالایم شنیده میشود خارجت گویم لکن آنست که آنرا غنیمت المیه نیست طبقاً زیرا که آن مالایم
طبع لافظ بآن یا استخراج آن خواهد بود و آن مالایم طبع نباشد لکن آنست که آنرا غنیمت گویند و اگر گویند گوئیم این تعریف
غنیمت است که مقصود بالذات بیان حال و ایت در فن ز مطلق غنیمه **فصل** چون غنیمت از یکی در
گذرد آنرا بعد خوانند و چون بعد از یکی در گذرد آنرا جنس خوانند و چون جنس از یکی در گذرد آنرا جمع گویند
و چون جمع در ضمن نعمات متفقاً محدود الاثره موزونه الاوار و جو در یک نام نهند و چون
مالایمت و سنا و ایت ابعاد که میزان در شناختن آن قبول و عدم قبول طبعی است نسبت سنی بر نسبتها است
میان نعمتین مر بعد است و دانستن نسبت میان نعمات بدانستن نسبت میان مخارج آن تواند بود و مخارج
غنیمه یا حلقی است چون حلق حیوانات یا صنایعی است چون آلات مصنوعه و شهود از مصنوعات آلات ذوات
التفیع و ذوات الاوتارند و دانستن نسبت میان مخارج خلقی حلقی و مخارج صنایعی آلات ذوات التفیع متعده
ملک متعده لاجرم بیان آن نسبت در آلات ذوات الاوتار کرده اند که مخارج آن اوتارند و اما اجزای آن
مقادیر معینه محدود و از نسبت مخارج نسبت نعمات را دانسته اند و نسبت باقی نعمات را که از حلق
و آلات ذوات التفیع و غیر آن سموع شود قیاس بآن معلوم کرده **فصل** اصحاب عمل درین
صناعت چون تری را با اجزای وی یکی بعد از دیگری استنطاق کرده اند پیش از آن و اصول بنصف آن و هفتاد
غنیمه یافته اند ممتاز از یکدیگر و متغایر در سموع که هیچ یک از آنها نظیر یکدیگر نیستند و بجای یکدیگر
نمی نشینند و هر لاحقاً حدت از سابق خود و چون بنصف رسیده اند غنیمت آنرا نظیر مطلق یافته اند که هر
بجای یکدیگر نشینند و تفاوت میان ایشان جز بحدت و ثقل نیست و از بنصف مطلق یا بنصف نصف
اخیر که ربع مطلق باشد هفتاد غنیمت دیگر یافته اند نظیر هفده غنیمت سابق چنانکه غنیمت بنصف نظیر غنیمت مطلق
باشد و غنیمت جز و ثانی این ربع نظیر جز و ثانی نصف اول و غنیمت جز و ثالث این نظیر غنیمت جز و ثالث آن همچنین
تا آخر و میشاید که ربع اخیر نیز تصحیف کنند و نصف اول و برابر همین دستور قیمت کنند و نعمات اجزای وی
نظایر نعمات اجزای قیمت اول و برین قیاس است تا آنجا که خواهند **فصل** ماهران درین فن از
تصویر این قیمت اول و برین قیاس است تا آنجا که خواهند خطی درین کرده اند بمنزله و تری و آنرا قیمت
کرده اند بر وجهی که چون مثل آن قیمت در واقع شود و مخارج نعمات هفده گانه و نظایر آن تعیین
کرد پس بر اول آن خط که در عود آنرا حجاب این گویند رقم نهاده اند و بر آخر آن که آنرا حجاب شش گویند
رقم **م** برین صورت پس قیمت کرده اند و لایحظ **ام** را بدو قسم مساوی و بر قسم رقم **ح** نهاده اند
و مقصود ازین تقسیم آنست که حجاب اقل از احد جدا شود و مقدار تقسیم ثانی تعیین کرده و دایره لغات

که آنرا بعد از کل خوانند چنانکه بیاید تمام شود و اگر نه **ح** مخارج هیچ یک از نعمات هفده گانه اصل نیست
 بر ششزده تقسیم دیگر کرده اند که از هر تقسیمی مخارج یک نعمه معلوم میشود و مطلق و تر مخارج یک نعمه
 دیگرست پس مجموع هفده باشد و ازین تقسیمات شانزده گانه بر مطلق و تمام واقع میشود و باقی بر اجزا
 وی چنانکه **ا** راسه قسم کرده اند و بر نهضات قسم اول **ا** نهاده اند باز **ا** چهار قسم کرده اند و بر نهضات قسم
 اول **ح** نهاده اند بعد از آن **ح** را چهار قسم کرده اند و بر نهضات قسم اول **د** نهاده اند پس **د** راسه قسم کرده
 و بر نهضات قسم اول **ر** نهاده اند باز **م** را هشت قسم کرده اند و موازی یک قسم از جناب **ح** اضافه کرده اند و بر
 نهضات آن **ه** نهاده اند پس **ه** را هشت قسم کرده اند و از طرف افضل موازی یک قسم اضافه کرده اند و بر نهضات
 آن **ب** نهاده پس **ب** راسه قسم کرده اند و بر نهضات قسم اول **س** نهاده باز **س** را چهار قسم کرده اند و بر نهضات
 قسم اول **ط** نهاده پس **ط** را چهار قسم کرده اند و بر نهضات قسم اول **ی** نهاده اند پس **ی** را دو قسم کرده اند و
 از طرف افضل قسم دیگر اضافه کرده اند و بر نهضات آن **و** نهاده پس **و** را هشت قسم کرده اند و قسم دیگر
 اضافه کرده اند و بر نهضات آن **ز** نهاده اند پس **ز** را چهار قسم کرده اند و بر نهضات قسم اول **ح** نهاده باز
د را چهار قسم کرده اند و بر نهضات اول **ج** نهاده پس **ج** را چهار قسم کرده اند و بر نهضات اول **ز** نهاده
 پس **ن** را چهار قسم کرده اند و بر نهضات اول **د** نهاده اینست مخارج نعمات هفده گانه بعد از آن قسمت کرده
 نصف باقی و تمام را که جانب حدت و بیست و یک و قسم بر نهضات قسم اول **ل** نهاده پس قسمت کرده اند **ل** را
 چنانچه قسمت کرده بودند **ح** را پس حاصل کرده اند در برابر هر یک از نعمات هفده گانه جناب ثقل یک نعمه
 از جناب حدت پس چنانچه **ح** نظیر بود **ا** را همچنین نعمه جزو ثانی از نصف ثانی نظیر است سر جزو ثانی
 از نصف اول را و ثانی سر ثانی را و ثالث سر ثالث را تا آخر و باید دانست که بنای کار درین تقسیم بر توسع و تنگی
 نه بر تحقیق زیرا که اگر آنکست صاحب عمل ازین مخارج اندکی زیاده و بالا افتد در مجموع تفاقی نمیکند پس کار
 درین تقسیم اندک تفاقی باشد نظر باجته تحقیقت محل طعن و اعتراض نباشد بآنکه عمده در تحقیق مخارج
 هفده گانه در وقت مفاضلات این فن است زیرا که بجهت قصور آلات تحقیق مخارج کامیابی نمی توان کرد پس
 تقسیم و نه تقسیمات دیگر که ازین تحقیق نزدیکتر رانسته اند و ازین جهت بر همین اقتصار کرده شد **فصل**
 در مقدار و نسبت مقدار دیگر میکنند یا مثل وی خواهد بود یا اعظم یا اصغر و چون اعظم را با اصغر
 نسبت دهند یا مثل و جزو خواهد بود یا مثل و اجزا یا ضعف یا ضعف و جزو یا ضعف و اجزا یا امثال یا امثال
 و جزو یا امثال و اجزا یا اضعاف یا اضعاف و جزو یا اضعاف و اجزا چون مثلاً که چون اربعه را بوی
 نسبت دهند مثل و جزو و بیست و هفت مثل و اجزا و بیست و هفت ضعف و جزو و ثمانیه ضعف
 و اجزا و شصت امثال و عشره امثال و جزو واحدی عشره امثال و اجزا و ثمانیه اضعاف و ثلثه عشره اضعاف
 و جزو و اربعه عشره اضعاف و اجزا و فرقی میان امثال و اضعاف عددی آنست و اضعاف آن آنست که اضعاف

بتصیف سه بعد از سهی آن عدد میشود و اشکال میشود **فصل** هر دو نغمه که با هم
 ترکیب یابد و از آن بعدی حاصل شود یا ستفق خواهد بود یا اشتراک و براد بمتفق آنست که طبع سلیم آنرا مستحق شمرند
 و بر استماع آن اقبال نماید و بمناسبت آنست که طبع سلیم آنرا مکروه دارد و استماع آن بر وی گران آید و متفق یاد در کتب
 اتفاق باشد که اکثر هر دو نغمه با هم شنوندگان برند که مکرب یک نغمه است و اگر یکی بعد از دیگری شنوید
 ملائم باشد و هر یک بدل آن دیگر تواند بود و در تالیف احسان چون **و ازین قبیل است هر نغمه با نظیره خوبی**
 و این را بعد ذی الکل گویند باعتبار شمول وی همه نغمات را زیرا که هیچ نغمه نیست جز درین و هر وجه در استماع
 دیگری وی بعینها یا مثل وی یا نظیره وی در میان طرفین وی داخل نیست و همچنین مشتمل بر کل اعداد سته
 اصول و نسبت میان طرفین این بعد نسبت ضعفست زیرا که مقدار وتر ضعف مقدار وتر است و یاد در کمال
 اتفاق نیست بلکه هر دو با هم ملائم نمند و یکی بعد از دیگری نیز ملائم است ولیکن هیچ یک بدل آن دیگری نتواند
 بود همچون نخستین و نسبت نسبت مثل و نصف است زیرا که وتر نغمه مثل و نصف وتر نغمه
 است و این را بعد ذی الحس خوانند زیرا که مشتمل است بر پنج بعد و همچنین نخستین
 و نسبت میان مثل و ثلث است زیرا که مقدار وتر مثل و ثلث مقدار وتر است و این را بعد ذی الاربع
 خوانند زیرا که مشتمل است بر چهار بعد اعنی **و با خود با هم ملائم نیستند لیکن یکی بعد از دیگری**
 ملائمست همچو نغمه و آنرا بعد طینی خوانند و نسبت میان طرفین آن مثل و ثمن است زیرا که مقدار وتر
 مثل و ثمن مقدار وتر است و همچنین نغمه و آنرا بعد خوانند و آنرا نامی تعیین نکرده اند و لیکن تقریب
 در سایر آنرا محبت خوانند اگر مطلقا آنرا محبت نام نهند دور نمی نماید و نسبت میان طرفین آن مثل و ثمن است
 شانزده با پانزده و ثلث حمل است تقریباً و همچنین نغمه بعد که آنرا بعد بقیته و فضله خوانند و نسبت با
 طرفین آن مثل و جزوی است از سعه عشر تقریباً **این اعداد متفق گذشته را ستفقا**
 با اتفاق اول گویند زیرا که اتفاق ایشان لذاتیات را بواسطه مشابهت بعد دیگر بخلاف بعد زیرا که
 اتفاق آن بواسطه آنست که نظیره است و آنرا بعد ذی الکل مسمی خوانند زیرا که مشتمل بر دو بعد ذی الکل
 یکی و دیگری و نسبت میان و اضعاقت زیرا که مقدار وتر ضعف مقدار وتر است
 و بخلاف بعد زیرا که اتفاق آن بواسطه آنست که نظیره است و نسبت میان طرفین آن مثال
 زیرا که مقدار وتر ثلثه امثال وتر است و این را بعد ذی الکل و الحس خوانند بسبب اشتغال
 وی بر یک بعد ذی الکل و یک بعد ذی الحس و بخلاف بعد زیرا که اتفاق آن بسبب آنست که نظیره
 است و نسبت میان طرفین آن ضعف و ثلث است و آنرا بعد ذی الکل و الاربع گویند بواسطه اشتغال وی با
 بعد ذی الکل و یک بعد ذی الاربع بر این اعداد متفق اند با اتفاقاً زیرا که ایشان در مرتبه دوم
 از اتفاق بدان سبب که گفته شد بین اعداد هم باشد بعد ذی الکل و بعد ذی الحس و بعد ذی الاربع

که اینها منطبق با اتفاق اولی و بعد ذی الکل مرتین و بعد ذی الکل و الخمس و بعد ذی الکل و الاربع
 که اینها منطبق لذ با اتفاق ثانی و سه دیگر بعد طینی و بعد نجیب و بعد بقیه پس بعد ذی الکل مرتین
 طرفین آن مشتمل بر ابعاد تسعه و بعد ذی الکل و الخمس بر هشت بعد و بعد ذی الکل و الاربع بر هفت بعد
 ذی الکل بر شش و بعد ذی الخمس بر پنج و بعد ذی الاربع بر چهار و و حقیقه این دو بعد بذی الخمس و ذی
 الاربع اشتغال ایشانست بر پنج بعد و چهار بعد و بعد طینی مشتملست بر سه بعد و بعد نجیب بر دو و بعد
 بقیه بر یک و آن اصفرا عبارتست **فصل** اشرف ابعاد تسعه بعد ذی الکل است زیرا که
 شرف بعد باعتبار زیادتی التذاد نفسی است بآن و نفس از استماع هیچ بعدی جنات ملتذ نگردد که از بعد
 ذی الکل و حکما سبب درین معنی آنرا داشته اند که لذت نفس در دانستن چیزهاست و هر چه بیشتر
 زودتر مدرك نفس گردد و ویرا در آن حریفی فکری پیش نیاید الذی باشد و جوت نسبت میان نعمتین که
 طرفین بعد ذی الکل است ضعف است چون نسبت اشین بواحد و شل نیست که جوت اشین و واحد نفس
 ملحوظ گردد و سابقه فکری درمی یابد که اشین ضعف واحدست همچنین چون بعد ذی الکل بر صفا
 وارد شود نفس میان نعمتین که طرفین آن بعد است همین نسبت را در یابد بر سهیل اجمال و ذوق
 اگر چه تغییرات آن نشان کرد لاجرم آن ملتذ گردد بخلاف سایر ابعاد که نسبت میان طرفین هیچ یک با این
 ظهور نیست و بعد ذی الکل بعد ذی الخمس است که نسبت میان طرفین آن مثل و نصف است و آن
 اظهارست از مایق و بعد از آن بعد ذی الاربع که نسبت میان مثل و ثلث اظهارست از مایق پس بعد
 ذی الکل مرتین پس ذی الکل و الخمس پس ذی الکل و ذی الاربع پس طینی پس نجیب پس بقیه و
 هر چقدر که ابعاد شریفه در وی بیشتر بود شریفتر بود و التذاد و نفس بآن بیشتر وجود گیرد

اجناس ممکنه مرتبه از ابعاد ملتزمه از نفقات هشتگانه که ذی الاربع متضمن آنست بر اقسام بسیاری تواند بود
 اما مقبول طبع سلیمه هفت قسم است که اعتبار آن در ذی الاربع اولی که در جانب اثقات طیفه اولی گویند و در
 اقسام و غیر آن از بعد طینی به **ط** و از بعد نجیب به **و** و از بعد بقیه به **ب** فبسیار کرده خواهد شد قسم اول
ط بقیه اش بر هفت قسم دوم **ط** بقیه اش بر هفت قسم سیم **ب** بقیه اش بر هفت قسم چهارم **ط** بقیه اش
 بر هفت قسم پنجم **و** بقیه اش بر هفت قسم ششم **ط** بقیه اش بر هفت قسم هفتم **و** بقیه اش بر هفت قسم و بقیه اش
 نماید که نفقات ماعدای قسم اخیر چهارست پس بیاید که بعد ذی الاربع را ذی الاربع از برای آن گویند که
 اکثر اقسام آن مشتمل بر چهار فضه است و اجناس ممکنه مرتبه از ابعاد ملتزمه از نفقات باز ده که بعد ذی
 الخمس که با نضمام آن با ذی الاربع اثقل بعد ذی الکل تمام میشود بر اقسام بسیار بیشتر از اقسام ممکنه
 ذی الاربع می تواند بود لیکن معتبران بحسب قبول طبع سلیم سیزده قسم است که آنرا باعتبار وقوع در مرتبه
 دوم طبقه ثانیه گویند قسم اول **ط** بقیه اش بر هفت قسم دوم **ط** بقیه اش بر هفت قسم سیم **ب** بقیه اش بر هفت قسم

ح	ط	ث	س	ز	ح	م
ح	ط	ث	س	ز	ح	م
ح	ط	ث	س	ز	ح	م
ح	ط	ث	س	ز	ح	م
ح	ط	ث	س	ز	ح	م
ح	ط	ث	س	ز	ح	م

و ترجم که مطلق مثلث است اگرچه در مقدار مساوی
مطلق هم است اما در کیفیت حدت و ثقل مساوی هم
براست که ثلثه ارباع است و بهمین دستور و تردهم
که مطلق شنی است مساوی بدیم مثلث است که ثلثه ارباع
است و یک مطلق و تر زیرات مساوی یک م است
که ثلثه ارباع شنی است و کط که مطلق و تجارح مساوی

فصل در بیان دوایر مشهوره مقامات دو از زو کانه و تفصیل

نعمات و ابعاد و مخارج آنها از دساتین عود **دایره اولی حاشا است** این دایره اول است از دساتین
دایره کانه و نعمات وی هفت است اوج مدهح و ابعاد وی هفت است ط ط ط ط ط ط ط ط و از دساتین عود برین

شنی ط ط ط ط ط ط ط ط
ثلث ط ط ط ط ط ط ط ط
م ط ط ط ط ط ط ط ط

دایره ثانیه نوی این دایره چهاردم است و نعمات
وی هفت است اوج مدهح و ابعاد وی هفت
ط ط ط ط ط ط ط ط و از دساتین آن برین صوت

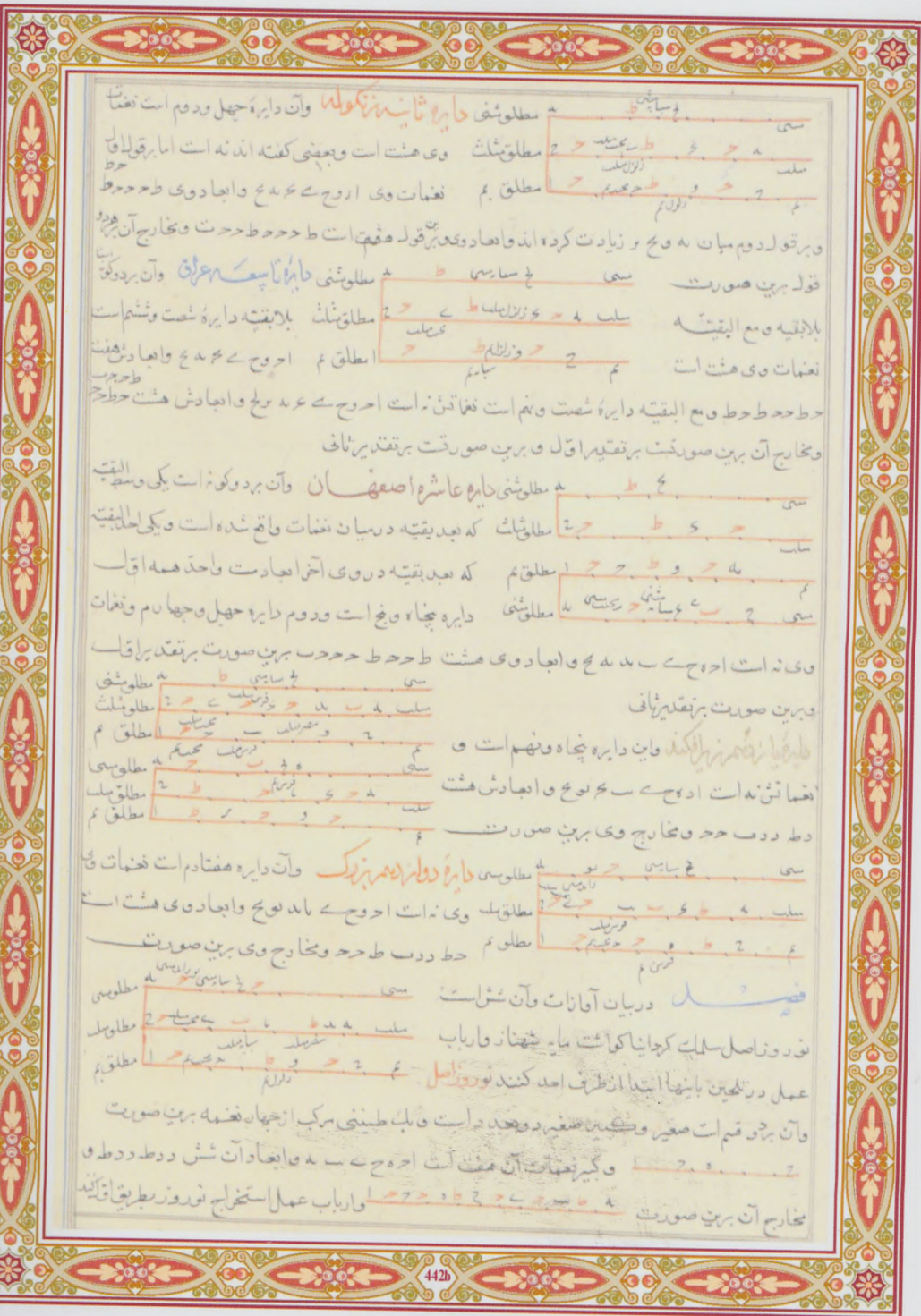
شنی ط ط ط ط ط ط ط ط
ثلث ط ط ط ط ط ط ط ط
م ط ط ط ط ط ط ط ط

دایره سابعه نوی این دایره پنجم است و نعمات
وی هفت است اوج مدهح و ابعاد وی هفت
ط ط ط ط ط ط ط ط و از دساتین آن برین صوت

شنی ط ط ط ط ط ط ط ط
ثلث ط ط ط ط ط ط ط ط
م ط ط ط ط ط ط ط ط

دایره شابعه نوی این دایره ششم است و نعمات
وی هفت است اوج مدهح و ابعاد وی هفت
ط ط ط ط ط ط ط ط و از دساتین آن برین صوت

شنی ط ط ط ط ط ط ط ط
ثلث ط ط ط ط ط ط ط ط
م ط ط ط ط ط ط ط ط

سی ط سب سب
 مطلق شفا **دایره ثانیة** و آن دایره چهل و دوم است نعتاً
 مطلق شفا می هست است و بعضی گفته اند نه است اما بقول اول
 مطلق بم نعتات وی اروج سے عده و ایجاد وی ط حرط

سی ط سب سب
 قول برین صورت سی ط سب سب
 بلاقیه و مع البقیه مطلق شفا
 نعتات وی هست است مطلق م اروج سے عده و ایجاد نعتات
 ط حرط و مع البقیه دایره شصت و نهم است نعتاً آن اروج سے عده و ایجاد شصت
 و نهم آن برین صورت بر تقدیر اول و برین صورت بر تقدیر ثانی

سی ط سب سب
 مطلق شفا **دایره عاشره اصغر** و آن برد و کو نه است یکی و البقیه
 مطلق شفا که بعد بقیه در میان نعتات واقع شده است و یکی احد البقیه
 م اروج سے عده و ایجاد است و دوم دایره چهل و چهارم و نعتات

سی ط سب سب
 وی نه است اروج سے عده و ایجاد وی هست ط حرط حرط برین صورت بر تقدیر اول
 و برین صورت بر تقدیر ثانی
 ط حرط حرط برین صورت و این دایره پنجاه و نهم است و
 نعتات آن اروج سے عده و ایجاد شصت
 و ط حرط و نهم آن برین صورت

سی ط سب سب
 مطلق شفا **دایره دوازدهم بزرگ** و آن دایره هفتاد و یک نعتات و
 مطلق شفا وی نه است اروج سے عده و ایجاد وی هست است
 م اروج سے عده و ایجاد و نهم آن برین صورت

سی ط سب سب
ضمیمه در بیان آوازهات و آن شصت است
 نور و زاصل سلمک که جایا کواشت میانه شهنواز و ارباب
 عمل در تخمین با آنها ابتدا از طرف احد کنند نور و اصل
 و آن بر دو قسم است صغیر و کبیر و بعد دست و باب طینی بر یک از چهار نغمه برین صورت
 و کبیر نغمات آن هفت است اروج سے عده و ایجاد آن شصت در ط و در ط و
 نهم آن برین صورت

و بران سه نغمه دیگر اعی که سه برای ترتیب تعیین سیم کنند و باز نغمات اربعه اولی عود کنند و محتاج
 آن از دساتین عود پیش بعضی برین ترتیب است که سیاه زیر کب مطلق زیر ح زلزله مشقی ح سیاه مشقی به مطلق
 مشقی زلزله مثلت ما سیاه مثلت و پیش بعضی برین ترتیب به مطلق مشقی ح مطلق مثلت ما سیاه مثلت ح
 مطلق مثلت ح فرس م ح حخب م م مطلق م **۲** سلك با زده نغمه در و موسی دست و در تقدیم و تاخیر
 چنین ردط م ح و ح و استخراج آن از دساتین عود میان اصحاب عمل برین ترتیب است **۱** سیاه م م
 بنصر م ط زاید مثلت **۱** سیاه مثلت **۲** زلزله مثلت **۱** سیاه مثلت **۳** ح مطلق مثلت **۴** زلزله م **۵** سیاه
 مطلق م **کروایا** نغمات آن هشتت و ابعاد آن هشت برین ترتیب **۱** بو **۲** د **۳** ج **۴** و **۵** م **۶** ر **۷** ا

نیز اعتبار کنند و بران تقدیر نغمات وی نه باشد و ابعاد آن هشت و آنرا کروایای زاید خوانند و در استخراج
 نغمات آن از دساتین عود صاحب اد و اگر کروایای زاید را احتیاج کرده است برین ترتیب که سیاه زیر کب
 زاید زیر کب بنصر مشقی ح سیاه مشقی م حخب مشقی به مطلق مشقی ح زلزله مثلت ما سیاه به مثلت ح مطلق مثلت
۱ **۲** **۳** **۴** **۵** **۶** **۷** **۸** **کوائف** نغمات آن نه است و ابعاد آن هشت برین صورت **۱** بو **۲** د **۳** ج **۴** و **۵** م **۶** ر **۷** ا

و استخراج آن از دساتین عود برین ترتیب است که سیاه زیر کب زاید زیر ح زلزله مشقی ط فرس مشقی م حخب مشقی
۱ مطلق مشقی **۲** زلزله مثلت **۳** ح مطلق مثلت **۴** سیاه صاحب اد و اگر گفته است که آن برین نغمه تمام
 میشود برین صورت **۱** **۲** **۳** **۴** **۵** **۶** **۷** **۸** و استخراج آن از دساتین برین ترتیب است که

سیاه زیر کب مطلق زیر ح سیاه مشقی ما سیاه مثلت و اما آنچه ارباب عمل دران تصانیف کرده اند و درین زمان
 مستعمل است نغماتش اینست و طریق استخراج آن از دساتین عود برین ترتیب است **۱** **۲** **۳** **۴** **۵** **۶** **۷** **۸**

۱ سیاه مثلت **۲** مطلق مثلت **۳** زلزله م **۴** مطلق م **۵** شوش از شش نغمه است و پنج بعد ابعاد وی در ط ب د د
 و نغمات وی چنانکه صاحب اد و تعیین کرده است این است **کب** مطلق زیر **کب** حخب زیر **کب** زلزله زیر **کب**
 فرس زیر **کب** حخب زیر **کب** مطلق زیر سه نغمه **کر که کر** ها با ط است یعنی از جانب ثقل بحدت می روند و سه
 نغمه **کر که کر** صاعده یعنی از حدت بثقل می روند **فصل** در بیان شعبات و آن بیت و چهار

دو کاه و آن دو نغمه است که بعد طینی مستغرق آنت و اهل عمل چون بآن تعیین کنند ابتدا از طرف ثقل
 کنند و استخراج آن از دساتین عود چنین است **۱** **۲** **۳** **۴** **۵** **۶** **۷** **۸** و ارباب عمل استخراج دو کاه
 از مثلت کنند برین صورت **۱** **۲** **۳** **۴** **۵** **۶** **۷** **۸** و آن سه نغمه است **۱** **۲** **۳** **۴** **۵** **۶** **۷** **۸** و مختار آن برین صورت
۱ **۲** **۳** **۴** **۵** **۶** **۷** **۸** و آن چهار نغمه بود و سه بعد برین صورت **۱** **۲** **۳** **۴** **۵** **۶** **۷** **۸** **۹** **۱۰** **۱۱** **۱۲** **۱۳** **۱۴** **۱۵** **۱۶** **۱۷** **۱۸** **۱۹** **۲۰** **۲۱** **۲۲** **۲۳** **۲۴** **۲۵** **۲۶** **۲۷** **۲۸** **۲۹** **۳۰** **۳۱** **۳۲** **۳۳** **۳۴** **۳۵** **۳۶** **۳۷** **۳۸** **۳۹** **۴۰** **۴۱** **۴۲** **۴۳** **۴۴** **۴۵** **۴۶** **۴۷** **۴۸** **۴۹** **۵۰** **۵۱** **۵۲** **۵۳** **۵۴** **۵۵** **۵۶** **۵۷** **۵۸** **۵۹** **۶۰** **۶۱** **۶۲** **۶۳** **۶۴** **۶۵** **۶۶** **۶۷** **۶۸** **۶۹** **۷۰** **۷۱** **۷۲** **۷۳** **۷۴** **۷۵** **۷۶** **۷۷** **۷۸** **۷۹** **۸۰** **۸۱** **۸۲** **۸۳** **۸۴** **۸۵** **۸۶** **۸۷** **۸۸** **۸۹** **۹۰** **۹۱** **۹۲** **۹۳** **۹۴** **۹۵** **۹۶** **۹۷** **۹۸** **۹۹** **۱۰۰**

اول پنج کاه اصل و آن پنج نغمه است و چهار بعد برین صورت و تاخیر پنج کاه زاید و آن چنان بود که
 نغمه **۱** بران بیفزاید **۲** بعضی گفته اند که آن ده نغمه است و برین صورت سبب آنرا احتیاج
 گفته اند برین صورت **۱** **۲** **۳** **۴** **۵** **۶** **۷** **۸** **۹** **۱۰** **۱۱** **۱۲** **۱۳** **۱۴** **۱۵** **۱۶** **۱۷** **۱۸** **۱۹** **۲۰** **۲۱** **۲۲** **۲۳** **۲۴** **۲۵** **۲۶** **۲۷** **۲۸** **۲۹** **۳۰** **۳۱** **۳۲** **۳۳** **۳۴** **۳۵** **۳۶** **۳۷** **۳۸** **۳۹** **۴۰** **۴۱** **۴۲** **۴۳** **۴۴** **۴۵** **۴۶** **۴۷** **۴۸** **۴۹** **۵۰** **۵۱** **۵۲** **۵۳** **۵۴** **۵۵** **۵۶** **۵۷** **۵۸** **۵۹** **۶۰** **۶۱** **۶۲** **۶۳** **۶۴** **۶۵** **۶۶** **۶۷** **۶۸** **۶۹** **۷۰** **۷۱** **۷۲** **۷۳** **۷۴** **۷۵** **۷۶** **۷۷** **۷۸** **۷۹** **۸۰** **۸۱** **۸۲** **۸۳** **۸۴** **۸۵** **۸۶** **۸۷** **۸۸** **۸۹** **۹۰** **۹۱** **۹۲** **۹۳** **۹۴** **۹۵** **۹۶** **۹۷** **۹۸** **۹۹** **۱۰۰**

سی	ک	ط	س	سطن شقی	و اما آنچه اصل عمل بران تصانیف ساخته اند شست است و
سلس	س	س	س	مطلق م	و مخارج آن از سائین نمود اینست
ع	ع	ع	ع	سلس	شست
نور و نغمه و آن شش نغمه است و پنج بعد برین صورت					
و از طرف انقل دیگر نغمات بران بیفزایند برای تزئین ایجان اما ملاحظه					
سلس	س	س	س	سلس	بعضی گفته اند آن هشت نغمه است و مخارج آن
از سائین برین صورتست					
نور و نغمه و آن شش نغمه است					
برین ترتیب					
سلس	س	س	س	سلس	بعضی گفته اند پنج نغمه است و
و صورتش اینست					
ع	ع	ع	ع	سلس	مطلوبم بطوره ۲ ۲ ۲ ۲ و مخارج ازین
برین صورت					
سلس	س	س	س	سلس	ثالثه نغمه که از میان ۲ و ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲
شده است و از طرفین اضافت نغمات بران کنند از برای تزئین ایجان اما ملاحظه بر نغمه ۲ کنند حصار وقت					
نغمه است برین مثال و مخارج آن از سائین برین صورت					
نغمه و آن دایره شصت و چهارم است هشت نغمه برین					
ترتیب ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ و مخارج آن از سائین برین صورت					
و آن پنج نغمه است ناج و حاد و مخارج آن از					
دایره هفتاد و دو م است و نغمات آن هشتت برین ترتیب ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ و مخارج آن از سائین برین صورت					
و آن هر دو گونه است اول پنج نغمه است برین ترتیب					
دوم هشت و آن از نو در یک دایره هفتاد یکم است و نغمه ۲					
دوم هشت و مخارج آن از سائین برین صورت					
و آن هشت نغمه است و نغمات و مخارج آن اینست					
و اصل آن دو نغمه است یعنی ۲ ۲ و بعد سطر					
آنت و از برای تزئین ایجان از طرف احدیه بعد ما و ح					
اضافت کنند و از حجاب انقل سه بعد ح و ح و مخارج آن از					

سایر ادوارد و از ده کانه ملک آوزات و شعبات راین همین حکم است که از مواضع مختلفه ابتداء آنها می توان
کم و نیز که ضروری دراد و ار و اجاض آن رعایت ابعاد آن در خصوصیات فضات آن و برین ختم کرده شد
قسم تالیف و استون شروع می رود در قسم ایقاع و الله سبحانه هو الموفق **شهر دوم در علم امتاع**
چون لغت عبارت از آوازیست که زمان آنرا به جمله استادی باشد ناچار آتارید و نوشته های خواهد بود
سید آتار نقره خوانند و چون نقرات متتابع کرد از منته متخلله میان آنها متحد و خواهد بود و پیشاید که
هر جماعتی ازین از منته متحد و دره راد وری باشد که چون آتار رسد باز از سر باید گرفت و ایراد این جماعت
نقرات متحد و دره الا منته منظمه الاراد را ایقاع گویند و باید که این دو درها برین تکی بود که
طبع سلیم ادراک شناسی از منته واد واران تواند کرد بر مثال اوزان شعر که جماعتی از حروف متحرکه و ساکنه
ترتیبی خاص داده اند که طبع سلیم و تامل و تقطیع ادراک وزن آن تواند کرد **فصل**
هر زمان که متخلل کرد میان دو نقرات یا ازان قبیل خواهد بود که در میان ایشان کجایی نقره مخفی دیگر
باشد و آنرا زمان **۱** خوانند و مقیاس سایر از منته آتت که گیت استدا را آنها را قیاس بوی تقیید میکنند
و یا ضعف آن خواهد بود و آنرا زمان **۲** گویند و یا ثلث اشال آن و آنرا زمان **۳** گویند و یا ضعف
آن و آنرا زمان **۴** خوانند و یا خمسة اشال آن و آنرا زمان **۵** گویند و یا ثلث اشال الاستعمال
زیرا که بواسطه قریب نقرات از اعتدال بین وخت و مضربین زمان **۶** را اعتبار نگردند زیرا که چون زمان
میان دو نقره متخلل کرد آنگاه آن هست که نزدیک استماع نقره سموعه از نقره ثانیه صورت لغت
سموعه از نقره اولی از سامعه زایل کرده و تالیف بین النغمین و جود تکبیر درین معتبره زمان **۷** و **۸**
هر دو حرف متحرک متعاقب را سبب ثقیل گویند چون تن و لب متحرک و لب ساکن را سبب خفیف چون تن
و د و متحرک و لب ساکن را و ند چون تن و سه متحرک را و لب ساکن را فاصله چون تن و تن و هر جماعت نقرات
که هست یا از منته متخلله میان آنها متساوی اند و آنرا ایقاع موصول خوانند و یا متفاضله و آنرا ایقاع مقفل
گویند اما موصول آن زمان همه باشد چون زمانهای که متخلل میان نقرات اسباب نقال است آنرا سریع المزج
خوانند چون تن تن تن و اک زمان همه **۹** باشد چون زمانهای متخلل میان نقرات اسباب خفیف آنها
خفیف المزج گویند چون تن تن تن و اک زمان همه **۱۰** باشد چون زمانهایی که میان تاات او را دست
در مثل تن تن تن آنرا خفیف ثقیل المزج گویند و اک زمان همه **۱۱** باشد چون زمانهایی که میان سبب
فواصل آنرا ثقیل المزج گویند چون تن تن تن تن تن و اما مفضل آنست که از منته آنها متفاوت باشد و آن
بجست تعدد از منته که در آن دود و باشد یا منته با چهار یا از یاد و بحسب تنوع اختلافات آن
که بعضی **۱۲** باشد و بعضی دیگر **۱۳** یا **۱۴** یا **۱۵** یا **۱۶** یا **۱۷** یا **۱۸** یا **۱۹** یا **۲۰** یا **۲۱** یا **۲۲** یا **۲۳** یا **۲۴** یا **۲۵** یا **۲۶** یا **۲۷** یا **۲۸** یا **۲۹** یا **۳۰**
طول دارد و ششطن لبب تا مل صادی استخراج آن می تواند کرد **فصل** چون از موصول

ایقاع بر وجه کلی معلوم شد اکنون در تفصیل بعضی صور جزئیة آن که پیش این طایفه جدید در عرب وجه در عجم مستعملت شروع می‌رود و آن بر انواعست **ثقیل اول** زمان دو ران برابر زمانی بود که در آن هجست سبب ثقیل تلفظ توان کرد مشتمل بر شانزده نقره و ارکان آن دو دست و یک فاصله و یک سبب خفیف و باز یک فاصله چون **تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ** هر وقت مفاعله فعل منقلبه و معتاد آنست که صاحب سخن از جهت حفظ از نمه ايقاعی و دستاوی ادوار آن دست یا بآلت دیگر در مقابل نقره کحیثه نقرات غیر کحید می‌آید و یا می‌دکازد آن بر محافظت از نمه ايقاعی و ادوار آن قادر بود معصوف جنبان بود که آن نقرات مقرون بنقرات و ایل ارکان بود و این طایفه بحسب مهارت اکثراً آنها را شرط میکنند و در ضرب دایره برد و نقره یا بیشتره اقتضای می‌نمایند و می‌باید که آن نقرات را در تخیل دایره و تصویر آن مدخل پیش از نقرات دیگر باشد و آنرا ضرب اصل گویند و بیاید هر یک از او تا در فواصل سبب یک نقره مقرون می‌گردانند و باقی را زمان می‌سازند پس نقرات پنج باشد و می‌شاید که بنوعهای متحرک این الفاظ نیز نقرات مقرون گردانند پس حروف این دایره سه فوع بود تا آن و آنرا عمده چوکا گویند و نونات ساکنه و آنرا عمده سکنا خوانند و نونات متحرکه و آنرا مدرجات خوانند اگر خواهند نقرات بدان مقرون گردانند و آن در آلات ذوات النغم باشد و اگر خواهند ادراج کنند و آن در آلات ذوات المنقرات باشد چون دف و کف و غیرهما و ضرب اصل در آن دو نقره داشته بعضی گویند که آن نقره ثالثه و خامسه است از نقرات خس و بعضی گویند که آن نقره مقرون بحرکت سیمت از فاصله اولی و نقره مقرون بحرکت اولی از فاصله اولی دوم و مختار آنست که باول هر کلمه از کلمات خمس نقره مقرون گردانند تا هیچ کلمه از آن خالی نباشد و در خیال دوری موزون منطیع شود و بر بنفیه قول مختار میان نقره اولی و ثانییه و میان ثانییه و ثالثه زمان باشد و میان ثالثه و رابعه زمان **ج** و میان رابعه و خامسه زمان **ح** و اگر در عدد کنند میان **ح** اولی و زمان **ج** و اهل عجم این دور را و رشان گویند **ثقیل ثانی** زمان آن مساوی زمان ثقیل اولست و ارکان آن دو دست و سبب خفیف و باز دو دست و سبب خفیف چون **تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ** هر وقت مفاعله فعل منقلبه و معتاد آنست که صاحب سخن از جهت حفظ از نمه ايقاعی و دستاوی ادوار آن دست یا بآلت دیگر در مقابل نقره کحیثه نقرات غیر کحید می‌آید و یا می‌دکازد آن بر محافظت از نمه ايقاعی و ادوار آن قادر بود معصوف جنبان بود که آن نقرات مقرون بنقرات و ایل ارکان بود و این طایفه بحسب مهارت اکثراً آنها را شرط میکنند و در ضرب دایره برد و نقره یا بیشتره اقتضای می‌نمایند و می‌باید که آن نقرات را در تخیل دایره و تصویر آن مدخل پیش از نقرات دیگر باشد و آنرا ضرب اصل گویند و بیاید هر یک از او تا در فواصل سبب یک نقره مقرون می‌گردانند و باقی را زمان می‌سازند پس نقرات پنج باشد و می‌شاید که بنوعهای متحرک این الفاظ نیز نقرات مقرون گردانند پس حروف این دایره سه فوع بود تا آن و آنرا عمده چوکا گویند و نونات ساکنه و آنرا عمده سکنا خوانند و نونات متحرکه و آنرا مدرجات خوانند اگر خواهند نقرات بدان مقرون گردانند و آن در آلات ذوات النغم باشد و اگر خواهند ادراج کنند و آن در آلات ذوات المنقرات باشد چون دف و کف و غیرهما و ضرب اصل در آن دو نقره داشته بعضی گویند که آن نقره ثالثه و خامسه است از نقرات خس و بعضی گویند که آن نقره مقرون بحرکت سیمت از فاصله اولی و نقره مقرون بحرکت اولی از فاصله اولی دوم و مختار آنست که باول هر کلمه از کلمات خمس نقره مقرون گردانند تا هیچ کلمه از آن خالی نباشد و در خیال دوری موزون منطیع شود و بر بنفیه قول مختار میان نقره اولی و ثانییه و میان ثانییه و ثالثه زمان باشد و میان ثالثه و رابعه زمان **ج** و میان رابعه و خامسه زمان **ح** و اگر در عدد کنند میان **ح** اولی و زمان **ج** و اهل عجم این دور را و رشان گویند **ثقیل ثالث** زمان آن مساوی زمان ثقیل اولست و ارکان آن دو دست و سبب خفیف و باز دو دست و سبب خفیف چون **تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ** هر وقت مفاعله فعل منقلبه و معتاد آنست که صاحب سخن از جهت حفظ از نمه ايقاعی و دستاوی ادوار آن دست یا بآلت دیگر در مقابل نقره کحیثه نقرات غیر کحید می‌آید و یا می‌دکازد آن بر محافظت از نمه ايقاعی و ادوار آن قادر بود معصوف جنبان بود که آن نقرات مقرون بنقرات و ایل ارکان بود و این طایفه بحسب مهارت اکثراً آنها را شرط میکنند و در ضرب دایره برد و نقره یا بیشتره اقتضای می‌نمایند و می‌باید که آن نقرات را در تخیل دایره و تصویر آن مدخل پیش از نقرات دیگر باشد و آنرا ضرب اصل گویند و بیاید هر یک از او تا در فواصل سبب یک نقره مقرون می‌گردانند و باقی را زمان می‌سازند پس نقرات پنج باشد و می‌شاید که بنوعهای متحرک این الفاظ نیز نقرات مقرون گردانند پس حروف این دایره سه فوع بود تا آن و آنرا عمده چوکا گویند و نونات ساکنه و آنرا عمده سکنا خوانند و نونات متحرکه و آنرا مدرجات خوانند اگر خواهند نقرات بدان مقرون گردانند و آن در آلات ذوات النغم باشد و اگر خواهند ادراج کنند و آن در آلات ذوات المنقرات باشد چون دف و کف و غیرهما و ضرب اصل در آن دو نقره داشته بعضی گویند که آن نقره ثالثه و خامسه است از نقرات خس و بعضی گویند که آن نقره مقرون بحرکت سیمت از فاصله اولی و نقره مقرون بحرکت اولی از فاصله اولی دوم و مختار آنست که باول هر کلمه از کلمات خمس نقره مقرون گردانند تا هیچ کلمه از آن خالی نباشد و در خیال دوری موزون منطیع شود و بر بنفیه قول مختار میان نقره اولی و ثانییه و میان ثانییه و ثالثه زمان باشد و میان ثالثه و رابعه زمان **ج** و میان رابعه و خامسه زمان **ح** و اگر در عدد کنند میان **ح** اولی و زمان **ج** و اهل عجم این دور را و رشان گویند

تَنْ
اولی از سبب اولی دوم نقره اولی از سبب سابع و روشست که درین دو چهار نما زمان موجود است و هشت
نمات آبر تقدر اعادة دور و زمان ۶ و ۷ درین دو سفوقند و بعضی در وجه تمیبه ادوار ثقل
چنین گفته اند جوت زمان اوله از سنه است و باول مخصوص آثر ثقیل اوله گفتند و جوت زمان که
اقصر است از زمان ۶ و طول از زمان ۱ و بخصوصت ثانی آثر ثقیل ثانی گویند و جوت زمان ۷ و هر دو
سفوقند در ثلث آثر خفیف ثقیل گویند ۶ هر دو زمان آن برابر می آید است که در آن بکش سبب ثقیل تلفظ
کنند مشتمل بر دوازده نقره و ارکان آن چهار سبب خفیف است و بیک فاصله جوت تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ
مفعولات تعلق و فقرات آن پنج باشد و ضرب اصل در آن نقره اولی و نقره خامسه ۵ مصحح مبرم
زمان آن ضعف زمان رمل است و فقرات آن بیست و چهار پس از سنه و فقرات آن مثل و مضیف از سنه و نقره
ثقیل اولی باشد و ارکان آن دو فاصله و شش سبب خفیف و باز بیک فاصله در آن جوت تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ
تَنْ
سادس بود و بعضی از متأخرین ضرب اصل این دایره را چهار نهادند تا سبب اولی و تا سبب ثالث و تا د
سبب رابع و تا فاصله اخر و این را دایره چهار ضرب نام کرده اند و اکثر بیایط و عملی ای عجم برین وزشت
۶ خفیف مبرم سادرات برده زمانت و ارکان آن بیک سبب خفیف و بیک وند و باز بیک سبب خفیف و
بیک وند جوت تَنْ
اولی از وند اخر ۶ هریج صاحب ادوار گفته اند که زمان دو آن مساوی زمان خفیف رمل است و ارکان
آن تَنْ
گویند که هر دو در سبب مساوی بیک دور از رمل که دوازده نقره است باشد پس هر یک دور وی شش
نقره باشد برین صورت تَنْ
دوران مساوی زمان دو در ثقیل رمل است یعنی بیست و چهار نقره و ارکان آن شش فاصله است برین صورت
تَنْ
ضرب اول بر تا فاصله اولی واقع میشود و ضرب دوم بر تا فاصله چهارم و ضرب سیم بر تا فاصله پنجم و ضرب
چهارم بر نوبت دوم فاصله پنجم و با ناسل یافته حرکات فاصل را باز نمایند و گاه باشد که آنرا مضاعف سازند
تا جهل و هشت نقره شود و گاه باشد که آنرا نیز مضاعف سازند تا بیست و شش شود و درین دور و زمانها
میان فقرات را نیز مضاعف سازند تا درینها هم چهار ضرب سموح شود و استخراج آن مغوض بطبع سلیم است
۶ فاخری و آن بر دو قسمت قسم اول آنست بر بیست زمان میگردد مرکب از چهار فاصله و دو سبب و میباشد که
بیک سبب خفیف را بر فاصل مقدم دارند و یکی در میان ایشان باشد جوت تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ

بروزن مفعلن مفعلن مفعلن و میساید که هر سببی را در میان دو فاصله فهند جوت **تَنَنْ تَنْتَ**
تَنْتَ تَنْتَ تَنْتَ بروزن فعلات فعلن فعلات فعلن و قسم دوم آنکه برده نمان میگرد در مرکب
 از یک سبب خفیف و یک وند و باز یک سبب خفیف و یک وند جوت **تَنْ تَنْتَ تَنْ تَنْتَ** بروزن فاعل فاعل
 و بعضی گفته اند مرکب از یک سبب خفیف و دو فاصله جوت **تَنْ تَنْتَ تَنْتَ** بروزن مفعلن مفعلن
دو تریکه و آن بر چهار قسمت **اول** ترکی اصل جدید و آن بیت نقره است و الفاظ آن چهار فاصله است در
 میان دو سبب خفیف جوت **تَنْ تَنْتَ تَنْتَ تَنْتَ** بروزن مفعلن مفعلن مفعلن مفعلن **دوم** ترکی
 اصل قدیم و آن بیت و چهار نقره است و الفاظ آن الفاظ ترکی اصل جدید است باز یاد یک فاصله بعد
 از سبب خفیف اخیر جوت **تَنْ تَنْتَ تَنْتَ تَنْتَ** بروزن مفعلن مفعلن مفعلن مفعلن
سه ترکی خفیف و آن دوازده نقره است برین ترتیب **تَنْ تَنْتَ تَنْتَ** بروزن **فَعَلَنْ فَعِلَنْ فَعِلَنْ** بسکون
 عین در رکن اول و بگرات در دو رکن دیگر و ضروب آن سه است برتاء سبب اول و برتاء سبب اول و برتاء
 هر یک از فاصلتین **چهارم** ترکی سریع و آن شش نقره است مشتمل بر دو وند جوت **تَنْ تَنْتَ** بروزن فاعل
 و در آن دو ضربت برتاء این و تدین **پنجم** و آن سه قسم است **اول** شمس کبیر و آن شانزده نقره
 منقسم بر چهار وند و دو سبب خفیف برین ترتیب **تَنْ تَنْتَ تَنْ تَنْتَ** بروزن مفاعل مفاعل مفاعل
 و آن سه ضرب بود و برتاء وند اول و وند ثالث و وند رابع **دوم** شمس اوسط و آن هشت نقره است نصف
 شمس کبیر جوت **تَنْ تَنْتَ** بروزن مفاعل مفاعل مفاعل مفاعل آن سه است برتاء آن **سیم** شمس صغیر و آن
 چهار نقره است جوت **تَنْتَ** بروزن فعلن و ضرب آن برتاء فاصله است این است و واری که مشهور است
 میان آریاب صنعت و بعضی ساختارند و ایردیگر وضع کرده اند و این را هیچ حد و حصری نیست هر که خواهد
 هر چند خواهد از آن نقرات که خواهد ایقاع ضربی تواند کرد اما می باید که از حد اعتدال در نگذرد و بجای
 نرسد که از احاطه بوزن آن عاجز آید و ضبط آن تواند کرد **خاتم** بدانکه هر یک از دوازده نقره
 تاثیر خاصست جدا از نذدی که از هر حاصلت جنبا که عشاق و دفا و نوبعلیک قوت و شجاعت می بخشد و آذات ازین نوع تاثیر خالی اند
 اما نشعبات ماهور و فهاوند همین نوع تاثیر دارند در نفوس و اما است و عراق و اصفهات مفید افراط بسط و فرج اند و آذات
 نوروز و کرداینا و از نشعبات چیکا و زوالی را همین نوع تاثیرت و اما بزرگ و زیر افکن و داهوی و زکوله مورث خزن و آذ و آند
 و آذات کواش و شمنان و آذات نشعبات حصار و هابون و مبرق و بسته نگار و صبا و نور و زعب و رکی اصفهانک و روی
 عراق را همین نوع تاثیرت و اما مجازی و حسین سورت ذوق
 و بسطی شوی بجز و آند و آذات و آذات ماء و ملک
 و از نشعبات نفعت و نوروز بیاق و و کاه و خزان
 و اویج و جودی و نیز و حین نوع تاثیر دارند
 و صاحب عمل می باید که هر یک ازین
 مجموع نفوس را مقدارن کرده آند که مناسبت آن
 باشد تا آنچنان در نفوس بیشتر و بیشتر آید اینست بیان آنچنان اصل و فروع این فن میسرند و در سنجای سلم الصولک شده المبداء و الیه المآب

قوت اندک آن بر طول و کوتاهی و در تنوع و اختلاف نغمه و در هر یک از این احوال از آن اظهار توانا
 دان و حرکت اشیا را بعد از اشتغال و بی با سایر حیوانات درین نوع حاجت حاجتهای دیگر بود که در اظهار آن
 اختلاف طبع صیوت کلفت نبود لحم شد بصره صناعی در آن قطع آن حرف و ترکیب حروف بکلمات
 و وضع آن با ساز معصومه پس جمیع احتیاج اشیا ضاعض شد و شک نیست که هر محتاج الهی مطلقا
 در بوی محتاج است و محتاج را در وصول بآن انواع لذت و ابتهاج بین و برادراستماع اصوات لذت
 حاصل نمایند و بوی مخصوص و قوی که آن در همین نعمات ملایمه و نالیفات منتفحه موزونه وجود
 کبر و غیر تالیف نغمات را خصوصیتی است که در سایر نالیفات نیست زیرا که حیوان گاه نعمه ملایم
 ما در شود بآن متذکره حیاضه و وحدان هر امری جدید ملایم وجود از در آن لذت کبر و لذت
 لذت الحاله روی و در نقاب قوای آرد از حشت و داع وی منتفی کرده و با ذوق ترائمی و حشت و داع
 وی با ابتهاج و درود نعمه دیگر که کویلهما نعمت است روح کرده منتقم بقنا سبب تالیفی است
 کرده پس درین حال چند چیز حاصل شود یکی درود امری جدید ملایم نگاه دیگر تلاش و حشت و داع
 بسبب رجوع دیگر نظام تالیفی منتفی موزون بآن و هر یک از اینها سبب ذوق از لذت بر حقیقت
 اینها ملذذ کرده غایب الالهی و گاه باشد که از احوال پوشیده در نفس حیوان حزن و غم و خوف و جا
 و خضوع و استعلا بار آواز میبوی فایده کرده و آواز منبج بصبغ خود کرده و بی اسطه آن ستم بران
 احوال پوشیده اطلاع یابد و درین شیوه نوع لذت باشد و گاه باشد که اثری بفرس ستم سرایت کند و چون
 حصول آن مطلوب روی بود بهترین وسیله کرده در تحصیل آن قایت نیز موجب لذت دیگر کرده
 قدما در حکما بر این معلوم شد از تاثیر تالیف نغمات و ابقاع آن در نفس و استماع آن و لذت کاملی اهتمام
 نموده تکمیل و انجام آرزوی تدوین کردند و آواز موسیقی که بعضی آن موجب لغت یونان الحاضرت نام نهاد
 پس موسیقی در اصطلاح علمی باشد که بدانند در آن احوال نعمات را از حیثیت ملایمت و مسافرت اینها
 با یکدیگر و احوال از آن سخته در بیان آن نعمات را تا رعایت دوری از آنند که نسبت آن
 با محاسن حیوانیت و زین باشد با شعار زینت دیگر کبر و در وقت هر چه ناستر پذیرد لاجرم منتقم بیکه دین
 فن بد و قسم بلکه قسم آنک در وی احوال نعمات را بدانند و آواز علم تالیف گویند و قسم دیگر آنک در وی
 احوال از آن سخته را بشناسند و آواز علم ابقاع خوانند و این رساله بصیرین ملاحظه بد و قسم انقسام می باید
 قسم اول در علم تالیف نغمه آوازی را گویند که چندان در تک کند که حس نغمات آتراد بتواند یافت
 و این عقید احزان از ما زهائیت که از نغمات غیر بکنیه چون دف و کف شنیده میشود که آفریننده می گویند
 وی باید که در تک کردن آواز در آن نغمات بر حدی واحد معیت باشد از حدت و مثل بعضی تری و کلان
 که آفریننده گویند و این چند احزان از اشکال ابعاد و اجناس و مجموع است زیرا که هر یک از اینها از آن

چون بر امی بدیهه عظیم و چون از او را که آن لذت گیره و آن فی الحال روی و ادع در تقاب تواری آورد
 از دست و ادع آن منقبض کرده با نری ترافی و مشت و ادع وی با شجاع و در و نغز و یکر که کویا سماح
 عین است رجوع کرده و ششم تناسی تا یقین به دل کرده پس درین حال چند چیز حاصل شود یکی دره امری
 جدید عظیم ناکاه و دیگر تلافی و حشت و ادع ان بهوت رجوع دیگر انضمام تا یقین متفق موزون بان و هر یک
 از اینها سبب نوعی از لذت است بحیث اینها ملذذ کرده غایره الا که اسوه و کله باشد که احوال پوشیده در نفس
 بول اصول و فروع و حقوق و ربا و نضوع و استغلا برانی و آری سستی و باور کرد و در از انضاج صبح نمود که
 و در وسط اولی مستمع بران احوال پوشیده و اطلاع یافته و درین نیز نوع لذتی باشد و کله باشد که آری از اولی
 مستمع است برایت که در چون حصول آن مطلوب وی بود و بهتر و وسیله کرد و در تقابل آن و این نیز موجب لذت
 دیگر کرد **فصل** قد ما کما بنا بر آنچه معلوم شد از تاثیر تالیفات و التیاح آن در نفس و استماع آن
 بر ذوقی کامل را اهتمام نمود و تکمیل و اتمام از علمی تا ویس کردند و از امور موسیقی که معنی آن کسب لغت
 یونان الهی است نام نهاد پس موسیقی در اصطلاح علمی باشد که بداند دران احوال نغمات را از حیث طایفه
 و مشهورات ایشان با یکدیگر و احوال از منتهی متعلقه در میان آن نغمات را تا برایت دوری از آن از منتهی که نسبت آن
 با همان جوهر است و زنی باشد یا شعار زینت و یکر گیرد و در نغمات خود و تمامه خود و طایفه مستقیم بیکدیگر و این فن
 در تقابل تقسیم آنکه در و در احوال نغمات را بداند و از علم تا یقین بگوید و تقسیم دیگر اگر در وی احوال از منتهی و
 نسبت شده و اینها علم انتفاع خوانند و اینها را همین ملاحظه و تقسیم انقسام می یابد **فصل اول** در علم طایفه
 نغمات از منتهی را که نسبت که بداند در کس زمان از او بر تالیفات و این قب احوال از نغمات
 که در نغمات غیر نغمات حوی و کف شنیده میشود که از آن نوعی گویند و می باید که در کس کردن او از
 دران زمان برندی و امان معین باشد از مدت و ثقل سینه تیری و کراتی که از آن در تمام گویند و این
 قب احوال از منتهی بعد از اجناس و جوهر است زیرا که هر یک از اینها آوازی اند در کس که در کس
 و اخذ از مدت و ثقل بلکه برده و مختلفه و می باید که محزون ایر باشد طبعاً یعنی طایفه آن او از با طبیعت
 مستمع بقایای آن کس که نفس و با آن میل افتد و از آن لذت یابد و با استغای آن کس و این گفته
 احوال از او از مدت که بوی جوئی یا سنگی را مشابره بر زمین کشند مستمع شود زیرا که او از مدت که در کس
 زمانی که زدن کشید نسبت برندی معین از مدت و ثقل و اید با اتفاق این را نیز میگویند اگر کسی که به که
 مسمی بخورد و بعد در علم طایفه نغمات و ثقل و اید با اتفاق این را نیز میگویند اگر کسی که به که
 از این تعریف لغتنامه نام مطبوع که از کله ی بد او از آن و غیر آن از سزا بانی تا عظیم شنیده می شود
 عازبت کلیم لا ینکم که محزون ایر نیست طبعاً زیرا که آن عظیم طبع لا قاطبان یا مستخرج آن در اید بود و اگر
 عظیم سب طبع نباشد و از منتهی که از آن نیز گویند و اگر که میگویند که مستمع از لذت میان حال
 و نیست در نفس نه مطلق نیز **فصل** در نفس از یکی در کس که از آن بعد از آنست و چون بعد از یکی
 که در از اجتناب خوانند و چون جنس از یکی در کس که از آن مستمع گویند و چون در ضمن نغمات مستمع محدود
 و از منتهی موزون و الا که از او بدو یک و از آن نام ندهد و چون طایفه است که با نغمات انعام که میفرماید
 شایسته آن قبول و عدم تبدیل لغتنامه علم است یعنی بر استنباطی است که میان تقییس در نغمات و در نفس

بسم الله الرحمن الرحيم

بعد از ترجمه نغمات با حسن خداوندی که شعر دانان مقامات بندیکه را گوش امید بر آواز نوید لطایف انعام
 و افضال او است. بخت غنچه طراز و کلمت کلمه کماله و پس از تفتی سپرده و دره و دیش روی که نقش
 بندهاں لوح قول و عمل بر سعادت بناوید در بینه دوی صوت بصوت و نظایف اقوال و اعمال او است
 صلی الله علیه و آله میگوید که سینه این راز و سازنده این نقش و نواز که در عنفوان شباب
 که او آن تحصیل و عنقاں صحیفه قال و قیل بود و تشدید خاطر را بتعلم علم موسیقی آنگه کرده بود دم و قوا بعد
 علمی آنرا بکمال آورده و کما در قوائین تألیفیه آن بی میکشدم و کما در موازین ایتقانی آن پستی مردم اعجاز
 تقلب ادوار و تقلب حوادث لیل و نهار خاطر از آن افسانه فراموش کرده بود و هم لیب از آن ترانه خاسته
 تا درسی ایام از ناصیه احوال بعضی گرام که آن دستا زاشنیده بود و بیان دستاں ارسیده جان تفرس کرم
 که مکتون خیر میرش است که از آن افسانه زرفی بر وی کار کنم و از آن ترانه صدایی در گوش در کار کردم که
 بویب ای قصه که مشوی نفسش در این طبل یاد خداوند که جانها را بتنها داده پیوند بفتلت نفسش در این
 زقوالان بودتسای چنان تن بے جان نهان در خاک بهتر بساط زندگان زان که بهتر اقدام بر آن تمام
 مقام این فقیر بود و اشتغال بر آن مقال نمودن مال این فقیر اما این معنی قابل کرده مروری بود که جمع زمان
 آوردم از کتب این قوم ملهط و از اصول این طایفه مستنبط ممتن از مطابو کنندگان انکه در اعتبار تعین
 بر و ترجمه و تفسیر نرسند و استخراج لغوی لایعرف الفوقه صنف فیکت و ما توفیق الالبانه
 القریب البیبت علی تو کلمت و الراجبت تمییز برابر باب زکا و فطنت پوشیده نخواه بود که
 اکثر حیوانات را تغیش و ایتقانی نوع جز با جماع با انبای جنس متصور نیست و ان اجتماع بواسطه کلمه حرکت
 متناوبه الیجات که باعث میگردد از تنوع حاجات و اما بیشتر بس محتاج کشیده با مری که بعد از احتراق
 داعی با جماع تواند بود چون او از که نسبت در دوی و نزدیکی و روشنی و تاریکی یا یکسانت و اعیان
 آن حیوانات منقاد و مدد متعارفه انسان هیچ سائری مانع آن نتواند شد و هیچ مانعی رافع نتواند کشت
 لاجرم حضرت حق سبحانه و تعالی بغایت بی غلت خود در طبیعت آنها قوت امد از این بر اوطار مختلف
 بحسب اوطار متنوع و دیوت شاد و سر یک را برادر که ان اوطار از این اوطار توانایی داد و بول
 انفا ترا بعد از اشتراک وی با سایر حیوانات در این نوع حاجت با جنهای دیگر بود که در اوطار این اختلاف
 طبیعی اصوات گمانی نبود ملهم شد بتصرف صنایع در ان تقطیع آن بحروف و ترکیب حروف بکلمات
 و وضع آن با زای معانی مقصود پس چیست احتیاج انسان متعاضف شد و تشکیمت که محتاج اید مطلوب
 و مرغوب محتاجت و محتاج داد و وصول باین انواع لذت و ابتهاج پس برادر استماع اصوات لذت
 برده تا ستر حاصل تواند بود بخصیص و متی که آن در ضمن نغمات ملایم و تألیفات شفق میوزونه وجود گیرد و تالیف
 نغمات را بصورتی است که در سایر تألیفات نیست زیرا که بون ناکام لغو ملایم بر نفس وارد شود با آن ملته کرده جانگس

Китобнома:

1. *Абдурахман Джами*. Трактат о музыке. Перевод с персидского А.Н.Болдырева. Редакция и комментарии В.М.Беляева.-Ташкент, 1960.
2. *Абдуррахмон Чомӣ*. Рисолаи мусикӣ. // Осор. ҷ.8.- Душанбе, 1990.
3. *Абдуррахмон Чомӣ*. Осор (дар 8 чилд).- Душанбе, 1986-1990.
4. *Абӯбакр Наршахӣ*. Таърихи Бухоро.- Душанбе, 2012.
5. *Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ*. Ашъор. -Душанбе: "Адиб".- 2007.
6. *Афсаҳзод А.* Лирика Абд ар-Рахмана Джами (Проблемы текста и поэтики). -М.: "Наука", 1988.- 326с.
7. *Афсаҳзод А.* Рӯзгор ва осори Абдуррахмони Чомӣ.-Душанбе, 1980.
8. *Алӣ Асгар Ҳикмат*. Чомӣ. -Техрон, 1320.
9. *Абдурахмони Чомӣ* (маҷм.мақолаҳо).- Душанбе: "Ирфон", 1965.
10. *Аҳрорӣ З.*. Достони ҳасрат ва васлат. // Абдуррахмони Чомӣ. Осор, ҷ.4, сах.6-7.
11. *Айнӣ С.* Восифӣ ва хулосаи "Бадоеъ-ул-вақоеъ".- Д., 1985.
12. *Бартольд В.В.* Новый источник по истории тимуридов.// Записки ИВ АН СССР (т.5)- М.-Л., 1936.
13. *Беляев В.М.* Джами и) вопросы таджикского музыковедения. // Абдуррахмони Чомӣ. Маҷмӯаи мақолаҳо.-Душанбе: "Ирфон", 1965.
14. *Восифӣ Зайниддин Маҳмуд*. Бадоеъ-ул-вақоеъ.-Душанбе, 2014.- 730с.
15. *Вызго Т., Рашидова Д.* Музыкально-теоретическое наследие великих среднеазиатских мыслителей.- ОНУ, 1962, № 2, 3.
16. *Давлатшоҳи Самарқандӣ*. Тазкират-уш-шуаро.- Хучанд, 2015.- 543с.
17. *Дарवेशалӣ Чангӣ*. "Тӯҳфат-ус-сурур" (нусхаи № 449, Фонди захираи дастхатҳои Институти шарқшиносии Академияи илмҳои Ўзбекистон).
18. *Джумаев Александр*. Наджм ад-дин Кавкаби Бухорои: поэт, музыкант, ученый 15-16вв. Жизнь и творчество (исследования и переводы). - Ташкент, 2016.- 320с.
19. *Кавкабӣ, Начмуддин*. Рисолаи мусикӣ. Рисола дар баёни Дувоздахмақом. Куллиёт. - Душанбе, 1985.- 144 с.

20. *Қурбонмамадов А.* Эстетика Абдуррахмана Джами.-Душанбе- "Дониш", 1984.
21. *Мирзоев А.* Абдуррахмон Ҷомӣ ва мавзӯи тарбияи фарзанд. // "Садои Шарқ", 1964, № 12.
22. Музыкальная энциклопедия. т.1.- М., 1973.
23. *Навоӣ Алишер.* Маҷолис-ун-нафоис.// Алишер Навоӣ. Мукаммал асарлар тўплами. 13-чи том. Тошкент, 1997.
24. *Наввоб Исмоил.* "Роҳи гарон" дар шеъри Ҳофиз.// маҷ. "Оянда", 1382.- С.238-240.
25. Навоӣ шодиву ғам: сурудҳо аз эҷодиёти устод Одина Ҳошим (Нотабардор - Т.Сатторов). - Душанбе, 1998.
26. *Нақибхон Туграли Аҳрорӣ.* Девон.- Хучанд, 2015.-788с.
27. *Низомов А.* Устодони мусикии суннатии тоҷик.-Душанбе, 2006.-31с.
28. *Низамов А.* Ибн Сино и таҷикская классическая музыка.// Торжество разума (Материалы Международного симпозиума, посвященного 1000-летию со дня рождения Абуали ибн Сино). - Душанбе, 1988
29. *Низамов А.* Ибн Сино и его музыкально-теоретические сочинения.// Абуали ибн Сино и его эпоха.- Душанбе,1980.
30. *Низомӣ Аслиддин.* Таърихи мусикии тоҷик.- Душанбе, 2018.- 398с.
31. *Низомов Аслиддин.* Таърих ва назарияи Шашмақом. - Д., 2006.-501с.
32. *Низами Аслиддин.* Великий знаток гармонии звуков и тайн человеческой души (к 1150-летию Абубакра ар-Рази).// Известия Института философии, политологии и права им. А.Баховаддинова Академии наук Республики Таджикистан. № 3.- Душанбе, 2016.-С. 102-108.
33. *Нуров А.* Фарҳанги осори Ҷомӣ қ.1 Д.-1983, қ.2 Д.-1984.
34. *Раджабов М.* Абдуррахман Джами и таҷикская философия XV в. - Душанбе,1968.
35. *Сатторзода А.* Назариёти адабии Абдуррахмони Ҷомӣ.- Душанбе: "Дониш", 2014.
36. *Семенов А.* К истории узбекской классической музыки.// "Литература и искусство Узбекистана", № 3, 1938.
37. *Семенов А.А.* Музыка Герата в эпоху Навоӣ. // Литература

и искусство Узбекистана, кн.6 Ташкент, 1960.

38. Семенов А.А. Среднеазиатский трактат по музыке Дервиша Али. - Ташкент, 1940.-85с.

39. Соломонова Т. К вопросу отражения музыкального ритма в трактатах среднеазиатских ученых // Вопросы музыковедения. Вып.2. -Ташкент, 1971.

40. Ходизода Р. Ақидаҳои адабӣ-эстетикӣи Чомӣ.// Абдурахмони Чомӣ (маҷмӯаи мақолаҳо). Душанбе,1965.

41. Хусайнӣ Зайнуллобиддин. Қонуни илмӣ ва амалии мусиқӣ (Бо замимаи тарҷумаи русии А.Семенов).- Душанбе, 1987.-336с.

42. Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ. Куллиёт.- Техрон, 1379/2001.-356с.

آااااا با اابابابا اابابا اابابا:

1. ابو نصر فارابی كتاب الموسيقى الكبير (ترجمة دكتور آذرتاش آذرنوش).- تهران، ۱۳۷۵- ۵۵۶ ص.
2. ابوالفرج الاصفهانی. كتاب الاغانى. (ترجمة محمد حسين فریدونى).- تهران، ۱۳۴۸ .
3. ابو حامد غزالی. كیمیاى سعادت (ج ۱)، بامبى، ۱۳۱۴
4. ابو حامد غزالی. احياء علوم الدين، ج ۲. كتاب وجد و سماع.- تهران، ۱۳۵۹.- ص. ۷۸۵-۸۹۲
5. ابو على ابن سینا. كتاب الشفا. الرياضيات. جوامع علم الموسيقى. قاهرة، ۱۹۵۶
6. عبد القادر مراغى. شرح ادوار (با متن ادوار و زوائد الفوائد).- تهران، ۱۳۷۵.
7. عبد القادر مراغى. مقاصد الالحان.- تهران، ۱۳۴۴ .
8. على اصغر حكمت. جامى.- تهران، ۱۳۲۵
9. امنون شيلواح. القدس، ۲۵۵۱
10. بنای كمال الدين. رساله در موسيقى. - تهران، ۱۳۶۸.- ۱۷۶ ص.
11. ابن خردادبه. ا للهو و الملاهى ۱۱ م. الدراسات الادبية، ش. ۳، لبنان ۱۹۶۴
12. قزوینى ملا عبد النبى فخر الزمان. تذکیره میخانه.- تهران، ۱۳۴۵
13. مولانا جلال الدين محمد بلخى. مثنوى معنوى. تهران، ۱۳۷۱
14. حسين على ملاح. حافظ و موسيقى.- تهران، ۱۳۵۱
15. حسين على ملاح. پيوند شعر و موسيقى. تهران، ۱۳۶۷ ؛
- حسين على ملاح. شرحى بر رساله موسيقى جامى ۱۱ م. موسيقى، ۳- ۱۵۱
16. مشحون حسن. تاريخ موسيقى ايران.- تهران، ۱۹۹۴
17. ابو ابراهيم المستملی البخارى. شرح تعرف. لكهنؤ، ۱۳۲۸.
18. محمد تقى دانش پزوه. صد و سى و اند اثر فارسى در موسيقى. ۱۱. مجلة موسيقى، ۳، ۱۳۵۱، ۱۳۷۰
19. معين الدين زمچى اسفزارى. روضة الجنات فى اوصاف مدينة هرات. (ج ۲)، تهران ۱۳۳۸
20. اسماعيل نواب. راه گران در شعر حافظ. م. آينده، مهر آذر ۱۳۷۲
21. شمس الدين محمد آملى. نفا ءس الفنون فى عرايس العيون. تهران، ۱۳۵۹
22. روح انگيز راهگانى. تاريخ موسيقى ايران.- تهران، ۱۳۷۷
23. سيد عباس معارف. شرح ادوار صفى الدين ارموى. تهران، ۱۳۸۳
24. سلجوقى نصرالدين. موسيقى و تياتر در هرات. تهران، ۱۳۸۳
25. صفى الدين ارموى. رساله شرفيه. تهران، ۱۳۸۳
26. قطب الدين شيرازى. درة التاج. باحتمام سيد محمد مشكوة. تهران، ۱۳۶۹

ФЕҲРИСТИ ИСТИЛОҲОТИ МУСИҚӢ:

Абъод	- 34,36, 43-47, 50-64, 77
Автор	- 19, 24, 32, 36, 37, 51, 166
Авҷ	- 70, 89, 98, 159, 169
Адвор	- 16, 23, 25, 29, 30, 36, 62-64, 77, 78, 81, 83, 84, 127, 187, 189
Алҳон	- 22-24, 30, 33, 34, 42, 67, 69, 71, 72, 11, 126, 167
Алҳони сарир	- 24
Ал-ҳудо	- 125, 150, 165
Амал	- 2, 3, 6, 7, 9, 10, 12, 17, 20, 21, 24-27, 37, 41, 60-62, 64-66,73, 80, 83, 84, 85,89,91,101, 104,108,110,112,117,126,131,132, 140,171,178,185,188,213
Ансамбл	- 116,119
Анф	- 37,38,52,187,
Арғунун	- 123, 140
Арғунунзан	- 167
Арӯз	- 5, 24,189,215
Аскал	- 39,40,47,50,65,67,71
Аҷнос	- 35,47,48
Аҳадд	- 37,39,50,58,60,71,73
Аширо	- 66
Баёт	- 68,89,123,215
Бам	- 24,34,51,52,62,64,94,98,126,149,152, 160- 162,165,182
Барбат	- 116
Бастанигор	- 75,88
Бақия	- 44-47,57,58
Бинсир	- 52,62,63,215
Бонг	- 94,113,125,131,134,135,138, 140,144,150,151,167,183
Бузрук	- 60,185
Буъд	- 36,39,42-48,51,58,60,64-67,71-73
Бӯсалик	- 54,88,185,215
Варашон	- 22,82
Ватар	- 24,31,37-40,43,44,51-53,140,144
Ватад	- 79,81-87
Вуста	- 52
Вустаи Залзал	- 52
Вустаи фурс	- 52
Гардониё	- 60,62,88
Гарони	- 30,39,64

Гароннаво	- 137
Гувошт	- 60,63,88
Гӯянда	- 91
Гӯшмол	- 103,113,117,148
Ғуриёна	- 22
Давр	- 4.5,7,9,11-13,23,34,77,78,81- 86,100,107,108,115,116,118,119,123,129, 148,154,156,162,168,181,187,189
Даври туркӣ	- 86
Дастон	- 25,26,30,52,53,73,91,93,95,101,102,144
Даф	- 34,82,93,103,112,120,130,144,148,166,168
Дилкаш	- 24,95,111,142,172
Дилхарош	- 134,137,144,157
Диранг	- 34,35
Доира	- 2,9,10,15,17,20,22,23,39,50,53-60,69- 71,81,84,85,91,94,96,100,108,120, 130,132,148,163
Дувоздахмаком	- 2,4,5,9,11,13,14,23,26,91,92,121,122, 128,132,136,141,143,144,152, 161,169,170,188,212
Дугоҳ	- 65,89
Залзал	- 52,61-64
Замзама	- 91,109,113,126,131,136,139
Зангула	- 56,88,130, 168,185
Захма	- 120.157
Зерафганд	- 59
Зовулӣ	- 73
Зоид	- 52,62,63,66
Зуларбаъ	- 43,45,46,47,48
Зулкулл	- 39,42,44-46,48
Зулхамс	- 43-46
Ирок	- 22,57,74,75,88, 91,99,116,122
Исфаҳон	- 58,74,75,88,99,185
Исфаҳонак	- 74,75,88
Изтироб	- 137,138,157
Истимоъ	- 32,42,46,79,131
Иқоъ	- 18,25,27,30,33,34,77-81,88
Камонча	- 91,105,112,115,154,166,167,
Қавл	- 30,57,82,114,124,126,151
Қавволӣ	- 91
Қонун	- 102,108,109,145,173,174,213,216
Лахн	- 12,15,22,26,34,36,46,78,81,97,100,102,125,132, 137,147-149,152,153,156,167,173

Мавригй	- 104
Мақомот	- 30,50,51,53,174
Маслас	- 24,51-53,61-66
Масна	- 2,3,12,24,27,51,53,61- 64,91,97,115,117,121,128,144,155,159,161,182
Марсия	- 102,181
Мисл	- 34,38,41- 44,46,50,84,102,116,128,136,139, 142,144,154,172,188
Моя	- 3,7,9,13,16,19,21,41,42,44,60,63, 81,85,89,102,104,105,106,110,111,116, 117,118,120,123-125,128,130,131-134, 136,137,142,145,147-151,153,155, 156,160,167,174,179,187,188,189
Мохур	- 67,88
Мубарқаб	- 71,88
Муғанни	- 24,91,94,113,114,118,123,148,166
Мулоимат	- 34,36,51
Муночот	- 107,108,174,
Мунофират	- 34,36
Мунтасиф	- 37
Мусикор	- 91,118,123,176,177
Мустазод	- 126
Мустақим	- 4,99,111
Мутриб	- 12,91,93,94,98,102,103,105,106,109-113, 115,117-120,126,128,130,144,147,148 150,151,153,154-159,166
Мутлак	- 36-39,44,52,53,61-64,95,99,169,183
Мухаммас	- 87,88
Муҳолиф	- 155,170,171
Муҳайяр	- 76
Мушта	- 43-45,48,81,83,87
Муҷаннаб	- 44-47,52,62-64
Наврӯзи Араб	- 67,88
Наврӯзи Хоро	- 68
Наврӯзи Баётӣ	- 68,89,127
Наврӯзи асл	- 60
Най	- 24,46,71,89,91,98,103,106,107,113,118, 123,124,126,137,148,153,154,157,158, 166,167,173,174,176-178 -- 91,123,176,177
Найбаст	-- 91,123,176,177
Найи форсӣ	- 157,158
Найрез	- 71,89
Нафир	- 91,111,114,124,125,142,143,159,167

Накра	- 78,79,81-88
Нақш	- 25,30,150,151,166,172,175
Нақарот	- 34,78,79-82,84,85,88
Ниҳованд	- 75
Нисф	- 37,38,41,43,46,84,87
Нухуфт	- 69,89,132
Нӯба	- 11,218
Нола	- 97,103,106,108,112,117,118,120,138,140, 142,148,150,162,167,168,170,176,178,181
Оҳанг	- 5-212
Орган	- 123,177
Парда	- 5-212
Пардакаш	- 95
Пардасарой	-- 101
Полифония	- 177
Панҷгоҳ	- 66,88,218
Ракаб	- 72,88,218
Рақс	- 95,98,104,105,137,138,140,152,153,
Раққос	- 130,134,135,141,179
Рамал	- 83-85
Ромишгар	- 91,142,144
Рост	- 4,16,54,88,91,98,99,108,109,111,112,137, 143,151,152,155,170,185
Роҳавӣ	- 56,88,185
Рубоб	- 91,105,112,115,124,154,166,167
Сабаби сақил	- 79,81,83
Сабаби хафиф	- 79,81-84,86,87
Саббоба	- 52,61-64
Сабо	- 72,88,182
Савт	- 24,30,91,101,110,111,112,146,159
Савти ҳасана	- 146
Сақил	- 79,82
Сақили сонӣ	- 82,83
Салмак	- 60,62,89
Самоъ	- 91,96,97,104,105,112-114,124,131,132,133, 137,138,141,144,156,157,164,171
Сароянда	- 91,94,107,108,110,157
Сегоҳ	- 65
Сиқал	- 34,35,37,41,52,64,80,83
Созанда	- 25,27,30,132,144
Соқинома	- 91,94,103,111
Сувора	- 72,180
Суворӣ	- 180
Табл	- 119,137,143

Талҳин	- 60,61,65,75
Танбӯр	- 4,11,12,91,115,125
Танинӣ	- 43,45,47,60,65,73
Тарабсозон	- 167
Тараннум	- 30,106
Тарона	- 12,25,30,91,98,103,119,1124,126,127-130,132, 133,137,138,140-142,144,159,160,161
Таълиф	- 11,13,16,17,20,21,23,25-27,30,32- 34,42,51,77,79,116,160,186,188,189,
Таҳрир	- 109,110,187
Тос	- 57,109,112
Уззол	- 70,89
Усул	- 21,31-33,37,43,80,89,96
Ушшок	- 53,77,88,91,100,107,108,121,122,170,185
Фалакхонӣ	- 219
Фигон	- 120,140,162,170,177,181,219
Флейта Пана	- 177
Фосила	- 18,22,79,81,82,84-88,219
Фохитӣ	- 86,219
Фалак	- 5,6,15,96,97,104,109,148,156,157,167,179,181
Фурудошт	- 126,127
Халохил	- 130,131
Халхол	- 130,131
Харошидан	- 134,136,140
Хонанда	- 11,18,91,104,128,129,139,143, 147,148,160,161,182,184
Хинсир	- 52
Хунёгар	- 91,95
Хусравонӣ	- 94
Ҳисор	- 69,88
Ҳумоюн	- 73,88
Ҳазач	- 80,84,85
Ҳичозӣ	- 89,135,185
Худо	- 150,164,165,167,215
Ҳафтдастгоҳ	- 11
Ҳодд	- 24,51,53
Ҳиддат	- 34,35,3740,41,52,64
Хусайнӣ	- 55,89,185
Ҳичоз	- 56,89,91,99,108,122,135,136,138,143,185
Чағона	- 91,104,119
Чаҳоргоҳ	- 65
Чаҳорзарб	- 84,85
Чорзарб	- 104
Чавзӣ	- 76,89

Чалочил	-	130,131,144,168
Чамъ	-	36,100
Чарас	-	101,114,161
Чарасчунбон	- 161	
Чинс	-	18,31,36,51
Чомадаррон	-	133,136,144,181
Чумуъ	- 35,50	
Шашмақом	-	5,6,7,10.11,12,15,123,180
Шайпур	-	92
Шахноз	-	60,64,88
Шикаста	-	102,138,140,141,142,157,177
Шудуд	- 22	
Шӯр	-	92,107,124,143,167

ФЕҲРИСТИ АШХОС:

Абдуҳалимов Б.	- 6,7
Азизи Миср	- 164,166,167,171,176
Айнӣ С.	- 8,115
Акашариф Қўраев	- 104
Ал-Киндӣ	- 12
Алӣ Асғар Ҳикмат	- 211
Амир Хусрав	- 144
Ал-Мустамаллӣ Ал-Бухорӣ	- 171
Афсаҳзод	- 4,14,26,28,127
Балхӣ Чалолӣдин	- 97,98,120,155,162,163
Бартольд В.В.	- 211
Барно Исҳоқова	- 108
Бедил Абдулқодир	- 92,117
Беляев В.	- 5,9,14,186,211
Берунӣ А.	- 6,7,10
Беҳзод	- 115
Биной	- 17,21,22,23,24,117,188
Болдирев А.Н.	- 9,14,15,186
Визго Т.	- 119
Восифӣ	- 115,211
Ғазолӣ Абӯҳомид	- 113,143,146
Давидова Берта	- 108
Давлатшоҳи Самарқандӣ	- 211
Джумаев А.	- 212
Закариёи Розӣ	- 13
Зухуриддинов А.	- 4,14,26,28,187
Ибни Сино	- 3,4,7,11,13,17,18,21,24,96,116, 127,145,164,186,188
Ибни Хурдодбех	- 13
Иброҳим Пошшо	- 16
Искандар	- 2,114,144,155,158
Кавкабӣ Бухорӣ	- 99,212
Қайси Розӣ Шамсуддин	- 26
Қурбонмамадов А.	- 212
Маллоҳ Хусейналі	- 14-16,26
Мароғай Абдулқодир	- 7,17,20,22-24,116,126,127
Мирзоев А.	- 212
Машхун Ҳасан	- 20
Маъруфхўча Баҳодуров	- 108
Муродов Қўрабек	- 108,124
Муҳаммад (с.а.)	- 107
Муҳаммадтақӣ Донишпажӯх	- 14,21,186

Муҳаммад ибни Ҳасаншоҳи Ҳиравӣ	- 15,187,221
Навоӣ Алишер	- 8,26,108,186,187,212
Наршаҳӣ Абӯбакр	- 93
Насруддин Салчуқӣ	- 221
Низомии Ганҷавӣ	- 92,128,144
Низамов А.	- 212
Низами Аслиддин	- 2,187,188,189
Нуров А.	- 213
Одина Ҳошим	- 107,212
Омулӣ Муҳаммад	- 20
Орифов З.	- 26
Пифагор	- 145
Раджабов М.	- 213
Раҳимӣ Ф.	- 1,3,187,222
Раҳмон Э.	- 6,10,222
Рачабов И.	- 26
Роҳгонӣ Рӯҳангез	- 21,188
Рӯдакӣ Абӯабдуллоҳ	- 7,93,117,122
Сатторзода А.	- 17,24,213
Саъдӣ	- 117,124
Семенов А.Н.	- 213
Содирхон Ҳофиз	- 108,157
Соломонова Н.	- 213
Тӯсӣ Насируддин	- 20
Туграл Нақибхон	- 92,93,117
Урмавӣ Сафиуддин	- 7,13,16,17,20,22,23,24,116,127
Файзуллоев Бобокул	- 108
Фирдавсӣ	- 124
Форобӣ	- 3,4,11,13,17,20,24,25,51,145
Ҳилолӣ	- 222
Ҳодизода Р.	- 17,213
Ҳочӣ Абдулазиз	- 108
Ҳофизӣ Шерозӣ	- 91,94,95,154,163
Ҳусайнӣ Зайнулобидин	- 213
Ҳусейн Бойқаро	- 4,8,13,109,122
Ҷомӣ Абдурраҳмон	- 1-220
Шерозӣ Қутбиддин	- 13,20,100,127
Юлчиева Муноҷот	- 108

МУНДАРИЧА:

Ф.Раҳимӣ: <i>Орифи бузург дар бораи мусиқӣ</i>	3
Б. Абдуҳалимов: <i>Абдурраҳмони Ҷомӣ: наشري нусхаи дастхати Тошканд дар Душанбе</i>	6
А.Низомӣ: <i>Чанд сухан доир ба моҳияти таърихӣ ва илмии рисолаи мусиқии Ҷомӣ</i>	9
Матни интиқодии Рисолаи мусиқии Ҷомӣ.....	23
Ҷойгоҳи рамзҳои мусиқӣ дар осори Мавлоно Ҷомӣ.....	77
<i>Ғазалиёт</i>	78
<i>Дар достони "Лайлӣ ва Мачнун"</i>	110
<i>Дар "Хирадномаи Искандарӣ"</i>	125
<i>Дар достони "Юсуф ва Зулайхо"</i>	138
Суратнусаҳои матни аслии рисолаи мусиқии Ҷомӣ (нусхаи Тошканд -1331).....	165
Намунаи нусхаи дастхати Рисолаи мусиқии Ҷомӣ маҳфуз дар Китобхонаи Техрон (Куллии Ҷомӣ)	183
Намунаи нусхаи дастати Рисолаи мусиқии Ҷомӣ маҳфуз дар Китобхонаи марказӣ ва маркази асноди Донишгоҳи Техрон (№8253).....	185

Муҳам
Навой
Нарша
Насру
Низом
Низам
Низам
Нурол
Один
Омул
Ориф
Пифа
Радж
Раҳи
Раҳм
Раҷа
Роҳг
Рӯда
Сатт
Саъ
Сем
Сод
Сол
Тӯси
Туг
Урм
Фаи
Фи
Фо
Ҳи
Ҳо
Ҳо
Ҳу
Ҳу
Ҷо
Ш
Ю

АСЛИДДИН НИЗОМӢ

АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ ВА ИЛМИ МУСИҚӢ

Ба матбаа супорида шуд 14.06.2019

Барои нашр имзо шуд 18.06.2019

Ҷопи офсетӣ. Ҷузъи ҷопӣ 17,5. Андоза 70x100/16.

Адади нашр 150 нусха. Супориши №61.

МН «Дониш»

**Муассисаи нашриявии «Дониш»-и АИ ҶТ
ш. Душанбе, 734063, кӯчаи Айнӣ, 299/2.**

Аслиддин Низомӣ (Низомов) – доктори илмҳои санъатишносӣ, мудири шӯъбаи санъатишносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, узви иттифоқи композиторони Тоҷикистон, коршиноси ЮНЕСКО оид ба таҳқиқи мусиқии суннатии мардумони Осиёи Марказӣ. Муаллифи монографияҳои «Таърих ва назарияи Шашмақом», «Суфизм в контексте музыкальной культуры народов Центральной Азии», «Шашмақом ва назми форсии тоҷикӣ», «Таърихи мусиқии тоҷик».

МН «Дониш»

9 789997 576101